

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

На правах рукопису

Лесів Марта Михайлівна

УДК 339.97:338.4(1-22):061.1ЄС

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ
СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ КРАЇН-ЧЛЕНІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Спеціальність 08.00.02 – світове господарство
і міжнародні економічні відносини

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Науковий керівник
Горін Наталія Вікторівна
кандидат економічних наук,
доцент

Львів – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ У МЕЖАХ СПІЛЬНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	12
1.1. Концепційно-теоретичні засади організаційно-економічного механізму розвитку сільських територій.....	12
1.2. Класифікація, форми та напрями розвитку сільських територій у рамках Спільної аграрної політики ЄС.....	29
1.3. Еволюція організаційно-економічного механізму розвитку сільських територій у рамках Спільної аграрної політики ЄС.....	45
Висновки до першого розділу.....	63
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ У КРАЇНАХ-ЧЛЕНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	66
2.1. Роль сільського господарства в економіці країн-членів ЄС.....	66
2.2. Оцінка ефективності впровадження Програми розвитку сільських територій в рамках Спільної аграрної політики ЄС.....	89
2.3. Вплив розвитку сільських територій на соціальні та еколого- економічні показники сільської місцевості (на прикладі Республіки Польща).....	105
Висновки до другого розділу.....	123
РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ У КРАЇНАХ-ЧЛЕНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ.....	126
3.1. Проблеми та можливості для розвитку сільських територій у країнах-членах Європейського Союзу (на прикладі Республіки Польща)..	126
3.2. Перспективи та шляхи розвитку сільських територій в Україні.....	139
3.3. Оцінка ролі бізнесу у розвитку сільських територій (на прикладі компанії «Nestlé»).....	164

Висновки до третього розділу.....	177
ВИСНОВКИ.....	180
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	186
Додаток А.....	211
Додаток Б.....	214
Додаток В.....	216
Додаток Д.....	219
Додаток Е.....	221
Додаток Ж.....	223

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасні розвинені країни світу активно урбанізуються. Разом із стрімким розвитком міських поселень зростає кількість проблем, які вимагають нагального вирішення. Водночас питання соціально-економічного стану сучасного села відходять на другий план. Різниця в економічному та соціальному розвитку сіл і міст стимулює міграцію сільських мешканців у міста, де вони знаходять значно кращі умови для життя, вищі заробітки та ширший спектр доступних послуг. Ці чинники спричиняють ще більший занепад сільських територій, їхнє знелюднення, відмирання їхнього культурного потенціалу. Крім того, сьогодні значною мірою загострюється проблема екологічного стану. Території, які раніше були осередками незабрудненого довкілля, дедалі частіше потерпають від негативних наслідків господарської діяльності. Сільські території потребують відновлення та підтримки з метою збереження їхнього унікального колориту та забезпечення належних умов для життя людей. Щоб домогтися цього, необхідно, насамперед, правильно обрати організаційно-економічні механізми забезпечення розвитку сільських територій. Одними з перших за комплексне вирішення проблеми розвитку сільських територій взялися країни-члени ЄС. Зокрема, за останні десятиліття в межах ЄС вдалося сформувати потужний інструмент сприяння розвитку села – Політику розвитку сільських територій ЄС, наслідками впровадження якої стали значні успіхи у забезпеченні підтримки сільських територій. Детальне дослідження та оцінка цього досвіду допоможуть визначити потенційні можливості його застосування в економічних умовах України.

Теоретичну сутність поняття організаційно-економічного механізму, особливості його застосування у різних сферах економіки досліджували З. Арабянц, Л. Берг, П. Єгоров, О. Єременко-Григоренко, Ю. Лисенко, В. Луцковський, В. Полуянов, І. Полякова, В. Пономаренко, І. Пономарьов, Ю. Путятін, О. Пушкар, О. Тридід, В. Удодов, Е. Ястремська.

Розвиток сільських територій, механізми його забезпечення та державного регулювання, проблеми та перспективи сільського розвитку в Україні вивчали А. Бидик, О. Бородіна, В. Борщевський, Ф. Важинський, І. Гончаренко, Н. Горін, Ю. Губені, С. Девко, С. Дем'яненко, В. Єрмоленко, Х. Клаут, М. Малік, О. Могильний, О. Молнар, Т. Мороз, О. Онищенко, О. Павлов, С. Писаренко, М. Поленкова, П. Саблук, О. Станкевич, Ю. Уркевич, В. Юрчишин, В. Якубів та ін. Проблеми розвитку села висвітлені у працях таких зарубіжних науковців, як Дж. Брайден, Д. Кеїрол, Т. Купер, Д. Лонг, Т. Марсден, Х. фон Меєр, Я. Пост, А. Терлуїн, К. Хелмінг, К. Юїе та ін. Здебільшого вчені зосереджували увагу на загальних тенденціях розвитку села, не досліджуючи особливостей організаційно-економічних механізмів цього процесу, не аналізуючи детально наслідків вжитих заходів, їхньої ефективності, у тому числі фінансової. Щоб обрати для українських сільських територій найдієвіші механізми забезпечення розвитку, необхідно вивчити не лише наукові надбання у цій сфері, а й досвід провідних країн світу, зокрема країн-членів ЄС, оцінити доцільність і ефективність вжитих ними заходів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота пов'язана з науковою проблематикою, над якою працює кафедра міжнародних економічних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка, а саме – з науковими темами «Екологічні чинники економічного зростання в країнах Центрально-Східної Європи» № ДР 0114U004246 (2014–2016 рр., науковий керівник – доктор економічних наук, проф. І. М. Грабинський) та «Секторальна інтеграція в економічній системі Європейського Союзу» № ДР 0110U003148 (2010–2014 рр., науковий керівник – доктор географічних наук, проф. С. М. Писаренко). Зокрема, дисертантом здійснено аналіз впливу агроекологічних заходів Програми розвитку сільських територій 2007-2013 рр. Польщі на соціально-економічні показники сільських регіонів країни, а також аналіз еволюції Політики розвитку сільських територій у межах Спільної аграрної політики ЄС.

Мета дисертаційного дослідження. Метою кандидатської дисертації є дослідження особливостей організаційно-економічних механізмів забезпечення розвитку сільських територій Європейського Союзу для визначення перспектив і потенційних можливостей застосування моделі розвитку сільських територій ЄС в реаліях України.

Для досягнення мети необхідно вирішити такі завдання:

- визначити поняття та складові організаційно-економічного механізму забезпечення розвитку сільських територій ЄС;
- дослідити еволюцію та особливості формування сучасного організаційно-економічного механізму розвитку сільських територій ЄС;
- оцінити роль сільського господарства в економіці ЄС та його вплив на розвиток сільських територій ЄС;
- дослідити особливості формування та реалізації Програми розвитку сільських територій 2007–2013 рр. у країнах-членах ЄС;
- визначити найефективніші заходи, спрямовані на забезпечення соціально-економічного та екологічного розвитку сільських територій ЄС;
- виокремити сильні та слабкі сторони сучасного розвитку сільських територій ЄС, а також загрози та перспективи цього розвитку;
- оцінити стан і потенціал розвитку сільських територій в Україні;
- визначити найефективніші заходи, спроможні забезпечити стабільний соціально-економічний розвиток сільських територій України;
- дослідити вплив бізнесу на розвиток сільських територій ЄС та України;
- сформулювати модель взаємодії бізнесу та сільськогосподарських виробників у контексті забезпечення розвитку сільських територій.

Об'єктом дослідження є розвиток сільських територій у країнах-членах ЄС.

Предметом дослідження слугує сукупність програм, заходів та ініціатив як міждержавного, так і локального рівнів, спрямованих на забезпечення розвитку сільських територій ЄС.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження слугують фундаментальні принципи і комплекс загальнонаукових інструментів діалектичного методу пізнання: системний підхід (для визначення елементів організаційно-економічного механізму забезпечення розвитку сільських територій, особливостей функціонування господарської діяльності на селі, механізмів взаємодії бізнесу та сільськогосподарських виробників у сфері виробництва продуктів харчування); наукова абстракція (для аналізу теоретичних моделей у підрозділі 1.1), аналіз, синтез, дедукція, індукція та інші, а також система законів і категорій сучасної економічної науки, наукові концепції забезпечення розвитку сільських територій, розроблені вітчизняними та зарубіжними вченими.

У дослідженні використано такі спеціальні економічні методи: статистико-економічний аналіз (у розділах 1–3); кореляційно-регресійний аналіз (у підрозділах 2.2, 2.3 – для оцінки ефектів від реалізації заходів у межах Програми розвитку сільських територій 2007–2013 рр.); кластерний аналіз (у підрозділі 2.1 – з метою групування країн за критерієм залежності від сільського господарства); SWOT-аналіз (у підрозділі 3.1 – для визначення сильних і слабких сторін, а також загроз і перспектив розвитку сільських територій ЄС).

Інформаційну базу дисертаційного дослідження становлять закони і нормативні акти України з питань розвитку сільських територій, нормативна база Європейського Союзу, офіційні статистичні показники Державної служби статистики України та інших відомств, офіційні публікації статистичних органів ЄС та міжнародних організацій (Європейський комітет статистики, Світовий банк); періодичні видання, матеріали міжнародних конференцій, навчальних програм, наукові публікації вітчизняних і зарубіжних учених, інтернет-ресурси.

Наукова новизна одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в оцінці ефективності Політики розвитку сільських територій як визначального компонента організаційно-економічного механізму розвитку сільських територій ЄС на прикладі реалізації Програми розвитку сільських територій 2007–2013 рр. та у сформульованих на цій основі рекомендаціях,

застосування яких сприятиме удосконаленню програм наступних періодів. Окрім того, у дослідженні виокремлено інструменти, які можуть бути застосовані для розвитку сільських територій в Україні. Головними результатами дисертаційного дослідження, що характеризують його новизну, демонструють особистий внесок автора у розробку обраної тематики та виносяться на захист, є такі:

уперше:

– здійснено оцінку ефективності реалізованих заходів Програми розвитку сільських територій 2007–2013 рр. для Польщі та визначено їхній вплив на соціально-економічні та екологічні показники сільської місцевості (зокрема, на прикладі агротуристичної діяльності в Польщі виявлено та охарактеризовано позитивний вплив заходів, спрямованих на розвиток сільських територій, у тім числі їхньої комунальної інфраструктури), забезпеченості сільських територій дорогами, а також позитивний вплив органічного виробництва на екологічну ситуацію в окремих регіонах Польщі;

– на основі особисто змодельованої системи взаємозв'язку визначено порівняльні переваги від взаємодії між сільським середовищем, фермерами, підприємствами харчової промисловості та споживачами продуктів харчування, а також проаналізовано вплив цієї взаємодії на розвиток сільських територій загалом; на прикладі транснаціональної корпорації «Nestlé» виокремлено потенційні можливості розширення підтримки компанією фермерів України, зокрема, завдяки розширенню асортименту продукції, яку компанія закуповує у місцевих товаровиробників;

удосконалено:

– теоретико-методологічні засади визначення організаційно-економічного механізму забезпечення розвитку сільських територій, що дало змогу окреслити його як систему взаємопов'язаних інструментів і методів стимулювання комплексного розвитку сільських територій – середовища проживання та господарської діяльності сільських мешканців, а також природного середовища існування рослин і тварин, спрямованих на поліпшення умов життя сільських мешканців, а також збереження культурного та природного середовища села;

сформульовано власні визначення понять «сільські території» та «розвиток сільських територій»;

– класифікацію країн-членів ЄС на основі здійсненого автором кластерного аналізу з урахуванням ролі сільського господарства в їхній економіці та у забезпеченні розвитку їхніх сільських територій за такими критеріями, як частка сільського населення, частка сільськогосподарських угідь і частка населення, зайнятого у сільському господарстві;

– теоретико-прикладні засади обґрунтування особливостей і стратегічних пріоритетів розвитку сільських територій у країнах-членах ЄС (на прикладі Польщі); за допомогою SWOT-аналізу визначено сильні та слабкі сторони, можливості та загрози розвитку сільських територій, на основі чого запропоновано стратегічні напрями розвитку сільських територій ЄС на найближчі роки;

набули подальшого розвитку:

– оцінка особливостей формування та реалізації Політики розвитку сільських територій ЄС, її впровадження через систему тематичних заходів Програми розвитку сільських територій ЄС 2007–2013 рр.; доведено, що визначальними критеріями під час розподілу програмних коштів між країнами-членами ЄС слугували частка сільських територій і частка сільських мешканців у країнах-членах ЄС, а краще реалізувати програмні заходи вдалося тим країнам, які мали менше труднощів в управлінні власними програмами розвитку сільських територій;

– аналіз можливостей удосконалення політики розвитку сільських територій ЄС на прикладі Польщі через сприяння реалізації місцевих ініціатив та обміну досвідом між країнами-членами ЄС; аналіз перспектив застосування інструментів ЄС у сфері розвитку українського села, зокрема таких інструментів, як модернізація сільськогосподарських виробництв, збільшення доданої вартості продукції аграрного та лісового секторів, навчання фермерів, диверсифікація господарської діяльності селян, розвиток інфраструктури села, стимулювання органічного сільськогосподарського виробництва та збереження довкілля,

використання культурно-історичної спадщини села для розвитку сільських територій.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що основні положення, висновки та конкретні пропозиції, викладені в дисертації, можуть слугувати методологічною базою для розробки практичних заходів із забезпечення розвитку сільських територій країн-членів ЄС та України. Результати дослідження використано у практичній роботі Всеукраїнської громадської організації «Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України» (Довідка № 34 від 14 липня 2015 р.), у навчально-методичній розробці тем модуля ЗВ-2 професійної програми підвищення кваліфікації керівних працівників і спеціалістів державної служби зайнятості України Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України (Довідка № 2848 від 10 серпня 2015 р.) та у процесі викладання економічних дисциплін курсу «Спільна аграрна політика Європейського Союзу» (тема 2 «Реформування Спільної аграрної політики ЄС на сучасному етапі» та тема 4 «Фінансування Спільної аграрної політики ЄС»), які читають співробітники кафедри міжнародних економічних відносин факультету міжнародних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка для студентів спеціальності 6.030203 «міжнародні економічні відносини» та 8.03020301 «міжнародні економічні відносини» (Довідка № 4095-Н від 14 вересня 2015 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним науковим дослідженням. Усі наукові результати, викладені у дисертаційній роботі, отримано автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційної роботи пройшли апробацію на таких конференціях: VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Соціально-економічні реформи в контексті інтеграційного вибору України» (м. Київ–Дніпропетровськ, 29–30 листопада 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції молодих учених і студентів «Інформаційні технології, економіка та право: стан та перспективи розвитку» (м. Чернівці, 3–5 квітня 2013 р.); II Міжнародній науковій конференції

«Еколого-економічні проблеми у міжнародній торгівлі та інвестиціях» (м. Львів, 22–23 жовтня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми модернізації економіки та фінансової системи України» (м. Черкаси, 28–29 листопада 2014 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми сучасної економіки: глобальний, національний та регіональний контекст» (м. Гродно, Республіка Білорусь, 28–29 травня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції для студентів, аспірантів і молодих учених «Реформування економіки держави та регіонів: технологічні та економічні аспекти» (м. Київ, 19–20 червня 2015 р.); III Міжнародній науковій конференції «Еколого-економічні проблеми у міжнародній торгівлі та інвестиціях» (м. Львів, 20–21 жовтня 2015 р.). Структуру дисертаційного дослідження та його основні результати обговорювали на засіданнях кафедри міжнародних економічних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка, на щорічних звітних наукових конференціях Львівського національного університету імені Івана Франка за 2012–2015 рр., а також на наукових семінарах кафедри міжнародних економічних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка у 2012–2015 рр.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження опубліковані у 16-ти наукових працях, 6 з яких вийшли друком у наукових фахових виданнях України (в тому числі 2 статті – у наукових фахових виданнях України, що включені до міжнародних наукометричних баз), 4 статті – у вітчизняних науково-практичних виданнях і 6 тез доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Зміст основної частини роботи викладено на 185 сторінках. Робота містить 30 аналітичних таблиць та 31 рисунок. Перелік використаних джерел налічує 208 позицій, які подано на 25 сторінках. Додатки містять 9 таблиць і 4 рисунки на 14 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ У МЕЖАХ СПІЛЬНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

1.1. Концепційно-теоретичні засади організаційно-економічного механізму розвитку сільських територій

Питання розвитку сільських територій залишається актуальним для всіх країн світу, адже від давніх часів, відділяючись від сільських територій, формувались міста, яким села значно поступались у своєму соціально-економічному та інфраструктурному забезпеченні. Сьогодні різниця у розвитку міст і сіл доволі помітна. Як результат, сільські території вимагають окремої політики та визначення механізмів їхньої підтримки з метою покращення соціально-економічного становища та гарантування належних умов життя для сільських мешканців та водночас збереження сільського колориту, зв'язку із природою та давніми традиціями. Щоб зрозуміти та охарактеризувати розвиток сільських територій як у Європейському Союзі, так і в Україні, необхідно визначити організаційно-економічний механізм його забезпечення.

Поняття «організаційно-економічний механізм» використовують у сучасній економічній думці доволі широко. Проте сьогодні не існує єдиного його визначення. Вітчизняні та зарубіжні вчені-економісти намагаються розкрити його сутність у рамках тієї сфери, яку вони досліджують. Частина дослідників визначає «організаційно-економічний механізм» як сукупність методів, інструментів, елементів, тоді як інші вважають його системним поняттям. Різноманітність підходів до трактування цього поняття все ж зосереджена навколо кількох його основних ознак, які залишаються спільними для всіх визначень. Такою ознакою є сукупність елементів, з допомогою яких здійснюється реалізація та досягнення конкретних цілей.

При вивченні особливостей управління підприємствами та їхньою господарською діяльністю організаційно-економічний механізм досліджували такі науковці, як З. Арабянц [1], Л. Берг[1], П. Єгоров [47], О. Єременко-

Григоренко [24], Ю. Лисенко [47], В. Луцковський [50], І. Полякова [74], В. Пономаренко [50], І. Пономарьов [74], Ю. Путятін [79], О. Пушкар [79] та О. Тридід [79], В. Удодов [1], Е. Ястремська [50]. Зокрема, В. Полуянов зосередив своє дослідження на механізмі ефективного функціонування підприємств житлово-комунального комплексу [73], Б. Іваненко – на забезпеченні функціонування виробничих об'єднань у ринкових умовах [28], Г. Крамаренко – на управлінні житлово-комунальним комплексом [32], Т. Сердюк – на забезпеченні провадження енергозберігаючої діяльності в промисловості [88], І. Булеев – на управлінні підприємством з обробки кольорових металів [8], Г. Астапова, Е. Астапова та Д. Лойко – на механізмі корпоративного управління в сучасних умовах реформування економіки України [2].

Якщо розглянути поняття «економічний механізм», то А. Кульман визначив складовими елементами економічного механізму вхідне і завершальне явища, як і весь процес, який протікає між ними [34]. У такий спосіб автор розширив сферу трактування елементів економічного механізму, звертаючи увагу на об'єкти та суб'єкти економічних відносин та процес їхньої взаємодії під дією економічних механізмів.

Автори В. Бурков та В. Кондратьєв визначили, що механізм функціонування організаційних систем, в рамках яких відбувається формування та розвиток економічних механізмів, передбачає складний набір процедур, правил, положень, інструкцій, що регламентують поведінку осіб, які готують і приймають рішення на всіх етапах функціонування організації [9]. Виходячи з цього, логічним постає запропоноване А. Панфіловим визначення «організаційного механізму», що трактує його як інтеграційний чинник або сукупність чинників, що поєднують функціонування усіх автономних елементів у рамках цілого [69].

Якщо аналізувати організаційно-економічний механізм у комплексі, то, як зазначено вище вчені-економісти, залежно від об'єкта дослідження, намагались подати власне його визначення. Зокрема, В. Полуянов розглядав «організаційно-економічний механізм» як систему управління окремими елементами виробничих ресурсів, механізм впливу якого спрямовано на досягнення цілі функціонування

підприємства [73]. В такому визначенні простежується наголос на цілі та її досягненні в умовах діяльності окремого підприємства.

Дослідники Ю. Лисенко та П. Єгоров також зосередили свою увагу на досягненні мети, отож «організаційно-економічний механізм» визначили як систему формування цілей і стимулів, які у процесі трудової діяльності даватимуть змогу перетворити рух матеріальних і духовних потреб членів суспільства на рух засобів виробництва та його кінцевих результатів, спрямованих на задоволення платоспроможного попиту споживачів [47]. Це поняття І. Булеєв розглядає винятково з позиції механізмів впливу в рамках окремого господарюючого об'єкта, а, отже, визначає «організаційно-економічний механізм» як сукупність форм, методів та інструментів управління підприємством [8].

Науковці О. Карпенко та І. Семиволос у своїх працях посилаються на три складові системи організаційно-економічного механізму із характерними елементами та підсистемами [30]:

- система забезпечення: правове, ресурсне, нормативно-методичне, наукове, технічне, інформаційне забезпечення;
- функціональна система: планування, організація, мотивація, контроль та регулювання;
- цільова система: цілі та результати діяльності, критерії вибору та оцінки ступеня досягнення цілей та результатів діяльності.

Таке групування елементів організаційно-економічного механізму дає змогу краще зрозуміти його системний характер. Усі три підсистеми є взаємодоповнюючими, вони охоплюють весь процес функціонування економічної системи. Графічно їх відображено на рис. 1.1.

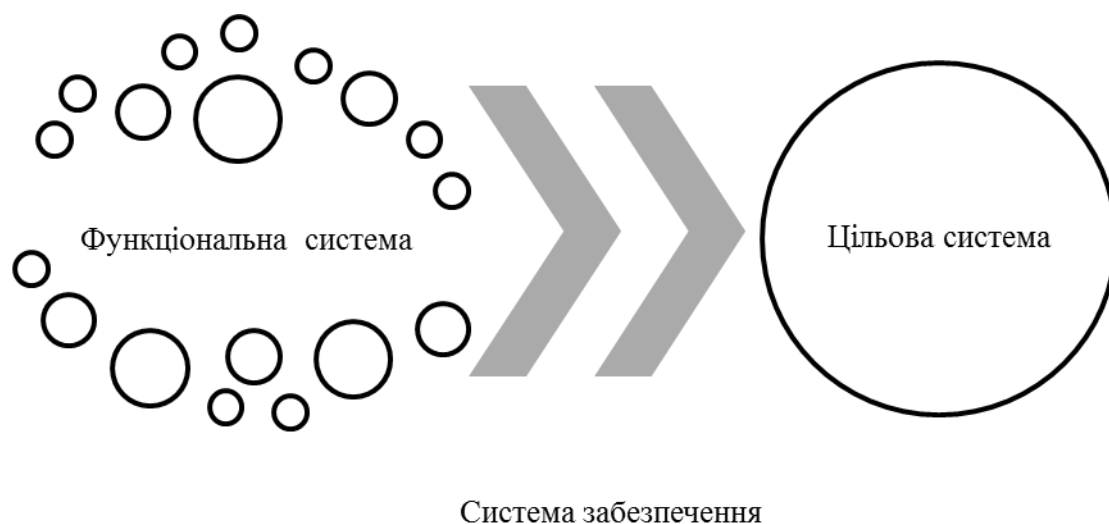

Рис. 1.1. Складові системи організаційно-економічного механізму

Джерело: складено автором

Як бачимо з рис. 1.1, заходи функціональної системи організаційно-економічного механізму ініціюють або ж проводять через систему забезпечення в напрямі до цільової системи.

Якщо розглядати підходи до трактування організаційно-економічного механізму в інших сферах, то, до прикладу, М. Сахацький та А. Собченко вбачають «організаційно-економічний механізм відродження житлового будівництва в сільській місцевості» як систему організаційних та економічних принципів, функцій та методів, єдність яких забезпечує здійснення житлового будівництва в сільській місцевості згідно з потребами її мешканців відповідно до сучасних соціальних стандартів життєдіяльності людини та сільської громади [86].

Питанням визначення організаційно-економічного механізму у сфері агропромислового комплексу займались Л. Бойко [4], Ю. Лузан [46], В. Цибок [102], М. Янків [105] та інші. Зокрема, Ю. Лузан визначив «організаційно-економічний механізм» як спосіб забезпечення реалізації вимог об'єктивних законів у процесі суб'єктивної людської діяльності [46]. Автор стверджує, що функціонування організаційно-економічного механізму розвитку агропромислового виробництва на прикладі України має на меті:

- продовольче забезпечення і продовольчу незалежність держави;
- розвиток сільських територій і спрямування аграрного потенціалу на задоволення потреб населення;
- інтегрування України у світовий продовольчий ринок.

Своєю чергою, Р. Лопатюк визначає такі компоненти організаційно-економічного механізму агропромислового виробництва в Україні [45]:

- створення суб'єктів ринкового типу;
- інфраструктура аграрного ринку;
- організація земельних відносин;
- система управління аграрною сферою;
- розвиток сільського підприємництва;
- розвиток сільськогосподарської обслуговуючої кооперації;
- програми сільського розвитку;
- інвестиційно-інноваційний розвиток;
- система державного контролю і логістики;
- кредитування та банківські послуги;
- страхування сільськогосподарських ринків;
- підтримка держави;
- цінове та митно-тарифне регулювання;
- матеріально-технічне забезпечення;
- оподаткування;
- ринок цінних паперів.

Визначити поняття «організаційно-економічний механізм» у контексті розвитку сільських територій вдасться завдяки розумінню власне поняття «сільські території». Сьогодні існує багато підходів щодо його пояснення. Вчені не дійшли спільної думки у своїх трактуваннях з таких питань [187, с. 8]:

- що можна вважати сільським, а чого – ні;
- які характеристики визначають приналежність до «сільського» (природні, економічні, культурні, тощо).

Існує гостра потреба чіткого визначення цього поняття для виділення об'єкта аналізу та сфери, якої воно стосується, а також для чіткого розмежування статистичних даних щодо сільських та міських територій.

Значний поступ наукової думки в питаннях розвитку сільських територій зробили такі вітчизняні вчені-економісти як, О. Бородіна [5; 6], Ю. Губені [18], Н. Кудла [33], О. Могильний [52;53], О. Онищенко [61; 62], О. Павлов [64; 66; 67], С. Писаренко [71], П. Саблук [84; 85], В. Юрчишин [61; 62], В. Якубів [103; 104]. Науковцями розглянуто поняття «сільських територій», сутності розвитку сільських територій, механізмів його забезпечення та врегулювання.

О. Павлов відзначив чималий внесок у формування нової парадигми сільського розвитку, а саме – виокремлення поняття «сільська територія», представників географічної наукової школи [65]. Автор акцентував увагу на доробках О. Топчієва та Д. Замятіна. Зокрема, О. Топчієв використав категорії простору та часу для характеристики відносин між географічними об'єктами (фізичними, біологічними та антропними), розташованими на певній території, а «територію» визначив як просторову протяжність та просторовий базис, ресурс розселення, розташування виробництва, господарської та духовної діяльності загалом [94, с. 174]. Свою концепцію географічних образів представив науці Д. Замятін. Згідно з нею, існують відмінності між окремими сегментами простору, проаналізовано образно-географічні інтерпретації простору, його метагеографічні образи [26, с. 5].

Європейські науковці К. Нікел та Х. Рентінг зазначають, що «територія» відображає більш інтегроване поняття, забезпечує зв'язок різних функцій сільського господарства та використання сільськогосподарських угідь у поєднанні з іншими функціями, включно із інтегруванням фермерської діяльності у місцеву економіку [189].

У своєму дисертаційному дослідженні О. Павлов ідентифікує сільські території як «гетерогенні за структурною будовою соціально-просторові утворення, що складаються з населення, поселень, виробничо-господарського комплексу, інфраструктури, навколишнього природного середовища, земель

сільськогосподарського та іншого призначення, які виконують виробничо-господарську, природоохоронну, рекреаційно-оздоровчу, соціальну та інші функції, і перебувають під управлінським впливом органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, а також суб'єктів господарювання різних організаційно-правових форм» [68, с. 3].

Академік УААН П. Саблук вважає, що «сільську територію необхідно розглядати як складну багатофункціональну природну, соціально-економічну й виробничо-господарську систему з властивими їй кількісними, структурними, природними та іншими характеристиками» [84, с. 21].

За визначенням, яке наводять М. Малік та В. Пулім, «сільська територія – це складна багатофункціональна природна, соціально-економічна та виробничо-господарська система з властивими їй кількісними, структурними, природними характеристиками та відповідним цьому її сутнісним наповненням» [48, с. 157].

Свою чергою, В. Єрмоленко визначає «сільську територію» як «просторово-географічне середовище проживання і виробничої діяльності населення, яке у переважній більшості займається сільськогосподарським виробництвом і організоване переважно у межах окремого сільського населеного пункту з територіальним органом управління на рівні сільської ради, а також – середовище розміщення виробничих і рекреаційних ресурсів, необхідних для забезпечення життєдіяльності сільського населення і сільськогосподарської діяльності на цій території» [25].

У праці [98] В. Уркевич визначає «сільську територію» як таку, що знаходиться поза межами міст та до якої входять як сільські населені пункти, так і переважно зони сільськогосподарського виробництва та сільської забудови.

Зазначимо, що Х. Клаут подає такі ключові характеристики сільських територій [125]:

- низька густина населення;
- слаборозвинена інфраструктура та сфера послуг;
- тісна мережа міжособистісних контактів та сильна самоідентифікація із домою;

- нижчий від середнього рівень виробництва, низька зайнятість у сферах офісного типу;

- ландшафти із переважанням ферм та лісів.

До головних складових сільських територій М. Поленкова зачислює [72]:

- територію, зайняту селами, хуторами, житловими утвореннями;
- тваринницькі та інші виробничі споруди;
- лісові насадження різного призначення;
- відкриті природні та штучні водойми, річки, підземні води, в тому числі мінеральні джерела;

- об'єкти історико-культурної спадщини;
- сільське населення із його традиціями та культурою;
- сільськогосподарські угіддя, зайняті під рослинництвом;
- соціальну та виробничу інфраструктуру сільських територій;
- підприємства (заготівельні, переробні; безпосередньо виробничі або обслуговуючі);

- село як соціально-побутовий та виробничий осередок, адміністративний і соціально-культурно-побутовий центр;

- сільськогосподарські підприємства різної форми власності;

- інші виробничі, управлінські, господарюючі структури.

У навчальному посібнику «Основи аграрного розвитку і політики» С. Дем'яненко вирізняє такі характеристики сільської місцевості [20]:

1. Сільська місцевість постачає продовольчі товари через аграрний сектор і в такий спосіб задовольняє матеріальні потреби громадян.

2. Сільська місцевість є економічним підґрунтям для розвитку багатьох професій, у тому числі фермерства, лісництва, рибальства, туризму. Попри це, розвиток сфери послуг на селі і надалі вимагає стимулювання та підтримки.

3. Сільська місцевість є місцем проживання сільського населення, отож її необхідно забезпечити основними елементами інфраструктури.

4. Село як місце відпочинку відіграє важливу роль для мешканців міських територій.

5. Сільська місцевість виступає у ролі екологічних резервацій, які допомагають зберегти чистоту повітря, води, загальний екологічний баланс.

Європейська комісія визначає «сільські території» як просторовий феномен, яких простягається крізь регіони, краєвиди, природні території, сільськогосподарські землі, села та інші великі міські центри, райони індустріалізації та регіональні центри [183]. Вони охоплюють різноманітну та комплексну економічну та соціальну фабрику, є домівкою багатой природи, культури та традицій. Сільські території стають щораз важливішими з точки зору відпочинку та рекреації.

Однак існуючі сьогодні підходи до визначення поняття «сільські території» лише частково визначають його суть та характерні ознаки. Недостатньо уваги приділено ролі природи та навколишнього середовища у визначенні характеристики «сільський». На нашу думку, «сільські території» – це сформована на основі найдавнішої форми просторової організації людських поселень соціально-культурна система еколого-географічних та економіко-суспільних утворень у природно-культурному середовищі їхнього розташування, яка знаходиться за межами міст і міських агломерацій. Визначальною ознакою, що відрізняє село від міста, є наближеність до природи, яку в процесі еволюції людина частково адаптувала до власних потреб, однак не перетворила її в місто. Гармонія такого співіснування залежить від інтенсивності та характеру господарської діяльності людини. У визначенні поставлено наголос на тому, що сільські території стали колискою сучасних міст, адже першими формами просторової організації стали села, які в процесі розвитку почали перебудовувати у міста.

Що стосується визначення поняття «розвиток сільських територій» або «сільський розвиток», то одними із перших у вітчизняній економічній науці ці поняття визначили О. Онищенко та В. Юрчишин [62, с. 10]. З точки зору економічної науки, «сільський розвиток», на їхню думку, є сукупністю знань про

сучасне, найближче, доступне для огляду (середньострокове) і стратегічно віддалене майбутнє українського села, селянства і всього сільського соціуму, а також про напрями, шляхи і механізми ведення сільського господарства на засадах сталого розвитку. У прикладному значенні автори розглядають сільський розвиток як матеріалізацію (практичне втілення) системних законодавчих, регіональних і безпосередньо місцевих заходів та практичних дій, підпорядкованих сучасним і стратегічним інтересам, а також потребам кожної конкретної сільської території, кожного (у тому числі найменшого) сільського поселення, кожної сільської виробничо-господарської структури, кожного селянина та іншого сільського жителя.

Свою чергою, О. Бородіна визначає процес, за якого забезпечується гармонійний соціоекономічний прогрес сільської місцевості, на основі самоорганізації сільських громад із максимально можливим використанням чинників ендogenous розвитку (місцевих активів) у поєднанні з зовнішніми можливостями [93, с. 21].

У своїх дослідженнях О. Могильний розглядає досвід Європейського Союзу в питаннях розвитку села [52; 53]. Зокрема, значну увагу автор приділяє проблематиці зайнятості у сільській місцевості України та можливостям використання досвіду ЄС.

Дослідженням питання розвитку сільських територій займається велика кількість європейських науковців. Зокрема, К. Юйе, Д. Лонг, Х. фон Меєр досліджували істотні відмінності та зміну економічних показників у часі між сільськими регіонами у всіх країнах Організації економічної співпраці та розвитку [205].

Значну увагу проекту ЄС на тему зайнятості у сільській місцевості (RUREMPL0I), який здійснювали при Дослідницькому інституті аграрної економіки у Гаазі за координування таких науковців, як Я. Пост та А. Терлуїн, зосереджено на визначенні причин відмінностей у питаннях зростання зайнятості у провідних та відсталих районах ЄС [196].

Проект DORA під керівництвом Дж. Брайдена зосередив увагу на дослідженні вагомих та менш вагомих чинників, які пояснюють відмінності в економічних показниках між сільськими регіонами в рамках кожної із пар успішних та не надто успішних регіонів, а також між великими регіонами та країнами [118].

Результати, отримані завдяки цим проектам, розвинуті в рамках проекту TOP-MARD, який координував Дж. Брайден [199]. Новий проект розширив дослідницьку сферу завдяки застосуванню ідей та методик системної динаміки до низки комплексних проблем, створених новими цілями Спільної аграрної політики ЄС (наприклад, сталий розвиток, територіальна взаємозалежність, якість життя на селі) та взаємодією між політикою, установами, приватними рішеннями та економікою, соціальними результатами та станом довкілля в розрізі часу.

Значну увагу науковці приділяють ролі сільського господарства у питаннях розвитку сільських територій. Зокрема, Т. Марсден розглядає проблему сталого розвитку сільських територій з агроцентричної точки зору [169]. Він пропонує соціальну та моральну реструктуризацію сільських регіонів у такий спосіб, який і надалі збереже їхню привабливість для охочих пост-урбаністичних груп.

У роботі «Забезпечення суспільних благ через сільське господарство у Європейському Союзі» Т. Купер та його колеги стверджують, що, разом з властивим значенням суспільних благ, виникає низка другорядних соціальних та економічних благ, які частково або повною мірою залежать від існування суспільних благ, забезпечених сільським господарством [127]. Генерування таких другорядних благ визначає важливість збереження довкілля не тільки через його загальну цінність, а й через його потенційну роль у стимулюванні економічної діяльності у певних сільських територіях, тим самим забезпечуючи їхню життєдіяльність та якість життя тих, хто там живе, а також для суспільства у дещо ширшому сенсі.

Питання багатофункціональності у контексті сільського розвитку різні автори трактують по-різному. Наприклад, К. Хелмінг виокремлює концепцію багатофункціональності як засобу «сталого розвитку земельних ресурсів», в

якому комплекс «управлінських правил сталого розвитку» стає ключовим серед ряду засобів, пов'язаних переважно із ландшафтами та плануванням щодо використання землі [146].

Водночас Д. Кеїрол та його співавтори підтримують базову ідею того, що диверсифікована діяльність ферм та багатофункціональне сільське господарство позитивно впливають на соціальний та економічний розвиток сільських регіонів у Європі [170]. Вони стверджують, що територіальний розвиток можна розглядати як концепцію сталого розвитку, застосовану до визначеної сільської території. У своєму аналізі науковці прив'язують багатофункціональність до багатофакторного використання землі та природних ресурсів у контексті відповідних економічних, соціальних та культурних активностей: фермерства, дикої природи, біорізноманіття, місця відпочинку туристів та місця для рекреації. Автори зазначають, що багатофункціональне сільське господарство має потенціал для підтримки сталого розвитку, отож зростання багатофункціональності сільського господарства даватиме змогу зробити його значним чинником у питанні сталості. У запропонованій концепції визнано, що село – це більше, ніж територія для виробництва їжа, і що сільське господарство відіграє визначальну соціально-економічну та екологічну роль у сільських спільнотах та суспільстві загалом.

Як зазначає Н. Кудла, розвиток сільських територій є складним процесом, і його оцінка та ідентифікація вимагають застосування багатьох критеріїв [33, с. 64]. Переорієнтація та адаптація цих територій відповідно до сучасних тенденцій у світовій економіці полягають у раціональному поєднанні таких елементів, як виробничий розвиток (створення нових робочих місць і збільшення реальних доходів населення), збереження та охорона навколишнього природного середовища, поліпшення сільських умов проживання і збагачення культурної спадщини.

На нашу думку, «розвиток сільських територій» визначено як процес реалізації державних заходів і місцевих ініціатив, спрямованих на підвищення рівня життя у сільській місцевості, збереження її соціокультурного потенціалу та

духовної спадщини, що відбувається за гармонійної взаємодії людини з природним середовищем. Забезпечення розвитку сільських територій необхідно здійснювати не лише завдяки реалізації заходів політики розвитку села, а й шляхом активних дій та ініціативи сільських мешканців, які мають стати головною рушійною силою змін на селі. Водночас розвиток сільських територій повинен відбуватись в гармонії із навколишнім природним середовищем – середовищем існування сільських мешканців, що значною мірою впливає на них та на характер їхньої господарської діяльності.

Переходячи до визначення «організаційно-економічного механізму розвитку сільських територій», зазначимо: попри те, що дослідженням механізмів забезпечення розвитку села займається велика кількість науковців, сьогодні немає чіткого визначення цього поняття. Науковці більшою мірою схиляються до визначення механізмів та методів забезпечення розвитку села, сталого розвитку сільських територій, натомість не визначають його теоретико-методичних основ, або ж концентрують свою увагу на окремих його аспектах.

У своєму дослідженні Ф. Важинський та О. Молнар не подають окремо визначення «організаційно-економічного механізму», проте визначають його інструменти для забезпечення розвитку сільських територій [10]. Сюди належать підвищення інфраструктурної забезпеченості, запровадження жорстких екологічних стандартів і формування системи контролю за їхнім виконанням, забезпечення відповідності системи розселення до ефективної господарської діяльності, розвиток галузевої ресурсної бази. Також автори вбачають необхідність залучення інвестицій з урахуванням природного та соціально-економічного районування сільських територій.

Докладний аналіз організаційно-економічних механізмів інноваційного розвитку сільських територій Карпатського регіону здійснив В. Борщевський. До них, зокрема, він зачислив [7]:

- 1) посилення інноваційної спрямованості сільськогосподарського виробництва;
- 2) інноваційний розвиток інфраструктури сільських територій регіону;

- 3) запровадження організаційно-економічних механізмів інноваційного розвитку людського капіталу сільських територій регіону;
- 4) диверсифікацію сільської економіки регіону на інноваційній основі;
- 5) децентралізацію влади і підвищення функціональної спроможності органів місцевого самоврядування сільських територіальних громад.

Автори О. Станкевич та С. Девко визначають організаційно-економічну складову механізму забезпечення сталого розвитку сільських територій як багатоаспектну сукупність інструментів і заходів впливу на процеси, що відбуваються на сільській території. Їх використовують у різних поєднаннях з метою отримання визначеного ефекту (соціально-економічного розвитку, розвитку економіки, соціальної інфраструктури, сільського самоврядування, становлення якісно нового рівня життя населення) [91].

Структурувати фінансовий механізм забезпечення розвитку сільських територій у своєму дослідженні вдалось А. Бидик. Автор чітко окреслила об'єкти, учасників, форми, джерела, інструменти, науково-технічну базу, інформаційну базу та нормативно-правову базу фінансового забезпечення (додаток А, рис. А.1).

Науковці І. Гончаренко та Т. Мороз визначають механізм сталого соціально-економічного розвитку сільських територій як цілісну структурно-функціональну систему зв'язків, що складаються між різними елементами самого механізму, регулювання їхньої взаємодії з метою сталого соціального та економічного розвитку сільських територій (додаток А, рис. А.2).

Базуючись на розглянутих підходах до визначення «організаційно-економічного механізму» як у питаннях розвитку сільських територій, так і в інших сферах, ми визначаємо «організаційно-економічний механізм розвитку сільських територій» як систему взаємопов'язаних інструментів і методів стимулювання комплексного розвитку сільських територій – середовища проживання та господарської діяльності сільських мешканців, а також природного середовища існування рослин і тварин, спрямованих на поліпшення умов життя сільських мешканців, збереження культурного та природного середовища села. Водночас «організаційно-економічний механізм розвитку

сільських територій» можна визначити як сукупність економічних важелів та інструментів, інтегрованих у систему економічних взаємозв'язків, що спрямовані на забезпечення розвитку сільських територій у межах організаційних структур (сукупності інститутів та інституцій), з комплексом передбачених ними норм і правил.

Графічну інтерпретацію організаційно-економічного механізму розвитку сільських територій зі всією сукупністю його складових подано в додатку А (рис. А.3). Цей механізм відображено у вигляді будинку, де основою споруди є економічний механізм із притаманними йому інструментами та рушійною силою, що забезпечують розвиток сільських територій у рамках, заданих організаційним механізмом, який передано у формі колон. Дахом такої споруди є ціль усього механізму – комплексний розвиток сільських територій. Організаційний компонент розвитку сільських територій цієї схеми налічує політико-правовий, інституційний, інформаційний, соціальний, інфраструктурний та екологічний механізми.

До політико-правового механізму можна зачислити норми права, законодавчу базу, міжнародні угоди, державну політику, міжнародні та регіональні програми у сфері розвитку села. На прикладі Європейського Союзу тут можна виокремити Політику розвитку сільських територій, яка передбачає цілу систему норм, правил, рекомендацій щодо розвитку села та механізмів його забезпечення.

Інституційний механізм передбачає державні установи, неприбуткові організації, спілки, об'єднання, створені для забезпечення та стимулювання розвитку сільських територій, державні та неурядові фонди фінансування заходів та програм, спрямованих на розвиток сільських територій, інституційне забезпечення контролю над процесом реалізації програмних коштів відповідно до поставлених цілей. Сюди, наприклад, можна зачислити міністерства аграрної політики та сільського розвитку, Європейський аграрний фонд сільського розвитку, національні мережі розвитку сільських територій тощо.

Інформаційний механізм реалізується через засоби масової інформації, інформаційні технології. Він містить усі досягнення сучасного інформаційного

суспільства, такі як Інтернет, які прямо чи опосередковано залучені в процес розвитку сільських територій.

Соціальний механізм передбачає усю систему взаємозв'язків між мешканцями сільських територій, які носять соціальний характер і впливають на розвиток села. Сюди, до прикладу, можна зачислити сільські збори, різноманітні методи сільських мешканців висловитись чи волевиявитись на тему можливостей для розвитку їхнього села.

Інфраструктурний механізм передбачає наявну соціальну, економічну та фізичну інфраструктуру села, а також систему заходів та механізм впливу на неї. Сюди належатиме державна підтримка у сфері розвитку інфраструктури чи діяльність самих мешканців, спрямована на розбудову інфраструктури місцевості їхнього проживання.

До екологічного механізму можна зачислити стан навколишнього середовища, систему норм регулювання взаємодії суспільства з навколишнім середовищем. Сюди потрапляють норми ЄС щодо умов утримання домашніх тварин, зберігання та утилізації відходів, чи норм щодо вирощування органічної продукції.

Економічні складові організаційно-економічного механізму забезпечення розвитку сільських територій налічують:

- фінансовий механізм: податки, видатки на фінансування розвитку села;
- інвестиційний механізм: державні, приватні та іноземні інвестиції, спрямовані на різноманітні програми та проекти щодо розвитку сільських територій;
- господарський механізм: сукупність взаємозв'язків між господарюючими об'єктами у сільській місцевості з усіма передумовами та наслідками такої взаємодії.

Усі перелічені вище компоненти організаційно-економічного механізму розвитку сільських територій організовані у систему забезпечення його реалізації, результатом якої є досягнення головної мети – розвитку сільських територій.

Як бачимо, організаційно-економічний механізм розвитку сільських територій передбачає систему заходів та інструментів, які необхідно спрямувати на забезпечення гармонійного розвитку села, його мешканців та природного середовища їхнього існування. Правильний вибір цих інструментів та механізмів, з урахуванням потреб окремих регіонів, особливостей кожного типу сільських територій, є передумовою успіху на шляху до досягнення поставленої мети. У наступних частинах дисертаційного дослідження на прикладі Європейського Союзу (зокрема, в рамках такого організаційно-економічного механізму, як Політика розвитку сільських територій) проаналізуємо ці механізми та їхні складові.

1.2. Класифікація, форми та напрями розвитку сільських територій у рамках Спільної аграрної політики ЄС

Розвиток та функціонування сільських територій відбувається за умов цілковитого їхнього залучення у сільськогосподарське виробництво, яке сьогодні не в змозі забезпечити зайнятості для усіх мешканців села, а також не задовольняє усіх їхніх потреб. Регіональне різноманіття, зумовлене різними природними, культурними, соціальними та економічними чинниками, спричиняє нерівномірний розвиток сільських територій. Негативна соціально-економічна ситуація на селі підштовхує працездатне населення до пошуку можливостей для самореалізації та влаштування власного життя у містах. Як результат, викликом для села стає активна міграція, негативний приріст та старіння населення, а в гіршому випадку – знелюднення сіл і їхнє зникнення з адміністративно-територіальної карти. Отож, можна виокремити такі головні проблеми, актуальні для більшості сільських територій сьогодення:

- високий рівень безробіття;
- низький рівень життя та доходів сільських мешканців;
- недостатній рівень розвитку соціально-економічної інфраструктури;
- нерівномірний розвиток сільських регіонів;
- негативна демографічна ситуація;
- занепад автентичних традицій, втрата культурних пам'яток.

Для вирішення цих проблем необхідна послідовна державна політика, спрямована на сталий розвиток сільських територій завдяки стимулюванню місцевих ініціатив, підтримці підприємництва на селі, розвитку несільськогосподарських видів діяльності, виходячи із наявних ресурсів, місцевого економічного та культурного потенціалу.

Яскравим прикладом комплексного підходу до питання підтримки та розвитку сільських регіонів є Політика розвитку сільських територій Європейського Союзу, яку реалізують шляхом впровадження програм розвитку сільських територій для країн-членів ЄС. Завданням нашого дисертаційного

дослідження є аналіз політики розвитку села ЄС, виокремлення кращих її практик з метою формування рекомендацій щодо потенційних можливостей впровадження подібних заходів в Україні.

Сільські території життєво необхідні для економічних та соціальних потреб кожної розвиненої країни. Вони стають щораз важливішими у виробництві електроенергії з біомаси та інших джерел відновлювальної енергії. В ЄС на них припадає найбільша частка водних ресурсів. Завдяки сільському та лісовому господарствам сільські території є найбільшими постачальниками продуктів харчування, волокон та будівельних матеріалів. Природне біорізноманіття напряму пов'язане з сільським середовищем через його відносну чистоту та різноманітність довкілля [198].

Сільські території надзвичайно різні за природою та методами ведення господарської діяльності. З точки зору використання землі та економічного становища, вони є об'єктом різноманітного тиску та суспільних трендів [183]. Відповідно до цих відмінностей формуються особливі підходи до їхнього розвитку. Для визначення форм та напрямів розвитку сільських територій важливо спершу розглянути ознаки, за якими класифікують сільські території.

Поширеною класифікацією територій в ЄС є їхній поділ на переважно сільські, значною мірою сільські та переважно міські регіони. Характеристики, за якими класифікують сільські території, взято із класифікації Організації економічної співпраці та розвитку (ОЕСР) та визначень «Європи 2000+» (додаток Б, табл. Б.1).

З наведених у таблиці ознак бачимо, що чим більше сільські території наближаються у своєму розвитку до міських поселень, тим меншу роль у їхньому економічному житті відіграє сільське господарство, їхні мешканці більше схильні диверсифікувати свою господарську діяльність.

З точки зору основних видів діяльності та просторового розташування, сільські території поділяють на:

- території, розташовані близько до високоурбанізованих територій;
- території, які використовують для туризму;

- території з різноманітними видами діяльності;
- переважно сільськогосподарські території;
- важкодоступні території.

Кожній із визначених категорій притаманний певний набір ознак (додаток Б, рис. Б. 1). Наприклад, села, розташовані поблизу високоурбанізованих територій, відзначаються є достатнім розвитком різних видів господарської діяльності, що уподібнює їх до міст. Території, які використовують для туризму, вилучають з сільськогосподарського використання, зосереджуючи увагу на туризмі та рекреації. Сільські території, які залучено у різноманітних видах діяльності, залежно від спеціалізації та рівня розвитку, можуть відзначатись високою прив'язкою до сільського господарства, і навпаки – переходом на інші види господарювання. Сільські території, спеціалізовані на сільськогосподарському виробництві, залежно від технологій, які використовують у господарствах, можуть демонструвати значний економічний розвиток, або ж бути відсталими внаслідок низької ефективності господарювання. Зрештою, важкодоступні сільські території останніми роками стали популярними для населення похилого віку, або ж тих, хто обирає спокійне життя подалі від цивілізації.

Під час підготовки статистичних звітів, незалежно від методології, визначальним чинником залишається доступність статистичної інформації для конкретної адміністративно-територіальної одиниці. До 2010 року у Європейському Союзі використовували методологію класифікації сільських території ОЕСР. Ця методологія передбачала два етапи [203]:

1) визначення сільських місцевих адміністративних одиниць другого рівня (LAU 2);

2) класифікація регіонів відповідно до частки населення у сільських місцевостях (LAU 2).

Місцеві адміністративні одиниці (LAU), впроваджені Європейським комітетом статистики, формують систему розподілу економічних територій Європейського Союзу для статистичних цілей на місцевому рівні. Вони сумісні з

Номенклатурою територіальних одиниць для статистичного аналізу (NUTS). На місцевому рівні виокремлено два рівні LAU [145]:

- вищий рівень LAU 1 (колишній четвертий рівень NUTS), визначений для більшості країн;
- нижчий рівень LAU 2 (колишній п'ятий рівень NUTS), який складається із самоврядних одиниць або подібних одиниць для 28-ми країн-членів ЄС.

Оскільки перелік одиниць постійно змінюється, Європейський комітет статистики оновлює список LAU з року в рік.

З 2010 року у Європейському Союзі регіони класифікують як сільські згідно з Номенклатурою територіальних одиниць для статистичного аналізу (NUTS), адже статистична інформація соціально-економічного характеру здебільшого доступна саме на цьому рівні [187, с. 9]. Ця типологія погоджена Європейською комісією, а саме – Постановою Європейської комісії № 1059/2003 [177] щодо запровадження спільної класифікації територіальних одиниць для статистичного аналізу, яку прийнято 2003 року та доповнено 2006 року Постановою № 105/2007 [126]. Дві наступні доповнюючі постанови (№ 1888/2005 [179] та 176/2008 [178]), прийняті 2005 р. та 2008 р., відповідно, розширили систему NUTS на 10 нових країн-членів, що приєднались до ЄС 2004 року, а також Болгарію та Румунію. Наступна версія номенклатури набрала чинності 1 січня 2012 р. і базується на Постанові № 31/2011. Існуюча версія номенклатури увійшла в дію 1 січня 2015 р. згідно із Постановою № 1319/2013. Наступна версія номенклатури діятиме з 1 січня 2016 року відповідно до Постанови № 868/2014 від 8 серпня 2014 року [147]. Метою запровадження NUTS є забезпечення фундаментальної основи для визначення переважно сільських, значною мірою сільських та переважно міських територій у всіх комунікаціях, звітах та публікаціях Єврокомісії, включно зі статистичною інформацією Євростату. Цю типологію використано вперше у підсумковому звіті Комісії за 2010 рік «Сільський розвиток у Європейському Союзі. Статистична та економічна інформація» [187].

Номенклатура територіальних одиниць для статистичного аналізу є географічною номенклатурою, яка розділяє території ЄС на регіони на трьох

різних рівнях (NUTS 1, 2 та 3, від більшого до меншого). Над рівнем NUTS 1 є національний рівень країни-члена. NUTS забезпечує єдиний та зрозумілий територіальний розподіл для збирання регіональної статистичної інформації ЄС. Поточна версія NUTS (2013) розподіляє території ЄС та його 28-ми країн-членів на 98 регіонів 1-го рівня NUTS, 276 регіонів 2-го рівня NUTS та 1 342 регіони 3-го рівня NUTS [138; 147;173].

Нова типологія, яку використовує ЄС для класифікації сільських територій, згруповує регіони NUTS 3 з територією до 500 кілометрів квадратних з одним або декількома сусідами виключно з метою упорядкування для статистичних цілей. У ній класифікують ці регіони, базуючись на частці населення у сільській частині. Якщо понад 50 % загального населення проживає у сільській частині територій, вона є переважно сільською, 20–50 % – значною мірою сільською, та менше 20 % – переважно міською. Цю типологію оновлюватимуть після кожної значної зміни кількості населення, виходячи з даних переписів та нової інформації щодо площі територій [203].

Підсумовуючи здійснений аналіз підходів до виокремлення та класифікації різних типів сільських територій, зазначимо: зважаючи на комплекс соціально-економічних, демографічних та природно-кліматичних особливостей різних типів сільських територій, кожна з них вимагає окремого комплексу заходів з метою забезпечення розвитку та підтримки добробуту їхніх мешканців. Наш аналіз підходів до розвитку сільських територій базується на загальноприйнятій класифікації ЄС з метою правильної оцінки використаних механізмів та ефектів від їхньої реалізації.

Залежно від рушійної сили та сторін, залучених до процесу розвитку села, вирізняють такі підходи до формування та реалізації політики розвитку сільських територій [150]:

- «згори–вниз»;
- «знизу–вгору».

Підхід «згори–вниз» притаманний секторальним політикам. Варіанти вирішення проблем визначаються на рівні центру, а їхня реалізація відбувається

на місцевому рівні. Такий підхід полягає у механізмі фінансової підтримки через інтервенції, спрямовані на подолання конкретних проблем регіону чи місцевості. Інтервенції виражені у формі дотацій на реалізацію конкретних проектів, обраних за конкурсом. Недолік такого підходу – його відірваність від реалій місцевості, на яку спрямована допомога. Заходи, які реалізують, не пов'язані між собою ні в часі, ні в просторі, ні з іншими ініціативами, які реалізують у регіоні.

Підхід «знизу–вгору» передбачає, що регіональний рівень субсидіарно бере участь у підтримці процесів розвитку своєї місцевості. Заходи опрацьовують і впроваджують локально відповідно до проблем, які виявлено. Все це здійснюють зважаючи на власні засоби місцевості в поєднанні із зовнішньою підтримкою з боку держави. Головним рушієм тут вважають розвиток суспільного капіталу місцевості як запоруки змін на шляху до розвитку села.

Як уже зазначено вище, характерним організаційно-економічним механізмом забезпечення розвитку сільських територій в ЄС є Політика розвитку сільських територій. Хоча ця політика є секторальною, проте поєднує в собі обидва підходи, як «згори–вниз» так і «знизу–вгору», а головною своєю ідеєю має стимулювання розвитку сільських територій, виходячи із потреб конкретних регіонів та їхніх місцевих ініціатив. Наприклад, країнам-учасницям надано широкий спектр заходів, які вони можуть обирати для розвитку сільських територій. Залежно від переліку заходів, у рамках місцевих програм розвитку сільських територій місцевим мешканцям, які виявили ініціативу реалізувати конкретні проекти, спрямовані на розвиток села, надають фінансову допомогу. Детальний аналіз заходів програм розвитку сільських територій в ЄС запропоновано в наступному підрозділі.

Колективом науковців під керівництвом В. Борщевського доволі логічно виокремлено підходи до розвитку сільських територій Європейського Союзу [81, с. 19]. Зокрема, авторами визначено три моделі розвитку європейського села :

1) галузева модель – базується на ототожненні сільського розвитку із загальною модернізацією сільського господарства та агропродовольчого комплексу;

2) перерозподільча модель, або модель зближення – пов'язує сільський розвиток з зменшенням відмінностей між найвідсталішими сільськими районами та рештою секторів економіки;

3) територіальна модель – передбачає сільський розвиток як розвиток сільських районів загалом шляхом використання ресурсів (людських, фізичних, природних, ландшафтних тощо) на їхній території та завдяки інтеграції між усіма компонентами та галузями на місцевому рівні.

Виходячи із цієї класифікації підходів до розвитку села, можна стверджувати, що сучасна Політика розвитку сільських територій ЄС охоплює всі перелічені моделі. Наприклад, сьогодні одним із її пріоритетів є підвищення конкурентоспроможності сільського господарства, яке відіграє неабияку роль в економіці сільських територій. Водночас заходи Політики спрямовані на подолання розбіжностей між рівнем розвитку різних сільських регіонів. Важливий акцент зроблено на диверсифікації діяльності сільських мешканців, на стимулюванні розвитку відмінних від сільського господарства видів господарювання з метою залучення у господарську діяльність усіх наявних ресурсів, що сприятиме покращенню добробуту селян. Значної уваги набули питання екології та продовольчої безпеки.

Підсумовуючи вищесказане, можна стверджувати, що головними напрямками у розвитку сільських територій ЄС визначено розвиток та підтримку сільського господарства, а також багатофункціональний розвиток села завдяки стимулюванню несільськогосподарських видів діяльності. Детальніше ці два напрями проаналізуємо далі.

Розвиток сільських територій усіх країн світу тісно пов'язаний з ресурсами, які передбачає сільське середовище. Ці чинники відіграють визначальну роль в економіці села. Традиційно, головним видом господарської діяльності на селі було і залишається сільське господарство. Через відсталість у технологіях, які застосовують у господарствах, воно залишається низькоефективним і часто стає нерентабельним. З іншого боку, сьогодні сільське господарство неспроможне забезпечити працевлаштування усіх мешканців села, а, отже, подолати проблему

безробіття. Водночас сільське господарство у комплексі з природним середовищем села прямо чи опосередковано впливає та визначає усі можливі види господарювання у сільській місцевості.

Вплив сільського господарства та навколишнього середовища села на економічну діяльність у сільській місцевості відображено на рис. 1.2 .

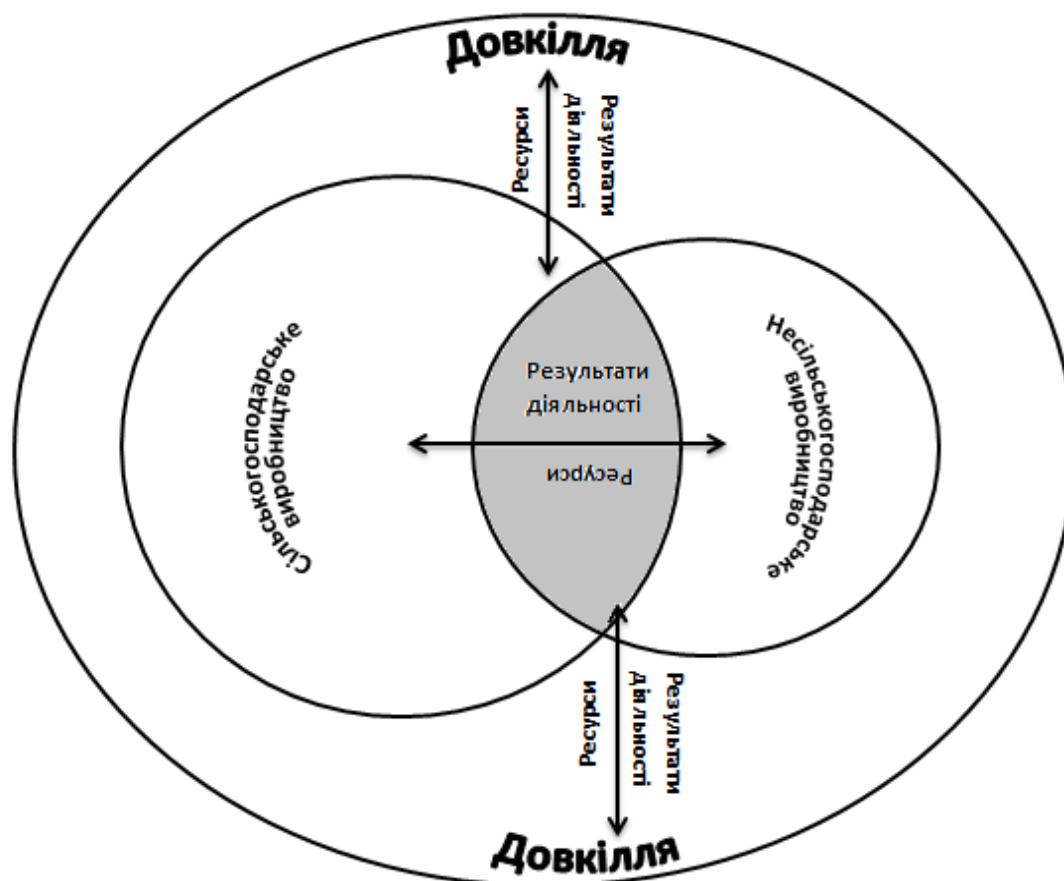

Рис 1.2. Господарська діяльність у сільській місцевості

Джерело: складено автором

З наведеної схеми бачимо, що домінуючу роль у сільській економіці і надалі відіграє сільськогосподарське виробництво. З іншого боку, потенціал для розвитку несільськогосподарських видів діяльності залишається значним, а у розвинених економіках Європейського Союзу несільськогосподарська діяльність відіграє головну роль у господарському житті села. Економічну діяльність на селі можна здійснювати без залучення у сільськогосподарське виробництво або ж у поєднанні з ним. Як сільське господарство, так і несільськогосподарська діяльність на селі передбачають одержання ресурсів з навколишнього середовища

сільської місцевості і, як зворотній бік процесу – повернення результатів господарської діяльності у середовище села. Результати діяльності можуть бути як позитивними (додаткові блага для села та його мешканців), так і негативними (у вигляді забруднення довкілля сільської місцевості та виснаження наявних природних ресурсів). Управління кругообігом ресурсів та результатів діяльності в середовищі села – найважливіший важіль у питанні розвитку сільських територій. Адже, управління ресурсами дає змогу активізувати господарську діяльність на селі, залучаючи нові ідеї та концепції для її диверсифікації, а управління результатами такої діяльності забезпечує їхню сталість та, за умови правильної координації, – спрямованість на економічне зростання та добробут мешканців села.

Стосовно другого компонента розвитку сільських територій, а саме – його багатофункціональності, зазначимо, що еволюція сільськогосподарської політики більшості розвинених країн відбувається в умовах відходу від типової галузевої аграрної політики до політики, спрямованої на багатофункціональність розвитку села, важливим аспектом якого є збалансований та сталий розвиток сільського господарства та інших галузей агропромислової економіки, суспільний розвиток та збереження навколишнього природного середовища [106].

Багатофункціональний розвиток села дає змогу отримувати доходи з таких джерел [190, с. 160–161]:

- безпосередньо з праці у господарстві;
- з сільськогосподарської продукції чи праці за власний рахунок у підприємстві в рамках сільськогосподарського домогосподарства;
- з праці поза межами свого домогосподарства – дохід від приватної господарської діяльності за власний рахунок чи найманої праці (штатне чи тимчасове працевлаштування у сільському господарстві, у виробничих підприємствах чи тих, що надають послуги, у приватних чи в бюджетних установах);
- з активної чи пасивної участі в неформальній діяльності, з легальної чи нелегальної трудової міграції;

– з бюджетних трансфертів: пенсій, передпенсійних виплат, соціальних виплат, виплат по безробіттю тощо.

Розвиток несільськогосподарської діяльності допомагає сільськогосподарським виробникам та іншим мешканцям села компенсувати низькі доходи від сільськогосподарського виробництва через отримання додаткових альтернативних доходів [163, с. 124].

Згідно із типологією сільськогосподарських виробництв Європейського Союзу, під поняттям «інша, не сільськогосподарська діяльність» розуміють активну діяльність, спрямовану на отримання прибутку; вона не охоплює працю в сільському господарстві, проте пов'язана безпосередньо з ним і використовує його засоби (землю, устаткування, будівлі тощо) або вироблену ним продукцію. Сюди належить різні види діяльності, такі як переробка сільськогосподарських продуктів, послуги з використанням власного обладнання, агротуризм, вироблення відновлювальної енергії, переробка деревини, рукоділля, аквакультура тощо. Їх підтримують і стимулюють у рамках Політики розвитку сільських територій ЄС [161, с. 211].

Сільську економіку, пов'язану з несільськогосподарським виробництвом, можна класифікувати за різними критеріями [132, с. 7–8]:

- діяльність, тісно пов'язана з фермерством та харчовою промисловістю, та не пов'язана з ними діяльність;
- діяльність, пов'язана з виробництвом товарів та послуг для місцевих ринків, і діяльність, спрямована на віддалені ринки;
- діяльність, що розвивається швидкими темпами і здатна генерувати доходи вищі, ніж у сільському господарстві, та діяльність, яка покриває лише свої граничні витрати.

Кожен зі згаданих критеріїв дає змогу виокремити загальні характеристики, які вирізнятимуть господарства такого типу. За першим критерієм визначальним чинником є пов'язаність з сільським господарством та харчовою промисловістю. Сюди належатимуть ті господарства, які використовують сировину для своєї діяльності безпосередньо з сільськогосподарського виробництва. Продукти

рослинництва та тваринництва в результаті їхньої переробки у сільській місцевості отримують певну додану вартість, отож є товарами відповідних сільських підприємств.

Другий тип господарств використовує несільськогосподарську сировину. До нього можна зачислити корисні копалини, продукти лісогосподарства, власні здібності підприємця тощо. Ця діяльність може стосуватись таких сфер [134, с. 86]:

- промисловості – продукція пакування, вироби з металу тощо;
- сфери послуг – транспорт, розвиток гуртової та роздрібної торгівлі, а також торгове посередництво, маркетингові агенції, технічне обслуговування, правові послуги тощо;
- інфраструктури – будівництво доріг, комунікаційна мережа, сполучення, гастрономія, готельний бізнес, склади тощо.

Критерій класифікації, що стосується розташування ринків збуту, поділяє підприємства на такі, що зорієнтовані на задоволення потреб безпосередньо мешканців сільської місцевості, де вони проводять свою діяльність, та на підприємства, що зорієнтовані на віддалені ринки – ринки інших сіл, міст, а також закордонні ринки. Зазначимо також, що можливі випадки, коли продукція підприємства реалізується на території села, в якому воно розташоване, проте покупцями є приїжджі особи. Це можуть бути туристи чи покупці, які спеціально приїхали, щоб придбати конкретний товар безпосередньо у місці його виготовлення. За таких умов створення позитивного іміджу виробника та його продукції сприятиме розширенню ринків збуту його товарів.

Третій тип класифікації розподіляє господарства за рівнем ефективності та темпами розвитку. Наприклад, у сільській місцевості можуть діяти сільські підприємства середніх та великих розмірів. Якщо це підприємство пов'язане з матеріальним виробництвом, то воно, найімовірніше, буде широкомасштабним, автоматизованим; його єдиною відмінністю від аналогічних міських виробників буде сільське розташування. До іншого типу господарств можна віднести мікропідприємства та малі підприємства, обсяги виробництва яких є незначними.

Найчастіше в таких випадках головним видом діяльності підприємця є сільськогосподарське виробництво, тоді як несільськогосподарська діяльність слугує додатковим джерелом доходу.

Зазначимо, що Б. Рошковська-Мондра визначає два напрями розвитку сільського підприємництва [182, с. 253]:

а) несільськогосподарська діяльність безпосередньо пов'язана з сільським господарством (постачання матеріалів та засобів виробництва, машин чи устаткування; виробничі послуги (ремонтно-будівельні, транспортні тощо); дистрибуція сільськогосподарської продукції; переробка сільськогосподарської продукції (млини, пекарні, молочарні тощо); агротуризм);

б) несільськогосподарська діяльність не пов'язана безпосередньо з сільським господарством (сільський туризм; лісове господарство; догляд за краєвидами та охорона навколишнього середовища; ремесла та рукоділля; верхова їзда та іпотерапія; інша діяльність та уміння сільських мешканців, не пов'язані з сільським господарством).

Водночас М. Клоджінські стверджує, що у селах нові місця праці повинні виникати у сфері виробничих аграрних послуг, у технічно-торговельному обслуговуванні села, переробці сільськогосподарського та продовольчого характеру, інвестуванні в розвиток інфраструктури, охорони навколишнього середовища, у сфері розвитку туризму, ремесел, регіональних промислів. Джерелом нових доходів може також стати спеціалізація власне сільського господарства, наприклад, садівництво, овочівництво, відгодівля хутрових звірів, бджільництво [160, с. 15]. Проте підвищення доходів сільських родин не повинно відбуватись лише через інтенсифікацію сільського господарства або через працю за межами господарства. Існують значні можливості підвищення доходів через несільськогосподарське використання засобів власного господарства без відриву від нього. У багатьох розвинених країнах є значний відсоток сільськогосподарських виробників, які поєднують працю у власному господарстві та, наприклад, у власних сільських магазинах, ремісницьких майстернях, місцях

для розміщення або харчування туристів, кемпінгах, у переробці продовольства, тощо.

Наведені вище класифікації доповнимо також поділом на:

- підприємства, пов'язані із матеріальним виробництвом;
- підприємства сфери послуг.

Умови розвитку та функціонування цих двох видів підприємств доволі різняться, адже їхня матеріальна база абсолютно різна. Наприклад, для підприємств виробничої сфери важливими є сировина, устаткування, територія розташування, складські приміщення тощо, а для підприємств, які надають юридичні послуги, необхідні передусім фахові знання та умови для взаємодії з клієнтами; агротуристичним садибам необхідні приміщення для проживання, харчування, дозвілля туристів тощо.

У сільській місцевості перспективним видом діяльності, який широко пропагує Європейський Союз, є екологічне землеробство та виробництво екологічно чистих продуктів харчування, а саме – продукції, що відповідає екологічним стандартам ЄС. Цю діяльність не можна класифікувати безпосередньо як сільське підприємництво несільськогосподарського характеру, адже воно більшою мірою належить до сільськогосподарського виробництва, зокрема до екологічного землеробства. З іншого боку, створення підприємств, що вирощують та реалізують екологічно чисту продукцію безпосередньо, чи у перероблених продуктах харчування, цілком можна класифікувати як сільське підприємництво. Умовами реалізації екологічно чистої продукції є висока якість та впевненість споживача в дотриманні екологічних норм та безперебійне постачання продуктів, які відповідають вимогам споживача. Поєднання екологічного землеробства з туристичним бізнесом, наприклад, може просувати імідж готелю чи садиби як таких, що дотримуються екологічних стандартів, дбають про здоров'я туристів та не забруднюють навколишнє середовище.

Перелічені вище види діяльності, які забезпечують селянам додаткові джерела доходів, популяризують і підтримують фінансово фонди, спрямовані на розвиток сільських територій ЄС. Це, зокрема, Європейський аграрний фонд

сільського розвитку. Фінансову підтримку, яка надходить з цього Фонду на конкурсній основі, доповнюють також державні кошти країн-членів ЄС. Детальніше про це йтиме мова у наступному підрозділі.

Попри те, що програми розвитку сільських територій фінансують через фонди ЄС, на рівні країн-членів ЄС виділяють додаткову допомогу на державному, регіональному, а інколи й на місцевому рівнях. Співпраця між різними рівнями управління та місцевими діячами, популяризація підходу «знизу–вгору» підсилює позитивний ефект від програм.

Окрім Політики розвитку сільських територій ЄС, питання розвитку сільських територій підлягає під регулювання й інших регіональних політик ЄС, а також закладено у цілях конкретних регіонів. Транспортні політики ЄС (включно з транс'європейськими мережами) потенційно впливають на сільські території з точки зору довкілля та соціально-економічного розвитку [183].

Разом із політичним важелем впливу на розвиток села країнам-членам ЄС притаманні й інші механізми його забезпечення, такі як місцеві ініціативи, проекти, рухи щодо розвитку села. Зокрема, у багатьох європейських країнах поширений рух «відновлення села», який є процесом постійного покращення умов життя на селі. Бере свій початок це поняття з Німеччини, а саме з Баварії та Баден-Вюртембергу. Саме звідси у 50-х роках ХХ століття почався рух відновлення сіл, який поступово поширився на інші регіони Німеччини, Австрію, Люксембург, Угорщину, Румунію, Словенію, Чеську Республіку, Словаччину, Польщу. Ключовою характеристикою відновлення села є прив'язка до традиційних цінностей села та прагнення до збереження його неповторності, охорона від урбанізації, втрати культури та особливостей побуту. Водночас не відкидають будь-яких досягнень цивілізації, використання нових технологій та креативний підхід до створення на селі нових видів господарської діяльності [150].

Офіційно відкрили Європейську асоціацію сільського розвитку та відновлення села (ARGE) зі штаб-квартирою у Відні 1988 року. Ця організація складається із представників урядів, місцевих політиків, експертів у сфері

відновлення села, представників неурядових організацій. До Асоціації входять представники Німеччини, Бельгії, Австрії, Люксембургу, Польщі, Словаччини, Словенії, Чеської Республіки, Угорщини. Метою Асоціації є популяризація міжнародного обміну досвідом, особливо між країнами і регіонами ЄС, та перехідними економіками на схід від ЄС. Заходи асоціації спрямовані на збереження та формування функціонуючих, життєздатних, привабливих сіл. Окрім міжнародних конгресів, конференцій, симпозіумів та регулярних навчальних поїздок, раз на два роки проводять конкурс на здобуття призу «Відновлення європейського села» [137].

Конкретним прикладом застосування принципів відновлення села стала програма створення тематичних сіл. Вона бере свій початок з проектів, реалізованих у рамках програми ЄС «ЛІДЕР». Перші тематичні села створені 1992 року, проте рух щодо створення тематичних сіл за державної підтримки започаткували у жовтні 2000 року в Австрії. Тематичне село – це село, розвиток якого підпорядкований певній ідеї, темі. Навколо цієї ідеї формується спеціалізація села, а також і джерела заробітку його мешканців. Тему обирають, зважаючи на особливості села, на те, чим воно славиться і чим може бути цікавим для туристів [150].

Іншим методом розвитку сіл шляхом їхньої популяризації серед туристів є створення товариств найкращих сіл країни. Таке товариство діє у Франції з 1982 року та об'єднує 157 сіл з 21-го регіону та 69 департаментів [165]. У березні 2001 року створено клуб «Найкрасивіші села Італії». Мета клубу як і його французького аналогу – популяризація культурної, історичної, мистецької та природної спадщини маленьких сіл та містечок Італії, які відрізані від масових потоків відвідувачів та туристів [149]. Подібні організації діють також у Бельгії, Саксонії (Німеччина), Румунії, Іспанії [158].

Ще однією ініціативою Франції став конкурс найуквітчаніших сіл та містечок країни. Такий конкурс, що проводять з 1959 року, є неабиякою атракцією для туристів. Понад 4 000 сіл та містечок Франції визначено найуквітчанішими місцями, що гарантують туристам якісні туристичні послуги,

бережливе ставлення до навколишнього середовища та збереження традицій. Приклад Франції переймають і інші країни ЄС [204]. Активізація туристичних потоків у такі міста сприяє їхньому розвитку та підвищенню добробуту їхніх мешканців.

Разом зі спільними проектами місцевих громад трапляються випадки відновлення сіл з ініціативи окремих мешканців. Яскравим прикладом цього є віднова господарства коваля в селі Гендрік у Саксонії [150]. Однією з проблем сільської місцевості вважають обмежений доступ селян до сфери послуг. Однак зразковим прикладом активізації розвитку села стало відкриття магазину у селі Хейльгерсдорф, Німеччина. Магазин, створений на засадах спілки між місцевими жителями, вже за короткий час окупив вкладені інвестиції, а перелік послуг, які в ньому надають, кожного разу розширюють. Зокрема, під його дахом відкрили медпункт, центр допомоги літнім людям, пункт оренди електромобілів тощо. У магазині продають продукти, виготовлені мешканцями села. В такий спосіб забезпечено і зайнятість місцевого населення, і задоволення його базових потреб. Подібні ініціативи успішно впроваджують і в інших містах Німеччини та Австрії [158].

Отже, можна стверджувати, що сьогодні існує велика різноманітність сільських територій, які різняться між собою рівнем свого розвитку, просторовим розташуванням та природними умовами, методами та особливостями господарської діяльності. Проте для усіх них характерним залишається залежність від природного середовища територій їхнього розташування, залежність від сільськогосподарського виробництва. Сьогодні Європейський Союз спрямовує значні зусилля на підтримку сільського господарства з метою збільшення його ефективності та забезпечення потреб сільських мешканців, а також стимулює перехід у селах на несільськогосподарські види діяльності, що забезпечить селян додатковим заробітком, який вони недоотримують від ведення сільського господарства. Все це здійснюють у рамках Політики розвитку сільських територій ЄС в поєднанні з іншими ініціативами, спрямованими на відродження та підтримку села, збереження його автентичних традицій та колориту.

1.3. Еволюція організаційно-економічного механізму розвитку сільських територій у рамках Спільної аграрної політики ЄС

Пріоритетними напрямками політики ЄС щодо розвитку села є розвиток конкурентного, багатофункціонального сільськогосподарського сектора, а також стимулювання додаткових джерел доходу у сільській місцевості, пов'язаних, наприклад, із туристичною, ремісничою діяльністю, сферою послуг тощо. Розвиток нових видів господарської діяльності не тільки стимулює зростання доходів, а й дає змогу повною мірою використати наявні засоби виробництва, а також урізноманітнити діяльність за місцем свого проживання. Всі ці завдання Європейський Союз намагається вирішити, оперуючи потужним організаційно-економічним механізмом, визначальною складовою якого є Спільна аграрна політика (САП) ЄС, з якої 2004 року виокремили Політику розвитку сільських територій. САП ЄС загалом, як і її складова, Політика розвитку сільських територій, пройшла тривалий шлях реформування, отож важливо простежити, як формувався цей організаційно-економічний механізм розвитку сільських територій ЄС упродовж останніх десятиріч і як він виглядає сьогодні.

САП ЄС започаткована наприкінці 1950-х років Римським договором, який підписали Франція, Італія, Нідерланди, Бельгія та Люксембург. Завдання політики полягало в [20]:

- гарантуванні стабільного виробництва сільськогосподарської продукції та продуктів харчування за доступними цінами для споживачів;
- забезпеченні необхідних стандартів життя для фермерів та отримання ними належних доходів;
- підвищенні продуктивності використання ресурсів у сільському господарстві через запровадження прогресивних технологій виробництва та створення раціональних виробничих систем у галузі.

Комісар із сільського господарства ЄС Рей Мак-Шеррі 1992 року започаткував першу серйозну реформу САП. Реформа посилила увагу на розвитку сільських територій та екологічних стандартах. Вона мала на меті обмежити виробництво сільськогосподарської продукції та закріпити за фермерами статус

охоронців природних ресурсів. До фермерів встановили суворіші екологічні вимоги та водночас пообіцяли надати фінансову підтримку за умови, якщо вони [20]:

- суттєво зменшать використання мінеральних добрив та хімікатів, або ж перейдуть на використання чи продовжать використовувати органічні методи господарювання;
- перейдуть на більш сталі методи виробництва в рослинництві та тваринництві;
- братимуть участь у підтримці та розвитку сільських територій;
- тривалий час не оброблятимуть землю з метою покращення екологічної ситуації;
- провадитимуть діяльність, яка стимулюватиме розвиток туризму у сільській місцевості.

Наприкінці 1990-х років здійснено реформування САП – запроваджено Програму 2000 (Agenda 2000), яку ухвалено 26 березня 1999 року на засіданні Ради ЄС у Берліні на період 2000–2006 років. Ініціатором розроблення Програми 2000 був спеціальний уповноважений із сільського господарства ЄС Франц Фішлер. Програма 2000 передбачала перегляд САП 2003 року. Важливим досягненням цієї реформи стало виділення розвитку сільських територій в окрему політику в рамках САП [174].

У м. Гетеборг 15–16 червня 2001 року Рада Європи встановила основні принципи САП, ринкової політики та політики розвитку сільських територій. Відповідно до її висновків добра господарська практика повинна відбуватись в поєднанні зі сталим використанням природних ресурсів та зрівноваженим рівнем відходів, збереженням біологічного різноманіття, охороною екосистем та уникненням спустошення навколишнього середовища. З цією метою САП необхідно забезпечити сталий розвиток, стимулювати виробництво здорових продуктів харчування високої якості, застосовувати методи господарювання, які забезпечуватимуть рівновагу в природному середовищі, використовуючи

екологічні методики, відновлювальні джерела енергії та збереження біорізноманіття [133].

Головний напрям цієї реформи у сфері розвитку сільських територій передбачав збільшення фінансування заходів, пов'язаних із розвитком сільських територій та популяризації несільськогосподарської діяльності.

Реалізація Політики розвитку сільських територій відбувалась через виконання Програми розвитку сільських територій ЄС на період 2000–2006 рр. Важливими заходами в рамках Програми розвитку сільських територій 2000–2006 рр., які принесли позитивні результати на розвиток сільських територій, стали [140]:

- фінансова підтримка фермерських господарств;
- підтримка територій із несприятливими природними умовами та важкодоступних територій;
- агроекологічні заходи та підтримка належних умови утримання тварин;
- заходи щодо підтримки лісництва;
- покращення переробки та маркетингу сільськогосподарської продукції;
- диверсифікація сільськогосподарської діяльності та діяльності, пов'язаної із сільським господарством для стимулювання диверсифікації господарської діяльності на селі та отримання додаткових доходів;
- технічна підтримка;
- підтримка низькотоварних господарств у процесі реструктуризації.

Упродовж 2000–2006 рр. реформований бюджет САП встановили в середньому на рівні 43,5 млрд євро на рік, враховуючи 4,3 млрд євро на розвиток сільських територій. План розвитку сільських територій у рамках САП з 2004 р. до 2006 р. передбачив реалізацію цілей, пріоритетів та принципів, спрямованих на сприяння сталому розвитку сільських територій. План, затверджений 6 вересня 2004 року Європейською комісією, визначав дві стратегічні цілі:

1. Сталий розвиток сільських територій.

2. Покращення конкурентоспроможності аграрного та продовольчого господарств.

Європейська комісія 5 липня 2005 року опублікувала критерії щодо стратегії розвитку сільських територій ЄС, які прийняла Рада ЄС 20 лютого 2006 року. Ці вказівки передбачили допомогу країнам-членам у підготовці власних програм розвитку сільських територій на період 2007–2013 рр. Нові правила збільшили можливості для використання фондів, націлених на стимулювання розвитку села, створення нових робочих місць у сільських місцевостях, забезпечуючи у такий спосіб сталий розвиток. ЄС визначив 6 стратегічних цілей щодо розвитку сільських територій [195]:

- покращення конкурентоспроможності сільського та лісового господарства;
- збереження довкілля;
- підвищення рівня життя у сільській місцевості та заохочення до провадження різних видів діяльності на селі;
- розбудова місцевого потенціалу для працевлаштування сільських мешканців та диверсифікації їхньої діяльності;
- формування програм на основі визначених пріоритетів;
- відповідність між усіма інструментами європейської спільноти.

Постанова Ради 1698/2005 від 20 вересня 2005 року «Щодо підтримки розвитку села Європейським аграрним фондом сільського розвитку (ЄАФСР)» визначила операційні рамки для трансформації нових положень у безпосередні програми та полегшення процедури їхньої реалізації, а також визначила правила, на яких базується сільський розвиток країн-членів ЄС у період 2007–2013 років [129; 174].

Починаючи з 2007 року, САП ЄС фінансується за допомогою двох утворених європейських сільськогосподарських фондів: Європейського сільськогосподарського фонду гарантії (ЄСФГ), ціллю якого є фінансування ринкових та інших засобів підтримки сільського господарства, та Європейського аграрного фонду сільського розвитку (ЄАФСР), ціллю якого є фінансування

програм розвитку сільських територій. Обидва фонди становлять частину загального бюджету ЄС.

ЄАФСР оперує правилами, адаптованими для багаторічного програмування, використовуючи організаційні структури та процедури, такі як національно-акредитовані платіжні агенції та щорічний кліринг фінансової звітності, з якими країни-члени мають багаторічний досвід роботи [174].

Останні перевірки розвитку сільських територій ЄС здійснені в рамках процесу перегляду САП, який ще відомий під назвою «Медогляд» політики ЄС в аграрній сфері та сфері розвитку сільських територій. Він призвів до впровадження у політиці низки змін, погоджених керівництвом ЄС 2008 року. Такий огляд дав змогу переглянути політику ЄС з метою її кращої адаптації до різноманітних нових викликів та можливостей, що впливають на сільську Європу. До них належать зміни клімату та зростаючий попит на відновлювальну енергію. В результаті перегляду політики розвитку сільських територій усі національні стратегії та програми сільського розвитку зазнали змін. Сімнадцять країн-членів скористались цією можливістю, впроваджуючи додаткове фінансування для розвитку широкопasmової мережі Інтернет, доступної у сільській місцевості. Разом з «Медоглядом» 2008 року запроваджено Європейський економічний пакет заходів для відбудови економіки у відповідь на фінансову кризу [174].

Політика розвитку сільських територій Європейського Союзу базується на принципах субсидування та партнерства. Під час створення програм розвитку сільських територій країни-члени мають значну свободу вибору у балансуванні між секторальним виміром (наприклад, реструктуризація сільського господарства) та територіальним виміром (наприклад, управління земельними ресурсами та соціально-економічний розвиток сільських територій) [198].

Широкий спектр чинників, які впливають на села Європи, викликав потребу вибору найефективнішої методології реалізації Політики розвитку сільських територій та її програм. Стратегія цієї політики полягає в тому, щоб країни-члени ЄС, беручи за основу базову ціль ЄС у питаннях розвитку села, визначили власні національні пріоритети розвитку [195]. Зрозуміти дію такого організаційно-

економічного механізму вдасться завдяки детальнішому розгляду особливостей побудови та реалізації політики розвитку сільських територій Європейського Союзу на сучасному етапі. Тут можна виокремити 4 рівні [128; 174]:

1. Європейські стратегічні рекомендації щодо розвитку сільських територій – встановлюють пріоритети ЄС відповідно до основних цілей.

2. Національні стратегії – відповідають пріоритетам ЄС щодо ситуацій у країнах-членах.

3. Національні або регіональні програми розвитку сільських територій – відповідають операційним пріоритетам.

4. Реалізація програм розвитку сільських територій – здійснюють шляхом моніторингу та оцінки відповідно до рекомендацій ЄС.

Така структура забезпечує загальні рамки для індивідуального планування та програмування країн-членів відповідно до загальних Європейських стратегічних рекомендацій, базуючись на їхніх потребах та особливостях. Норми політики ЄС включають документи з планування, відображають стратегічні пріоритети сільського розвитку, детальні програми та індивідуальні показники сільського розвитку, покликані відповідати конкретним вимогам сільського розвитку окремих країн або регіонів.

Кожна країна-член ЄС створила власний Національний стратегічний план сільського розвитку відповідно до стратегічних рекомендацій ЄС, які беруть до уваги специфічні обставини та потреби кожної країни. Метою створення таких планів є забезпечити основи для програмування ЄАФСР [174].

Стратегії сільського розвитку впроваджують через програми розвитку сільських територій щодо країни загалом, або ж, як у випадку деяких країн-членів ЄС, щодо конкретних адміністративних регіонів [174].

Програми 2007–2013 рр. побудовано на основі 3-х тематичних осей та програми «ЛІДЕР». Перелічимо тематичні осі: вісь 1 – «Підвищення конкурентоспроможності сільського та лісового господарства»; вісь 2 – «Захист довкілля та краєвидів»; вісь 3 – «Якість життя у сільській місцевості та диверсифікація господарської діяльності на селі».

Постанови ЄС, що стосувались сільського розвитку, закликали до збереження належного балансу між осями, спираючись на основні цілі, визначені Спільними стратегічними вказівками щодо розвитку сільських територій. Як мінімум 10 % виплат ЄАФСР, що стосуються сільських територій, необхідно спрямувати на першу та третю осі; як мінімум 25 % – на другу. Щонайменше 5 % необхідно відводити на програму «ЛІДЕР». Відхилення від цього правила вважали припустимим лише для новоприйнятих країн, які раніше не мали заходів типу «ЛІДЕР» [128; 198]. Запропоновані мінімальні відсотки фінансування сприяли б забезпеченню того, що кожна програма відповідатиме принаймні трьом базовим цілям політики. Відсотки встановлені дуже низькими з тією метою, щоб надати країнам-членам чи регіонам гнучкість у виборі (55 % фінансування ЄС) задля приділення значної уваги тій осі, яку вони хотіли реалізувати, виходячи із ситуації та потреби. Витрати на «ЛІДЕР» розподіляли між трьома осями політики.

Відсоткове співвідношення коштів між пріоритетними осями Програми розвитку сільських територій 2007–2013 рр. засвідчує, що загалом пріоритетними є захист довкілля та підтримка сільського господарства (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Загальні витрати ЄАФСР на період 2007–2013 років за осями

№ з/п	Назва позиції витрат	Кількість відсотків
1	Вісь 1 «Підвищення конкурентоспроможності сільського та лісового господарства»	34%
2	Вісь 2 «Захист довкілля та краєвидів»;	44%
3	Вісь 3 «Якість життя у сільській місцевості та диверсифікація господарської діяльності на селі».	13 %
4	Програма « ЛІДЕР»	6 %
5	Технічна допомога та прямі виплати для підтримки Румунії та Болгарії	3 %

Джерело: [198]

Технічна допомога також передбачає кошти на фінансування діяльності Європейської мережі сільського розвитку (ЄМСР), а також допомогу у

впровадженні програм, що стосуються підготовки, управління, моніторингу, оцінки, контролю та інформаційної діяльності. З розподілу коштів, наданих ЄАФСР, бачимо, що головний пріоритет поставлено на захист довкілля та краєвидів сільських територій, на другому місці – підтримка сільського господарства та лісового сектора.

Програма розвитку сільських територій 2007–2013 рр. передбачала комплекс заходів, з яких країни-члени могли обрати потрібний перелік для впровадження інтегрованих програм розвитку сільських територій. Детальний перелік цих заходів подано у додатку В.

На програмний період 2007–2013 рр. погоджено 94 національні програми розвитку сільських територій [108].

Загальна сума коштів, передбачених на розвиток сільських територій упродовж 2007–2013 рр., становила 226 млрд євро. Сюди належали всі державні та приватні витрати. ЄС здійснює фінансування цих програм через ЄАФСР; воно сягає 90,8 млрд євро, що становить 61 % державних витрат. Зазначимо, що 12,7 млрд євро цих коштів отримано через добровільні або примусові перерахунки коштів (наприклад, перерахунок коштів від прямих виплат великим фермам у рамках САП до політики розвитку сільських територій). Фонди ЄС поповнюються на суму 57,7 млрд євро держави-члени. Частка державного фінансування значно різниться між країнами-членами. Політика розвитку сільських територій також приваблює значні приватні інвестиції на проекти, що стосуються сільського розвитку. Окрім того, країни-члени можуть надавати допомогу національними фінансовими ресурсами. Розподіл програмних коштів між джерелами надходжень відображено у таблиці 1.2 [198].

У нашому дослідженні детально проаналізовано результати реалізації Програми розвитку сільських територій 2007–2013 рр., отож доцільно охарактеризувати особливості пріоритетних осей через систему заходів, які ними передбачено. Зауважимо, що фінансову допомогу, передбачену для кожної із пріоритетних осей, надають безпосереднім учасникам сільського розвитку –

фермерам, селянам, сільським громадам, які беруть на себе обов'язок впровадження програмних заходів у життя.

Таблиця 1.2

**Розподіл програмних коштів на політику розвитку сільських територій ЄС
упродовж 2007–2013 рр. між джерелами фінансування**

№ з/п	Джерела фінансування	Сума, млрд євро
1	Виплати ЄС (ЄАФСР)	90,8
2	Державне фінансування	57,7
3	Приватні витрати	65,8
4	Національні доплати	12,4
5	Загалом	226,7

Джерело: [198]

Перша пріоритетна вісь спрямована на підтримку сільського господарства та лісництва. Попри націленість політики розвитку сільських територій на диверсифікацію сільськогосподарської діяльності селян та перехід на альтернативні види діяльності, сільське господарство і сьогодні залишається ключовим видом зайнятості на селі. Окрім того, значна кількість альтернативних видів діяльності у сільській місцевості прямо чи опосередковано залежить від сільського господарства.

Економічні результати сільського та лісового господарства також залежать від модернізації та реструктуризації селянських господарств. У випадку аграрних господарств модернізація передбачає впровадження нових технологій та інновацій, в яких значну увагу приділяють якості. Водночас сюди належить диверсифікація господарської діяльності, що передбачає і відновлювальну енергетику. Загалом перелік можливих видів діяльності, на які надаватимуть отримати допомогу в рамках першої осі, є широким. Сюди належатимуть: віднести встановлення на території господарств заводів з виробництва біогазу, гранул з деревини для опалення чи біомаси для пального; покращення зрошувальної системи та засобів для очищення та відновлення води; відновлення занедбаних земель тощо. Іншою важливою сферою для інвестування країн-членів

є електронне обладнання, програмне забезпечення, високоточне обладнання для ферм, електронні терези, електронні прилади для зчитування інформації з вушних бирок для тварин, обладнання для садіння дерев у лісах. Значну роль відіграють заходи, пов'язані з покращенням інфраструктури сіл, передусім у нових країнах-членах ЄС. Сюди належать телекомунікації, транспорт, енергетика та водопостачання. Розвиток мікропідприємств, малих та середніх підприємств надає значний потенціал для збільшення доданої вартості місцевих продуктів та пришвидшує темпи економічного зростання місцевості [198].

Попри значний перелік наведених вище заходів головна увага першої осі спрямована на покращення переробки та маркетингу первинної продукції сільського та лісового господарства. Зокрема, фермери можуть отримати допомогу на підвищення ефективності своїх господарств, розвиток у них відновлювальної енергетики, впровадження нових технологій та отримання доступу до нових ринкових можливостей, включаючи місцеві та «нішові» ринки, що сприятиме покращенню їхніх загальних бізнес-показників [198].

Іншим пріоритетом ЄАФСР є інвестиції у людський капітал. Сюди належить організація різноманітних тренінгів, поширення знань та інформації, пов'язаних зі сталим управлінням землею та використанням безпечних для довкілля методів господарювання, належне використання природних ресурсів та покращення якості життя у сільській місцевості. Значну підтримку виділяють на розвиток управлінських та організаційних навичок, практичних та технічних навичок у тваринництві, рослинництві, використанні нових технологій у аграрному та лісовому господарствах, у сфері здоров'я та належних умов утримання тварин, навичок екологічного управління землею тощо. Започаткування служб у сфері економіки та організації сільського господарства, служб підтримки фермерських господарств та дорадчих служб допоможе фермерам та лісникам пристосуватись до змінних умов господарювання та покращити методи управління у своїх господарствах. Важливим чинником для розвитку людського потенціалу є стимулювання передачі бізнес-активностей між поколіннями. У цій сфері застосовують такі заходи, як підтримка молодих фермерів та заохочення старших

фермерів вчасно виходити на пенсію. Ці заходи стимулюють передачу землі наступним поколінням активних фермерів. Допомога, яку надають молодим фермерам для започаткування власних господарств, передбачає зниження фінансового порогу для започаткування бізнесу та зменшує податкове навантаження [198].

Популяризація якісних товарів місцевого виробництва часто сприяє покращенню взаємозв'язку аграрного та продовольчого секторів завдяки впровадженню нових технологій та бізнес-практик, які стосуються усіх аспектів економічної ефективності, безпеки та якості продуктів харчування, взаємозв'язків із довкіллям. Новим важливим заходом для отримувачів допомоги є співпраця у впровадженні нових продуктів, процесів та технологій. У поєднанні з іншими заходами, спрямованими на збільшення доданої вартості продуктів сільського та лісового господарства, він сприяє покращенню загальної ефективності бізнес-процесів. Допомогу можуть надавати на проекти, в яких виробники об'єднуються з переробниками, рекламними агенціями та дослідницькими центрами для впровадження нових товарів, процесів, методів та дистрибуційних каналів реалізації виробленої продукції [198].

Засоби, які надають на заходи в рамках другої осі, спрямовані на досягнення цілей ЄС щодо збереження довкілля, а саме – стосуються домовленостей щодо збереження біорізноманіття, досягнення високого рівня якості води та Кіотського протоколу щодо зменшення кліматичних змін [198].

Важливу роль серед заходів другої осі відіграють виплати, спрямовані на збереження аграрного довкілля. Фермер або інша особа, що користується землею, добровільно зголошується на виконання заходів, пов'язаних зі збереженням навколишнього середовища, на період не менше 5 років. У відповідь на це отримує щорічну виплату компенсації за додаткові витрати або недоотримані прибутки, спричинені взятими на себе зобов'язаннями. Фінансову підтримку можуть надавати на заходи, пов'язані зі зменшенням викидів парникових газів (наприклад, зменшення використання добрив), підвищенням поглинання вуглецю (наприклад, перетворення оброблювальних земель на пасовища), збереженням

водних ресурсів (наприклад, обмеження у використанні добрив, вирощування культур, які захищають ґрунти) або зі збереженням біорізноманіття (наприклад, буферні зони). Деякі заходи спрямовані на збереження територій з унікальним природним середовищем [198].

Важливу роль у рамках другої осі відведено органічному, або екологічному, землеробству. Цей вид діяльності передбачає строге дотримання фермерами практик господарювання з використанням виключно безпечних для довкілля підходів до ведення господарської діяльності. Зокрема, органічне господарювання мінімізує негативний вплив на довкілля та забезпечує вирощування екологічно чистої продукції.

На територіях, які вважають «менш прийнятними для господарювання», сільськогосподарське виробництво ускладнене природними умовами, наприклад, несприятливим кліматом, гірською місцевістю, низькою родючістю ґрунтів. Ця ситуація загрожує відчуженням землі, що збільшує ризик лісових пожеж зменшення біорізноманіття, перетворення ґрунтів у пустелю. Щоб попередити ці негативні наслідки, багато країн-членів ЄС приділяють значну увагу виплатам, що стосуються територій з менш сприятливими умовами для господарювання. Фермери, які господарюють на таких територіях, впродовж 5 років отримували щорічну компенсацію коштів на додаткові витрати та недоотримані прибутки [198].

Заліснення ґрунтів, яке провадять у рамках другої осі, як відомо, пов'язане із боротьбою зі змінами клімату, ерозією ґрунтів. Фермери отримують допомогу на висадження лісових плантацій, на їхнє утримання впродовж наступних 5 років, а також виплату компенсації на додаткові витрати та недоотримані доходи на період до 15 років. Інвестуючи в необхідну інфраструктуру (пункти водопостачання у разі пожеж) та запобіжні заходи у лісництві (контроль над вегетацією), країни-члени ЄС своїми заходами прагнуть подолати ризик втрати лісів, а, отже, позитивно впливають на біорізноманіття, консервацію ґрунтів, зменшення викидів парникових газів, збереження краєвидів [198].

Головною метою третьої осі є забезпечення життєздатності села та сільської місцевості, стабілізації їхньої соціальної та економічної бази. Підтримка інвестицій та проникнення інновацій у сільську економіку та сільську спільноту життєво необхідні для підвищення якості життя на селі, а це відбуватиметься завдяки покращенню доступу до базових послуг, інфраструктури та збереженню довкілля. Диверсифікація діяльності ферм у напрямі несільськогосподарської діяльності, підтримка діяльності за межами ферм та зміцнення зв'язків між сільським господарством та іншими секторами сільської економіки відіграють важливу роль у цьому контексті. В середньому на третю вісь припадає 13 % коштів ЄАФСР, адже її заходи також реалізують місцеві ініціативні групи в рамках програми «ЛІДЕР» [198].

Якість життя тісно пов'язана з економічним розвитком. Доступність нових послуг та проведення професійних навчань для населення створюють нові можливості для працевлаштування. Це означає, що заходи третьої осі повинні забезпечувати привабливість сільських територій для майбутніх поколінь та бізнесу. Вони стосуються покращення природного та соціального довкілля завдяки інвестуванню у культурну спадщину, інфраструктуру, модернізацію та відновлення села. Відновлення місцевої інфраструктури у невеликих масштабах є передусім пріоритетним для нових країн-членів ЄС. Допомога, яку виділяють у рамках цих заходів, стосується інвестицій у невеликі інфраструктурні об'єкти (дороги, каналізацію, Інтернет, відновлювальну енергетику тощо), а також у розвиток сфери послуг (соціальних, економічних, медичних, тощо). Значні інвестиції вкладають у телекомунікації, інформаційні та комунікаційні технології, транспорт, енергію та водопостачання. Економії масштабу можна досягнути через сільські ініціативи у сфері інформаційних технологій, що сприятиме розвитку туризму, який є для багатьох сільських територій основним сектором для розвитку [198].

Заходи, спрямовані на відновлення та розвиток села, сприяють збереженню сіл завдяки використанню методів господарювання, які є прийнятними для місцевого населення. В рамках таких заходів будівлі та інші інфраструктурні

об'єкти зберігають, проте пристосовують до сучасних вимог. Це сприяє сталому розвитку сіл, а, отже, допомагає у досягненні головної мети – покращення якості життя на селі. Проекти щодо відновлення села часто розробляють місцеві органи влади за співпраці та партнерства з місцевими громадськими організаціями [198].

З фінансової точки зору, найважливішими заходами, пов'язаними з диверсифікацією господарської діяльності на селі, є підтримка створення та розвитку мікропідприємств та диверсифікація у напрямі несільськогосподарських видів діяльності. Головна їхня мета – створення несільськогосподарських можливостей для зайнятості населення, можливостей для отримання доходів поза господарством, стимулювання впровадження інноваційних практик та започаткування нових підприємств у сільській місцевості. ЄС надає підтримку підприємствам, що займаються переробкою продуктів харчування, ремеслами, надають бізнес-послуги (інформаційні технології, маркетинг тощо), займаються туризмом, рекреацією та наданням соціальних послуг. Також кошти можуть надати на комерційні мережі, маркетинг та рекламу якісних товарів [198].

Що стосується програми «ЛІДЕР», то її реалізують у рамках трьох попередніх пріоритетних осей завдяки заходам, які націлені на активізацію ініціатив місцевих громад. Це передбачає можливості для інноваційного управління через підхід «знизу–вгору» до розвитку сільських територій.

У питаннях виконання країнами-членами ЄС їхніх програм розвитку сільських територій відповідальність покладено на органи управління країн-членів ЄС. Деякі країни-члени мають одну програму розвитку сільських територій, інші – декілька. Отримання допомоги визначають виборним шляхом на основі таких критеріїв, як місцерозташування господарства, його розміри, використання землі тощо. Для багатьох заходів критерії відбору чітко визначені. Здебільшого потенційні бенефіціанти подають заяву на отримання допомоги в рамках одного або декількох конкретних заходів. Такі заяви розглядають, і, якщо заяву оцінено позитивно, бенефіціант отримує підтримку Фонду та укладає угоду з відповідними владними структурами. Механізм надання допомоги різниться залежно від країни-члена та запланованого заходу [174].

Спільні рамки моніторингу та оцінки (СРМО) забезпечують єдині правила до моніторингу та оцінки всіх інтервенцій, спрямованих на розвиток сільських територій, у програмному періоді 2007–2013 років. Вони забезпечують якість виконання програм та їхній облік, дають змогу оцінити прогрес у досягненні поставлених цілей. Ці рамки визначені у низці документів Єврокомісії та погоджені країнами-членами ЄС [188].

У будь-якій з країн-членів ЄС Органи управління та Комітет з моніторингу відслідковують статус виконання кожної з програм розвитку сільських територій з точки зору фінансових індикаторів, результатів та віддачі. Кожен Орган управління щороку до 30 червня надсилає в Єврокомісію щорічний звіт щодо прогресу впровадження програми [174].

Одним із важливих інструментів моніторингу та стимулювання розвитку сільських територій в Європейському Союзі є запровадження Європейської мережі сільського розвитку. Обміни добрими практиками та результатами оцінки можуть значно допомогти у збільшенні ефективності сільського розвитку, отож ця мережа відіграє ключову роль у налагодженні контактів. Національні сільські мережі підтримують та об'єднують організації та органи влади, які задіяні у розвитку села на національному рівні. Їх фінансують через технічну підтримку на рівні Програми розвитку сільських територій. ЄМСР надає допомогу на рівні ЄС з метою взаємодії з місцевими мережами, організаціями, органами влади, задіяними у сільському розвитку [198].

Підсумовуючи здійснений вище аналіз механізму реалізації Політики розвитку сільських територій, можна стверджувати: задля забезпечення цільового використання ресурсів Політика розвитку сільських територій використовує стратегічний підхід, який передбачає три послідовні етапи [198]:

– по-перше, постанови Ради ЄС та Стратегічні вказівки Спільноти визначають пріоритети сільського розвитку, які відповідають пріоритетам політики Європейського Союзу, визначеним Лісабонськими та Гетебурзькою стратегіями щодо розвитку, створення робочих місць, сталого розвитку;

– по-друге, будь-яка країна-член подає національні стратегічні плани і переконується, що її пропозиції щодо використання допомоги Спільноти у сфері розвитку сільських територій відповідають стратегічним вказівкам, а також у тому, що національні, регіональні пріоритети та пріоритети ЄС є взаємодоповнюючими;

– по-третє, як країна-член, так і Європейська комісія відстежують та оцінюють результати впровадження стратегій та програм.

З 2014 року розпочала свою дію нова Програма розвитку сільських територій ЄС на період 2014–2020 років. У ній передбачено такі стратегічні цілі:

- 1) підвищення конкурентоспроможності сільського господарства;
- 2) стале управління природними ресурсами та заходи, пов'язані зі зміною клімату;
- 3) збалансований територіальний розвиток сільських територій.

Політику розвитку сільських територій і надалі реалізовуватимуть через програми розвитку сільських територій для окремих країн та регіонів, отож вищезгадані три цілі розділено на 6 пріоритетів [185]:

1. Сприяння передачі знань у сільськогосподарському та лісогосподарському секторах, сільських територіях загалом.

2. Підвищення конкурентоспроможності всіх видів сільського господарства та забезпечення життєздатності приватних господарств.

3. Сприяння організації систем виробництва та збуту продуктів харчування, управління ризиками в сільському господарстві.

4. Відновлення, збереження та зміцнення екосистем, які залежать від сільського та лісового господарств.

5. Сприяння підвищенню ефективності використання природних ресурсів, перехід на методи ведення сільськогосподарського, лісогосподарського та продовольчого виробництв, які передбачають мінімальне використання вуглецю та речовин, які впливають на зміну клімату.

6. Сприяння соціальній інтеграції, зниженню рівня бідності та збільшенню темпів економічного розвитку у сільській місцевості.

Водночас кожен пріоритет визначає певний перелік зон впливу. Усі разом вони забезпечують основу для програмування та реалізації підтримки ЄАФСР у сфері розвитку села ЄС.

Нові норми, що стосуються політики розвитку сільських територій, регулюють Постановою 1305/2013 у питаннях підтримки розвитку села та Постановою 1306/2913 у питаннях, що стосуються САП загалом [185].

Реформа політики розвитку сільських територій залишає багато ключових ознак попередньої політики 2007–2013 років. Один із прикладів є те, що її і надалі реалізовуватимуть через національні та регіональні програми розвитку сільських територій на 7 років. Проте нова реформа принесла такі зміни [184]:

- покращення стратегічного підходу до складання місцевих програм;
- підсилення змісту заходів, спрямованих на розвиток сільських територій;
- полегшення правил та, за можливості, зменшення відповідного адміністративного навантаження;
- тісніша прив'язка політики розвитку сільських територій до інших структурних та інвестиційних фондів.

У новому програмному періоді, окрім ЄАФСР, підтримку сільських територій фінансують з таких фондів, як Фонд європейського регіонального розвитку, Європейський соціальний фонд, Європейський структурний фонд згуртування та Європейський морський та рибальський фонд. З метою забезпечення кращого досягнення цілей упродовж 2014–2020 років усі європейські структурні та інвестиційні фонди зосереджуватимуть свою підтримку на досягненні основних цілей ЄС 2020. Їх координуватимуть у рамках Спільної стратегічної програми завдяки спільній законодавчій базі. Угоди про партнерство відображатимуть спільні стратегічні підходи ЄС для кожної країни-члена, встановлюючи те, як вони координуватимуть різні політики та використовуватимуть відповідні ресурси фондів [185].

На заміну програмі «ЛІДЕР», яка діяла в ЄС з 1991 року, прийшла нова програма «Місцевий розвиток через громади». Ця програма передбачає механізми залучення мешканців на місцевому рівні для вирішення проблем, які постають

перед ними в питаннях соціального, економічно розвитку та довкілля. Перед цією ініціативою постало завдання пришвидшити запровадження інтегрованих підходів між європейськими структурним та інвестиційними фондами. Ця ініціатива є обов'язковою для отримання фінансування від ЄАФСР. Ключові компоненти програми «ЛПДЕР», такі як місцеві ініціативні групи, місцеві стратегії розвитку, територій та населення, і надалі покриватимуть новою ініціативою. Новий підхід дає змогу підтримці типу «ЛПДЕР» бути краще скоординованою з місцевою підтримкою розвитку з інших фондів ЄС. Водночас необхідно відновити зв'язки між секторами села, міста та рибальства [185].

Підсумовуючи цей підрозділ, можна зазначити, що Політика розвитку сільських територій як складова Спільної аграрної політики пройшла тривалий шлях реформування, який продовжуватимуть у наступних програмних періодах з метою формування якомога ефективніших механізмів розвитку та регулювання економічного та соціального розвитку сільських територій та збереження їхнього довкілля. Ця політика є потужним організаційно-економічним механізмом стимулювання та контролю над розвитком сільських територій ЄС, який реалізують через систему пріоритетів та відповідних щодо них заходів, які мають на меті активізувати розвиток села шляхом модернізації сільського та лісового господарств, збереження довкілля та підтримки належного рівня життя для сільських мешканців.

Висновки до першого розділу

У першому розділі дисертаційного дослідження проаналізовано понятійний апарат організаційно-економічного механізму розвитку сільських територій, особливостей та процесу формування такого механізму для Європейського Союзу. На основі проаналізованої літератури сформульовано такі висновки:

1. Власні трактування основних категорій розвитку сільських територій:

– сільські території – це сформована на основі найдавнішої форми просторової організації людських поселень соціально-культурна система еколого-географічних та економіко-суспільних утворень у природно-культурному середовищі їхнього розташування, яка знаходиться за межами міст і міських агломерацій;

– розвиток сільських територій – це процес реалізації державних заходів і місцевих ініціатив, спрямованих на підвищення рівня життя у сільській місцевості, збереження її соціокультурного потенціалу та духовної спадщини, який відбувається за гармонійної взаємодії людини з природним середовищем;

– організаційно-економічний механізм розвитку сільських територій – це система взаємопов'язаних інструментів і методів стимулювання комплексного розвитку сільських територій – середовища проживання та господарської діяльності сільських мешканців, а також природного середовища існування рослин і тварин, спрямованих на поліпшення умов життя сільських мешканців, збереження культурного та природного середовища села. Водночас організаційно-економічний механізм розвитку сільських територій можна визначити як сукупність економічних важелів та інструментів, інтегрованих у систему економічних взаємозв'язків, що спрямовані на забезпечення розвитку сільських територій у межах організаційних структур (сукупності інститутів та інституцій), з комплексом передбачених ними норм і правил.

2. Реалізацію організаційно-економічного механізму розвитку сільських територій необхідно базувати на правильно обраному наборі інструментів та механізмів з урахуванням потреб окремих регіонів, особливостей кожного типу сільських територій.

3. Фундаментальною основою організаційно-економічного механізму Європейського Союзу є Політика розвитку сільських територій, яку реалізують завдяки системі заходів, спрямованих на підтримку сільських територій країн-членів ЄС.

4. Беручи до уваги велику різноманітність сільських територій ЄС, які різняться між собою рівнем розвитку, просторовим розташуванням та природними умовами, методами та особливостями господарської діяльності, Політика розвитку сільських територій передбачає різні набори заходів для забезпечення ефективних механізмів розвитку цих територій.

5. Основними формами та інструментами забезпечення розвитку сільських територій ЄС є заходи, спрямовані на підвищення конкурентоспроможності сільського господарства, та концепція багатофункціонального розвитку села.

6. Диверсифікація господарської діяльності на селі в рамках концепції багатофункціонального розвитку села передбачає розвиток несільськогосподарського підприємництва, такого як туризм, ремесла, виробництво продуктів харчування, енергії тощо.

7. Політика розвитку сільських територій як складова Спільної аграрної політики пройшла тривалий процес реформування на шляху до формування сучасного механізмів розвитку та регулювання економічного та соціального розвитку сільських територій. Політика є потужним організаційно-економічним механізмом стимулювання та контролю над розвитком сільських територій ЄС. Реалізують її завдяки системі пріоритетів та відповідних щодо неї заходів, які мають на меті активізувати розвиток села в контексті модернізації сільського та лісового господарств, збереження довкілля та підтримки належного рівня життя для сільських мешканців.

Матеріал, викладений у цьому розділі, висвітлено у таких статтях:

1. Лесів М. М. Особливості реалізації Політики розвитку сільських територій у 2007–2013 роках країнами членами ЄС / М. М. Лесів // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – С. 101–105. – (Серія «Економічні науки» ; вип. 7, ч. 1).

2. Лесів М. М. Оцінка впливу заходів Програми розвитку сільських територій ЄС 2007–2013 рр. на ефективність ведення сільського господарства Польщі / М. М. Лесів // Регіональна економіка. – 2015. – Вип. 1 (75). – С. 176–183.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ У КРАЇНАХ-ЧЛЕНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

2.1. Роль сільського господарства в економіці країн-членів ЄС

Головним компонентом організаційно-економічного механізму забезпечення розвитку сільських територій ЄС сьогодні залишається Політика розвитку сільських територій. Зрозуміти та оцінити ефективність реалізації цього механізму, зможемо завдяки детальному розгляду його складових та особливостей їхнього впровадження у життя, що й буде здійснено в цьому розділі дисертаційного дослідження.

Як уже зазначено, провідну роль у питаннях розвитку села ЄС відіграє сільське господарство як основа економіки села. Водночас воно потребує постійної підтримки. Отож підтримку сільського господарства в рамках Політики розвитку сільських територій вважають пріоритетним завданням. У питаннях соціально-економічного розвитку села сільське господарство відіграє провідну роль, адже для більшості сільських мешканців воно залишається головним джерелом доходів. Водночас останніми десятиліттями спостерігається тенденція до розвитку альтернативних видів господарської діяльності на селі, які б давали змогу сільським мешканцям отримувати вищі доходи, ніж ті, які вони можуть отримати від сільськогосподарського виробництва.

Зважаючи на ці аргументи, важливо надати об'єктивну оцінку ролі сільського господарства в економіці країн-членів ЄС та, відповідно, у питаннях розвитку їхніх сільських територій. З метою отримання такої оцінки ми проаналізували низку показників, які можна розділити на основні та допоміжні. До основних зачислимо такі показники:

- частка сільського населення у країнах-членах ЄС;
- частка площі сільськогосподарських угідь у загальній площі ЄС;

– частка населення, зайнятого у сільському господарстві у кожній із країн-членів ЄС.

Допоміжними показниками є:

- частка доданої вартості сільського господарства від загального ВВП ЄС;
- показник ВВП у доларах США на 1 мешканця країн-членів ЄС;
- показник доданої вартості сільського господарства в доларах США у розрахунку на 1 працівника країни-члена ЄС.

Ці показники відображають ресурси, якими володіють країни, і, з точки зору сільського господарства, яку роль ці ресурси відіграють у їхній економіці, а також наскільки велика частка населення отримує доходи від ведення сільськогосподарської діяльності.

Як засвідчують результати аналізу, загалом у ЄС близько 27 % населення проживає у сільській місцевості. Найбільша частка сільських мешканців припадає на країни Центрально-Східної Європи, зокрема, на Словенію (50 % населення), Румунію (45,9 %), Словаччину (45,8 %), Хорватію (41,9 %), Польщу (39,3 %), а також на Португалію (38,2 %) та Ірландію (37,6 %), що й відображено на рис. 2.1. Це країни, для яких характерна значна частка сільських та переважно сільських територій.

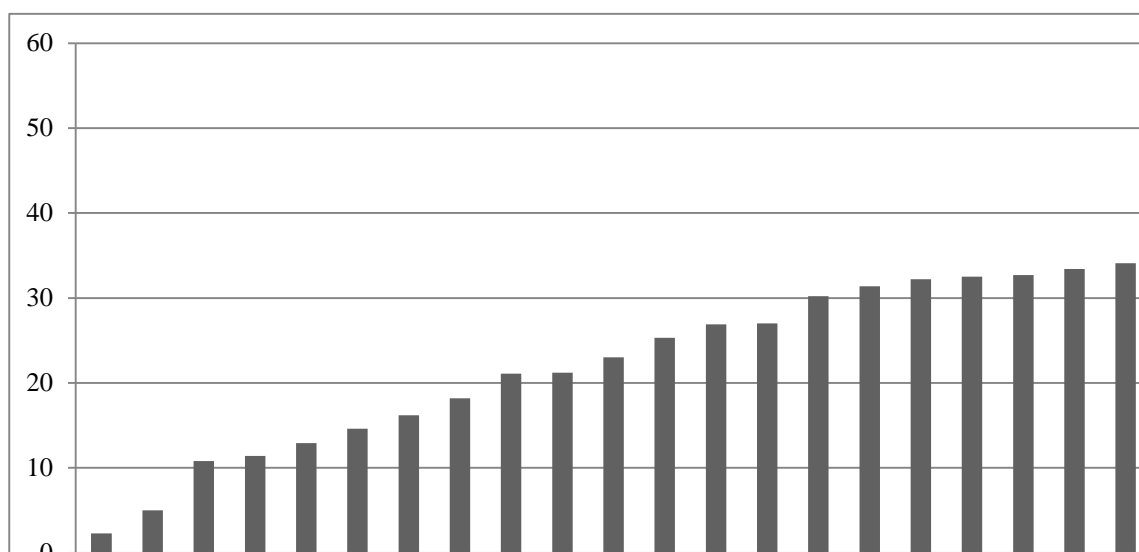

Рис. 2.1. Частка сільського населення у країнах-членах ЄС

та в Україні, 2012 рік

Джерело: складено автором за [107; 191]

Щодо України показник частки сільського населення є значним. Він становить 31 %, що приблизно відповідає рівню Італії і ледь перевищує середній показник для ЄС, який становить 27 %.

Аналізуючи обсяги сільськогосподарських угідь ЄС, зазначимо, що загалом вони займають значну частку території ЄС, яка, проте, впродовж останніх десятиліть постійно зменшується. Наприклад, якщо 1961 р. показник частки сільськогосподарських угідь становив близько 55 %, то до 2012 р. він скоротився на 20 % і становив 44 % (рис. 2.2).

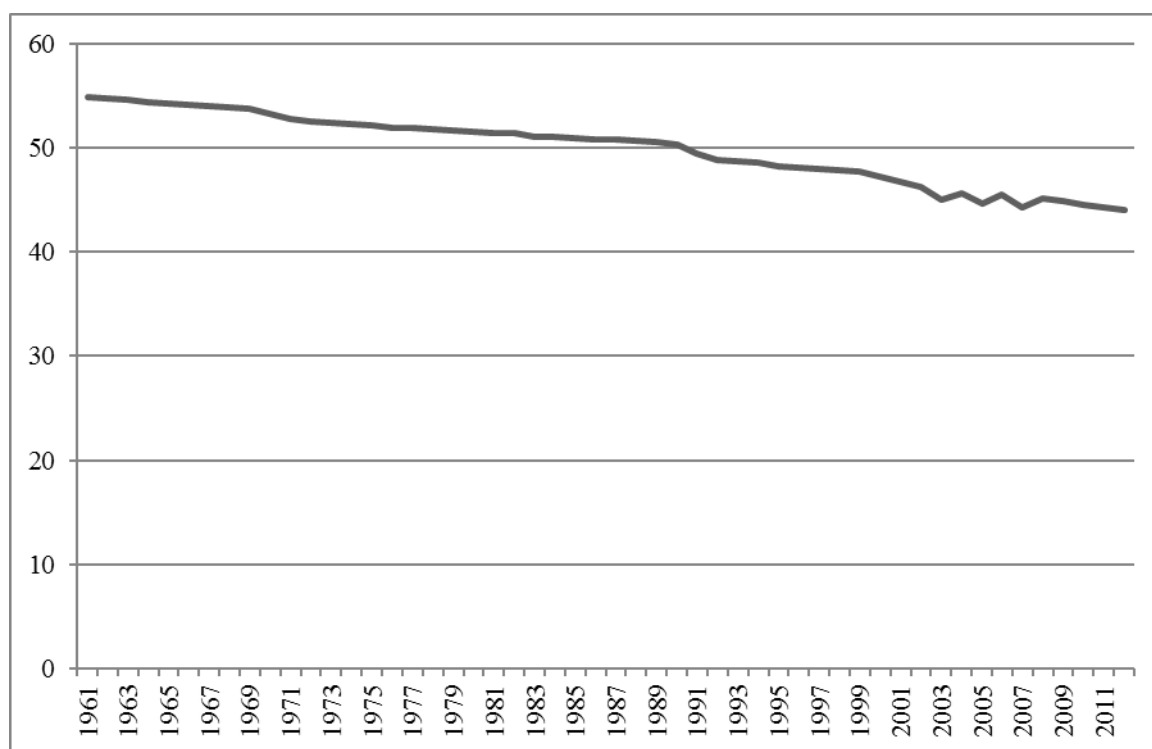

Рис. 2.2. Частка сільськогосподарських угідь у загальній площі ЄС, %

Джерело: складено автором за [107]

Поступове зменшення показника частки сільськогосподарських угідь засвідчує, що країни-члени ЄС щораз більше використовують сільськогосподарські угіддя в інших цілях. З одного боку, це можна пояснити вилученням землі з обробітку з екологічних причин, з іншого – зміною цільового призначення земельних ресурсів, їхнім використанням для будівництва, промисловості, об'єктів торгівлі тощо.

Результати аналізу засвідчують нерівномірність розподілу частки земель, відведених під сільськогосподарські угіддя, за країнами-членами ЄС. Наприклад,

найбільшу частку сільськогосподарські угіддя займають у Великій Британії (71 %), а для Швеції цей показник у 9,5 раза менший. Для 11-ти країн-членів ЄС 2012 році частка сільськогосподарських угідь перевищила 50 %, для 7-ми країн цей показник становив 40–50 %. Середнє значення цього показника для ЄС загалом сягає 43 %. Якщо аналізувати показник частки сільськогосподарських угідь для України, то 2012 року він становив 71,3 % [107], що знаходиться майже на одному рівні із найбільшим показником ЄС, який відповідає Великій Британії (рис. 2.3).

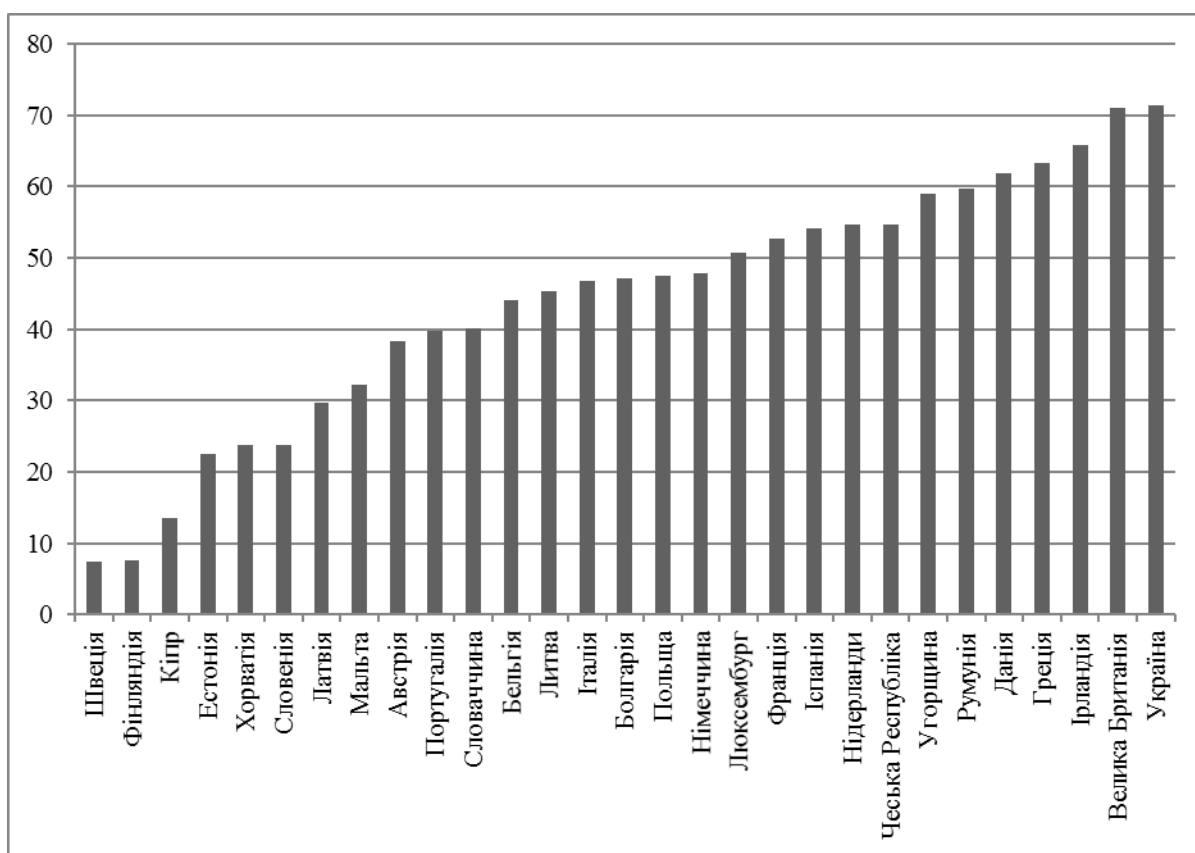

Рис. 2.3. Частка сільськогосподарських угідь у загальній площі країн-членів ЄС та України 2012 р.

Джерело: складено автором за [107]

Такий розподіл сільськогосподарських угідь між країнами зумовлений передусім природно-кліматичними умовами, якістю ґрунтів, а також історичними передумовами, які сприяли активному використанню наявних земельних ресурсів у сільському господарстві.

Останніми десятиліттями стрімко зменшується кількість зайнятих у сільськогосподарському виробництві країн-членів ЄС (рис. 2.4).

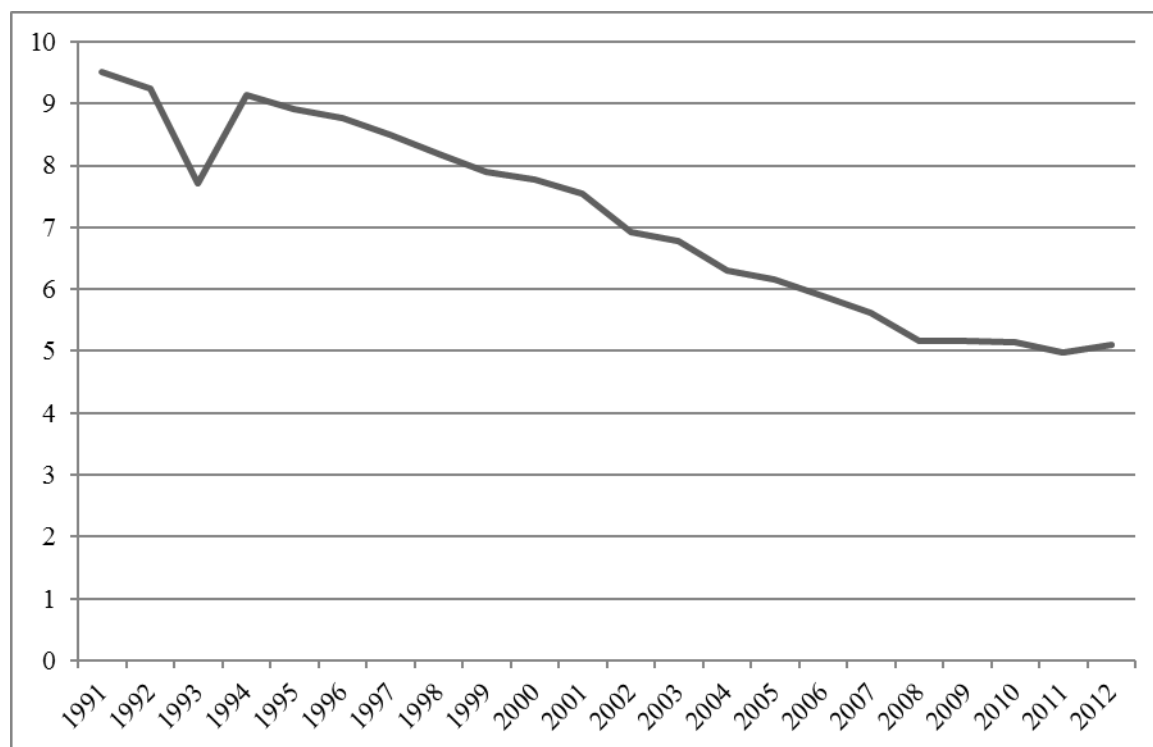

Рис. 2.4. Частка зайнятих у сільському господарстві країн-членів ЄС

Джерело: складено автором за [136]

Порівнюючи з 1991 роком, цей показник загалом для ЄС зменшився на 46 % і 2012 року становив 5 %. Найбільше зайнятих у сільському господарстві 2012 року зафіксовано в Румунії (29 %), найменше – на Мальті (1 %). Аналогічний показник для України 2012 року становив 17 %, що значно вище середнього показника ЄС (рис. 2.5).

Стрімке спадання кількості зайнятих у сільському господарстві вкотре підтверджує, що воно не забезпечує належного рівня доходів для сільського населення, отож мешканці сільських територій активно переорієнтовуються на інші види діяльності у сільській місцевості, а також за її межами. Зважаючи на проблему недосконалої технологій, які використовують у сільськогосподарському виробництві, селяни, замість модернізації та застосування ефективніших технологій у своїх господарствах, починають займатись зовсім іншими видами діяльності.

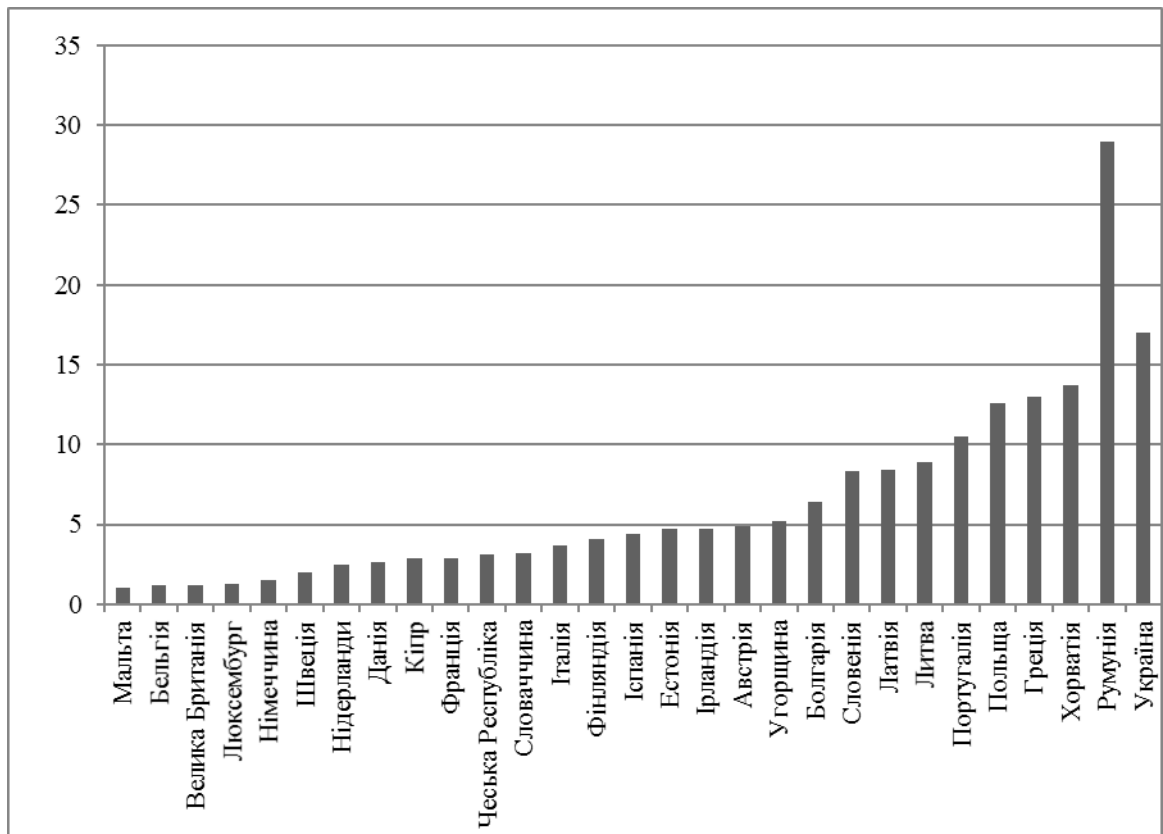

Рис. 2.5. Зайнятість у сільському господарстві країн-членів ЄС та України 2012 року, % від загальної зайнятості

Джерело: складено автором за [136]

Хоча на графіку (див. рис. 2.5) спостерігаємо, що темпи зменшення кількості зайнятих у сільському господарстві останніми роками дещо сповільнились, що може засвідчувати дієвість заходів Політики розвитку сільських територій, спрямованих на підтримку сільського господарства.

Додана вартість сільського господарства у ВВП країн-членів ЄС залишається незначною – близько 1,5 % 2013 року (рис. 2.6). Якщо порівняти цей показник з іншими розвиненими країнами, такими як США, то він знаходиться на приблизно однаковому з ними рівні й ілюструє тенденцію до зниження. Це вкотре підтверджує, що для країн з високим рівнем економічного розвитку сільське господарство відходить на другий план і не відіграє ключової ролі в економіці. Найбільшу частку ВВП серед країн-членів ЄС сільське господарство займає у Румунії та Болгарії, що 2012–2013 рр. становило 6,3 % ВВП. Якщо проаналізувати цей показник для України, то 2013 року він сягав 10,4 %, що є значно вищим, порівняно з середніми показниками ЄС, а також показниками Румунії та Болгарії.

Рис. 2.6. Частка доданої вартості сільського господарства від загального ВВП країн-членів ЄС

Джерело: складено автором за [112]

Показник доданої вартості сільського господарства для країн-членів ЄС 2013 року скоротився на 48 %, порівняно з рівнем 1991 року. Зменшення ролі сільського господарства у виробничих оборотах розвинених країн світу можна простежити на прикладі Великої Британії – лідера за часткою сільськогосподарських угідь в ЄС, проте частка доданої вартості сільського господарства у ВВП країни становить лише 0,64 %. Така тенденція є логічною, зважаючи на показники, проаналізовані раніше. Зокрема, зменшення кількості сільськогосподарських угідь та частки зайнятих у сільському господарстві напряму пов'язані зі зменшенням частки сільського господарства у ВВП.

Аналізуючи наведені вище дані, зазначимо, що роль сільського господарства у кожній із країн-членів ЄС є різною, проте можна виокремити групи країн зі спільними ознаками щодо ступеня розвитку та ролі у них сільського господарства. Наприклад, більш розвинені країни показують активну переорієнтацію від традиційного сільського господарства на інші сфери господарської діяльності, які часто приносять значно більші доходи, ніж фермерство, тоді як менш розвинені країни зберігають свою прив'язку до

сільськогосподарського виробництва. Щоб переконатись у цьому, з допомогою кластерного аналізу здійснено групування країн-членів ЄС за такими ознаками:

- 1) частка площі сільськогосподарських угідь у загальній площі країни;
- 2) частка зайнятих у сільському господарстві;
- 3) частка сільського населення.

Для аналізу використано статистичні дані за 2012 рік. На першому етапі аналізу сформовано дві групи показників, за якими можна класифікувати країни-члени ЄС.

Перша група поєднує такі характеристики, як показник частки сільськогосподарських угідь та показник частки зайнятих у сільському господарстві. Цю групу показників обрано для того, щоб відстежити, як у країнах-членах ЄС вирішують питання освоєння наявних сільськогосподарських угідь та залучення їх у сільськогосподарському виробництві.

Друга група показників відображає ступінь залучення сільського населення у сільськогосподарському виробництві в країнах-членах ЄС і містить такі характеристики, як показник частки сільського населення та показник частки зайнятих у сільському господарстві.

З метою побудови кластерної моделі, з допомогою якої здійснено групування країн-членів ЄС, обчислено нормалізоване значення кожного із досліджуваних показників. Для цього застосовано метод мінімуму-максимуму, який використовує формулу:

$$X_n = \frac{X - \min(X)}{\max(X) - \min(X)} \quad (2.1)$$

де X_n – нормалізоване значення;

$\min$ і $\max$ – мінімальне та максимальне значення множини X .

Результати обчислень нормалізованих значень для обох груп показників наведено в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Нормалізовані значення частки сільськогосподарських угідь, сільського населення та зайнятих у сільському господарстві

Країна	А*	Б**	В***	Нормалізоване значення А	Нормалізоване значення Б	Нормалізоване значення В
Австрія	38,3	34,1	4,9	0,5	0,7	0,1
Бельгія	44,0	2,3	1,2	0,6	0,0	0,0
Болгарія	47,2	27,0	6,4	0,6	0,5	0,2
Велика Британія	71,0	18,2	1,2	1,0	0,3	0,0
Греція	63,3	23,0	13,0	0,9	0,4	0,4
Данія	61,8	12,9	2,6	0,9	0,2	0,1
Естонія	22,6	32,2	4,7	0,2	0,6	0,1
Ірландія	65,8	37,6	4,7	0,9	0,7	0,1
Іспанія	54,0	21,1	4,4	0,7	0,4	0,1
Італія	46,7	31,4	3,7	0,6	0,6	0,1
Кіпр	13,5	32,7	2,9	0,1	0,6	0,1
Латвія	29,6	32,5	8,4	0,3	0,6	0,3
Литва	45,3	33,4	8,9	0,6	0,7	0,3
Люксембург	50,7	10,8	1,3	0,7	0,2	0,0
Мальта	32,2	5,0	1,0	0,4	0,1	0,0
Нідерланди	54,6	11,4	2,5	0,7	0,2	0,1
Німеччина	47,8	25,3	1,5	0,6	0,5	0,0
Польща	47,4	39,3	12,6	0,6	0,8	0,4
Португалія	39,7	38,2	10,5	0,5	0,8	0,3
Румунія	59,7	45,9	29,0	0,8	0,9	1,0
Словаччина	40,1	45,8	3,2	0,5	0,9	0,1
Словенія	23,8	50,1	8,3	0,3	1,0	0,3
Угорщина	59,0	30,2	5,2	0,8	0,6	0,1
Фінляндія	7,5	16,2	4,1	0,0	0,3	0,1
Франція	52,7	21,2	2,9	0,7	0,4	0,1
Хорватія	23,7	41,9	13,7	0,3	0,8	0,5
Чеська Республіка	54,7	26,9	3,1	0,7	0,5	0,1
Швеція	7,5	14,6	2,0	0,0	0,3	0,0

Примітки:

А* – сільськогосподарські угіддя (% території);

Б** – сільське населення (% від загальної кількості населення);

В*** – зайнятість у сільському господарстві (% від загальної зайнятості).

Джерело: обчислено автором за [107; 136; 191]

Результати обчислень засвідчують, що нормалізовані значення обраних показників розташовані у відрізках від 0 до 1. Графічно розподіл нормалізованих значень для першої групи показників, а саме – для частки сільськогосподарських угідь та частки зайнятих у сільському господарстві, відображено на рис. 2.7.

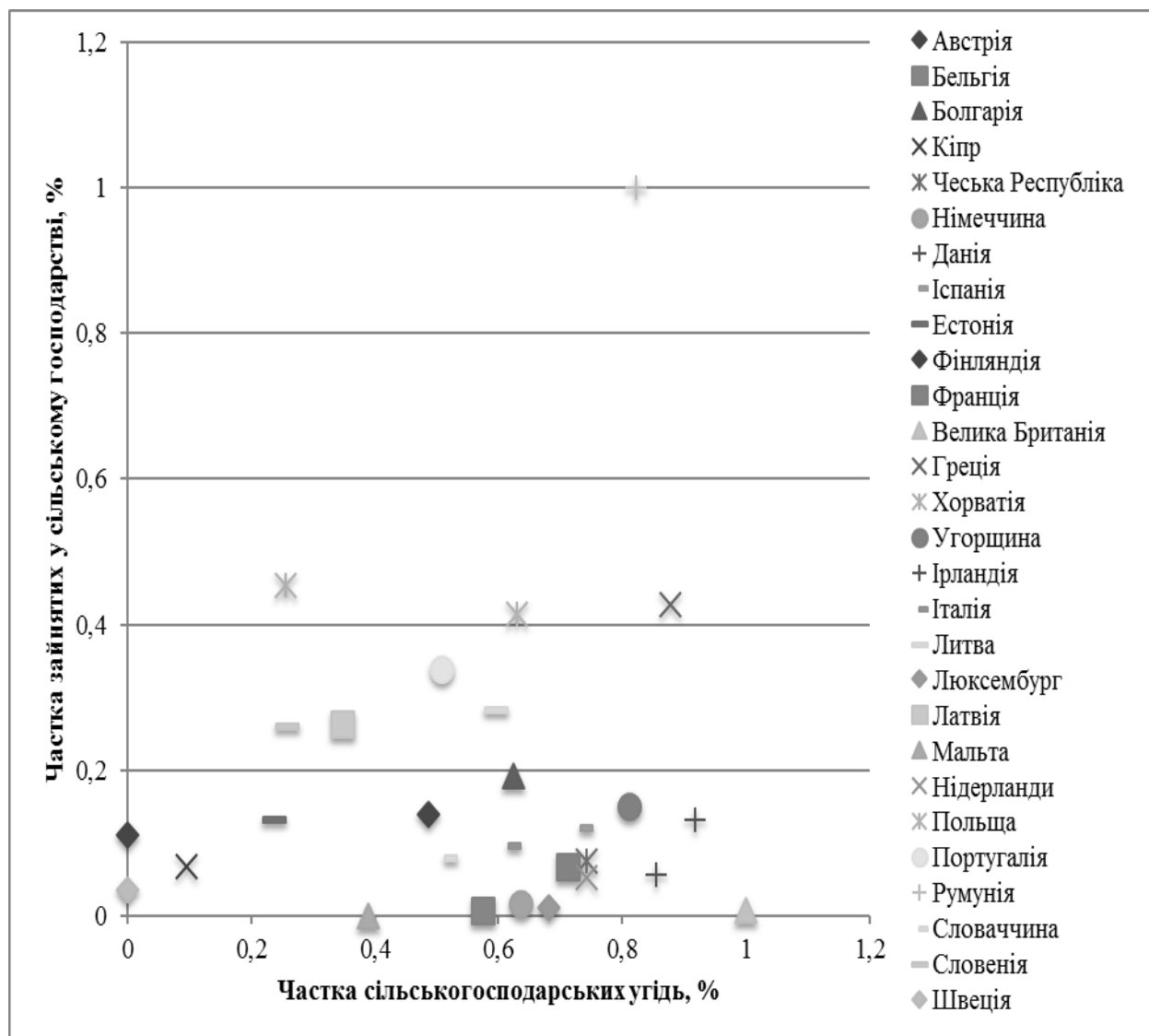

Рис. 2.7. Розташування нормалізованих значень для країн-членів ЄС за показниками частки сільськогосподарських угідь та частки зайнятих у сільському господарстві

Джерело: складено автором

Розподіл нормалізованих значень для другої групи показників, а саме – для частки сільського населення та частки зайнятих у сільському господарстві, відображено на рис. 2.8.

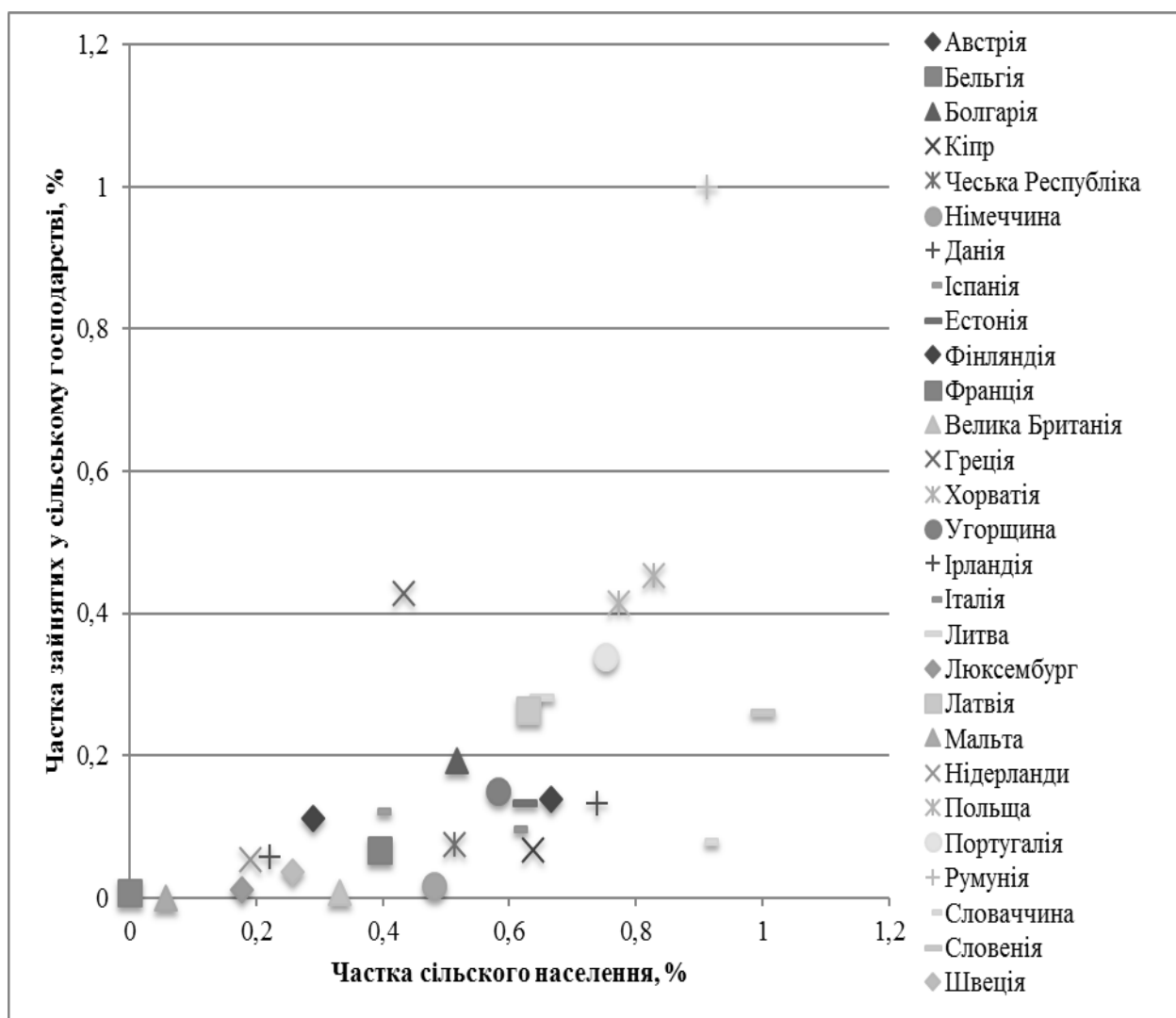

Рис. 2.8. Розташування нормалізованих значень для країн-членів ЄС за показниками частки сільського населення та частки зайнятих у сільському господарстві

Джерело: складено автором

З рис. 2.7 та 2.8 бачимо, що точки на графіках здебільшого розташовані близько одна до одної, за винятком кількох випадків.

У рамках аналізу виокремлено 9 основних кластерів, які передбачають різні комбінації таких характеристик, як частка сільськогосподарських угідь або частка сільського населення та частка зайнятих у сільському господарстві. Опис характеристик кластерів та координати точок їхніх центральних значень відображено у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Кластери за розподілом частки сільськогосподарських угідь/ частки сільського населення та зайнятих у сільському господарстві, координати їхніх центральних точок

Назва	Ознаки	Центральне значення
Кластер 1	Мала частка сільськогосподарських угідь / частка сільського населення; мала частка зайнятих у сільському господарстві	(0;0)
Кластер 2	Мала частка сільськогосподарських угідь / частка сільського населення; середня частка зайнятих у сільському господарстві	(0;0,5)
Кластер 3	Мала частка сільськогосподарських угідь / частка сільського населення; велика частка зайнятих у сільському господарстві	(0;1)
Кластер 4	Середня частка сільськогосподарських угідь / частка сільського населення; мала частка зайнятих у сільському господарстві	(0,5;0)
Кластер 5	Середня частка сільськогосподарських угідь / частка сільського населення; середня частка зайнятих у сільському господарстві	(0,5;0,5)
Кластер 6	Середня частка сільськогосподарських угідь / частка сільського населення; велика частка зайнятих у сільському господарстві	(0,5;1)
Кластер 7	Велика частка сільськогосподарських угідь / частка сільського населення; мала частка зайнятих у сільському господарстві	(1;0)
Кластер 8	Велика частка сільськогосподарських угідь / частка сільського населення; середня частка зайнятих у сільському господарстві	(1;0,5)
Кластер 9	Велика частка сільськогосподарських угідь / частка сільського населення; велика частка зайнятих у сільському господарстві	(1;1)

Джерело: складено автором

Належність країни до відповідного кластера визначено шляхом обчислення евклідової відстані між центральними точками відповідних кластерів та нормалізованими значеннями частки сільськогосподарських угідь або частки сільського населення та частки зайнятих у сільському господарстві щодо кожної із країн-членів ЄС.

Відстань обчислено за формулою:

$$\text{dist} = \sqrt{(X_{\text{ц}} - X_i)^2 + (Y_{\text{ц}} - Y_i)^2} \quad (2.2)$$

де dist – евклідова відстань;

$X_{\text{ц}}$ – центральне значення кластера за віссю (частка сільськогосподарських угідь або частка сільського населення);

$Y_{\text{ц}}$ – центральне значення кластера за віссю Y (частка зайнятих у сільському господарстві);

X_i – значення точки за віссю X (нормалізоване значення частки сільськогосподарських угідь або частки сільського населення);

Y_i – значення точки за віссю Y (нормалізоване значення частки зайнятих у сільському господарстві).

Щодо кожної із визначених груп показників для кожної із країн обчислено евклідові відстані. Для першої групи показників їх наведено у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Евклідова відстань між нормалізованими значеннями країн-членів ЄС для показників частки сільськогосподарських угідь та частки зайнятих у сільському господарстві та центрами відповідних кластерів

Країна	К Л А С Т Е Р								
	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9
<i>I</i>	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Австрія	0,51	0,61	0,99	0,14	0,36	0,86	0,53	0,63	1,00
Бельгія	0,58	0,76	1,15	0,08	0,50	1,00	0,42	0,65	1,08
Болгарія	0,65	0,70	1,02	0,23	0,33	0,82	0,42	0,48	0,89
Велика Британія	1,00	1,11	1,41	0,50	0,70	1,11	0,01	0,49	0,99
Греція	0,98	0,88	1,05	0,57	0,39	0,69	0,45	0,14	0,58
Данія	0,86	0,96	1,27	0,36	0,57	1,01	0,16	0,47	0,95
Естонія	0,27	0,44	0,90	0,29	0,45	0,91	0,77	0,85	1,16
Ірландія	0,93	0,99	1,26	0,44	0,56	0,96	0,16	0,38	0,87
Іспанія	0,74	0,82	1,14	0,26	0,44	0,91	0,29	0,46	0,92
Італія	0,62	0,74	1,09	0,15	0,42	0,91	0,40	0,56	0,98
Кіпр	0,12	0,44	0,94	0,41	0,59	1,02	0,91	1,00	1,30
Латвія	0,44	0,42	0,81	0,30	0,28	0,75	0,70	0,69	0,98

Закінчення табл. 2.3

<i>1</i>	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Литва	0,66	0,63	0,93	0,30	0,24	0,72	0,49	0,46	0,82
Люксембург	0,68	0,84	1,20	0,18	0,52	1,01	0,32	0,58	1,04
Мальта	0,39	0,63	1,07	0,11	0,51	1,01	0,61	0,79	1,17
Нідерланди	0,74	0,87	1,20	0,25	0,51	0,98	0,26	0,52	0,98
Німеччина	0,63	0,80	1,17	0,14	0,50	0,99	0,37	0,60	1,05
Польща	0,75	0,63	0,86	0,43	0,15	0,60	0,56	0,38	0,69
Португалія	0,61	0,53	0,83	0,34	0,16	0,66	0,60	0,52	0,82
Румунія	1,29	0,96	0,82	1,05	0,59	0,32	1,02	0,53	0,18
Словаччина	0,52	0,66	1,05	0,08	0,42	0,92	0,49	0,64	1,04
Словенія	0,37	0,35	0,78	0,36	0,34	0,78	0,79	0,78	1,05
Угорщина	0,82	0,88	1,17	0,34	0,47	0,90	0,24	0,40	0,87
Фінляндія	0,11	0,39	0,89	0,51	0,63	1,02	1,01	1,07	1,34
Франція	0,71	0,83	1,17	0,22	0,48	0,96	0,30	0,52	0,98
Хорватія	0,52	0,26	0,60	0,52	0,25	0,60	0,87	0,75	0,92
Чеська Республіка	0,75	0,86	1,19	0,25	0,49	0,96	0,27	0,50	0,96
Швеція	0,04	0,46	0,96	0,50	0,68	1,09	1,00	1,10	1,39

Джерело: обчислено автором

З таблиці 2.3 бачимо, що, до прикладу, найменша відстань для Австрії становить 0,14 і відповідає вона відстані між нормалізованими значеннями показників частки сільськогосподарських угідь та частки зайнятих у сільському господарстві Австрії та центральним значенням четвертого кластера, з чого робимо висновок, що Австрія належатиме саме до четвертого кластера.

Результати обчислень евклідових відстаней для другої групи показників наведено у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

**Евклідова відстань між нормалізованими значеннями країн-членів ЄС
для показників частки сільського населення та частки зайнятих
у сільському господарстві та центрами відповідних кластерів**

Країна	К Л А С Т Е Р								
	К1	К2	К3	К4	К5	К6	К7	К8	К9
<i>1</i>	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Австрія	0,68	0,76	1,09	0,22	0,40	0,88	0,36	0,49	0,92
Бельгія	0,01	0,49	0,99	0,50	0,70	1,11	1,00	1,11	1,41
Болгарія	0,55	0,60	0,96	0,19	0,31	0,81	0,52	0,57	0,94
Велика Британія	0,33	0,59	1,05	0,17	0,52	1,01	0,67	0,83	1,20
Греція	0,61	0,44	0,72	0,43	0,10	0,58	0,71	0,57	0,80

Закінчення табл. 2.4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Данія	0,23	0,50	0,97	0,28	0,52	0,98	0,78	0,90	1,22
Естонія	0,64	0,72	1,07	0,18	0,39	0,88	0,40	0,53	0,95
Ірландія	0,75	0,82	1,14	0,27	0,44	0,90	0,29	0,45	0,91
Іспанія	0,41	0,55	0,96	0,16	0,39	0,89	0,62	0,72	1,07
Італія	0,62	0,73	1,09	0,15	0,42	0,91	0,40	0,56	0,98
Кіпр	0,64	0,77	1,13	0,15	0,45	0,94	0,37	0,56	1,00
Латвія	0,68	0,67	0,97	0,29	0,27	0,75	0,45	0,44	0,82
Литва	0,71	0,69	0,97	0,32	0,26	0,73	0,45	0,41	0,80
Люксембург	0,18	0,52	1,01	0,32	0,59	1,04	0,82	0,96	1,29
Мальта	0,06	0,50	1,00	0,44	0,67	1,09	0,94	1,07	1,37
Нідерланди	0,20	0,49	0,97	0,31	0,54	1,00	0,81	0,92	1,24
Німеччина	0,48	0,68	1,09	0,03	0,48	0,98	0,52	0,71	1,11
Польща	0,88	0,78	0,97	0,50	0,29	0,65	0,47	0,24	0,63
Португалія	0,82	0,77	1,00	0,42	0,30	0,71	0,42	0,30	0,71
Румунія	1,35	1,04	0,91	1,08	0,65	0,41	1,00	0,51	0,09
Словаччина	0,91	1,00	1,30	0,42	0,59	1,01	0,12	0,43	0,93
Словенія	1,03	1,03	1,24	0,56	0,55	0,89	0,26	0,24	0,74
Угорщина	0,60	0,68	1,03	0,17	0,36	0,85	0,44	0,54	0,95
Фінляндія	0,31	0,49	0,94	0,24	0,44	0,91	0,72	0,81	1,14
Франція	0,40	0,59	1,01	0,13	0,44	0,94	0,61	0,74	1,11
Хорватія	0,94	0,83	0,99	0,56	0,33	0,64	0,48	0,18	0,57
Чеська Республіка	0,52	0,67	1,06	0,08	0,43	0,93	0,49	0,65	1,04
Швеція	0,26	0,53	1,00	0,24	0,52	0,99	0,74	0,87	1,22

Джерело: обчислено автором

За результатами обчислень, наведених у таблиці. 2.3, визначено, що країни-члени ЄС належать до 6-ти кластерів (табл. 2.5). Кожну із країн віднесено до того кластера, евклідова відстань до центральної точки якого виявилась найменшою.

Таблиця 2.5

Розподіл країн-членів ЄС між кластерами за критеріями частки сільськогосподарських угідь та частки зайнятих у сільському господарстві

Кластер	Ознаки	Країни
1	2	3
1	Мала частка сільськогосподарських угідь; мала частка зайнятих у сільському господарстві	Кіпр, Естонія, Фінляндія, Швеція
2	Середня частка сільськогосподарських угідь; мала частка зайнятих у сільському господарстві	Австрія, Бельгія, Болгарія, Чеська Республіка, Німеччина, Іспанія, Франція, Італія, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Словаччина

Закінчення табл. 2.5

1	2	3
3	Середня частка сільськогосподарських угідь; середня частка зайнятих у сільському господарстві	Хорватія, Литва, Латвія, Польща, Португалія, Словенія
4	Велика частка сільськогосподарських угідь; мала частка зайнятих у сільському господарстві	Данія, Велика Британія, Угорщина, Ірландія
5	Велика частка сільськогосподарських угідь; середня частка зайнятих у сільському господарстві	Греція
6	Велика частка сільськогосподарських угідь; велика частка зайнятих у сільському господарстві	Румунія

Джерело: складено автором

Результати такого аналізу засвідчують, що здебільшого країни ЄС належать до кластерів із частками сільськогосподарських угідь та частками зайнятих у сільському господарстві із середнім та нижче середнього рівнями. Попри високу частку сільськогосподарських угідь, частка населення, зайнятого у сільському господарстві, незначна для таких країн, як Данія, Велика Британія, Угорщина та Ірландія. Поясненням цього може бути високотехнологічне сільське господарство, яке передбачає низький рівень залучення людських ресурсів. Чітко виражену залежність від сільського господарства показує Румунія, де частка зайнятих у сільському господарстві, як і частка сільськогосподарських угідь, є значною. Проте щодо Румунії спостерігаємо значно нижчу економічну ефективність сільського господарства, ніж щодо інших країн.

Для другої групи показників результати обчислення евклідових відстаней засвідчують, що країни розподілились теж між 6-ма кластерами (табл. 2.6).

Здебільшого країни-члени ЄС належать до кластерів із низьким рівнем частки зайнятих у сільському господарстві та із низьким або середнім рівнем частки сільського населення. Як і в попередньому аналізі, лідером за часткою зайнятих у сільському господарстві є Румунія.

Таблиця 2.6

Розподіл країн-членів ЄС між кластерами за критеріями частки сільського населення та частки зайнятих у сільському господарстві

Кластер	Ознаки	Країни
1	Мала частка сільського населення; мала частка зайнятих у сільському господарстві	Бельгія, Данія, Люксембург, Мальта, Нідерланди
2	Середня частка сільського населення; мала частка зайнятих у сільському господарстві	Австрія, Болгарія, Кіпр, Чеська Республіка, Німеччина, Іспанія, Естонія, Фінляндія, Франція, Велика Британія, Угорщина, Ірландія, Італія, Швеція
3	Середня частка сільського населення; середня частка зайнятих у сільському господарстві	Греція, Литва, Латвія
4	Велика частка сільського населення; мала частка зайнятих у сільському господарстві	Словаччина
5	Велика частка сільського населення; середня частка зайнятих у сільському господарстві	Хорватія, Польща, Португалія, Словенія
6	Велика частка сільського населення; велика частка зайнятих у сільському господарстві	Румунія

Джерело: обчислено автором

Поєднуючи усі три характеристики в одній кластерній моделі, бачимо, що країни ЄС можна розподілити між дев'ятьма кластерами за часткою зайнятих у сільському господарстві, часткою сільського населення та часткою сільськогосподарських угідь (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Кластери, виокремлені за критеріями частки сільськогосподарських угідь, частки сільського населення та частки зайнятих у сільському господарстві

Кластер	Ознаки	Країни
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
1	Мала частка зайнятих у сільському господарстві; мала частка сільського населення; середня частка сільськогосподарських угідь	Бельгія (1,2,3)*, Люксембург (2,1,3), Мальта (3,1,2), Нідерланди (2,3,1)
2	Мала частка зайнятих у сільському господарстві; мала частка сільського населення; велика частка сільськогосподарських угідь	Данія (2,1,3), Велика Британія (2,1,3)

Закінчення табл. 2.7

1	2	3
3	Мала частка зайнятих у сільському господарстві; середня частка сільського населення; мала частка сільськогосподарських угідь	Кіпр (2,1,3), Естонія (2,1,3), Фінляндія (2,1,3), Швеція (2,1,3)
4	Мала частка зайнятих у сільському господарстві; середня частка сільського населення; середня частка сільськогосподарських угідь	Австрія (2,1,3), Болгарія (1,3,2), Чеська Республіка (2,1,3), Німеччина (2,1,3), Іспанія (2,1,3), Франція (2,1,3), Угорщина (1,2,3), Італія (2,1,3), Словаччина (2,1,3)
5	Мала частка зайнятих у сільському господарстві; велика частка сільського населення; велика частка сільськогосподарських угідь	Ірландія (2,3,1)
6	Середня частка зайнятих у сільському господарстві; середня частка сільського населення; середня частка сільськогосподарських угідь	Литва (1,2,3), Латвія (2,1,3)
7	Середня частка зайнятих у сільському господарстві; середня частка сільського населення; велика частка сільськогосподарських угідь	Греція (2,1,3)
8	Середня частка зайнятих у сільському господарстві; велика частка сільського населення; середня частка сільськогосподарських угідь	Хорватія, Польща (1,2,3), Португалія (2,1,3), Словенія (2,1,3)
9	Велика частка зайнятих у сільському господарстві; велика частка сільського населення; велика частка сільськогосподарських угідь	Румунія(2,1,3)

Примітка: *позначення (1,2,3) означає номер пріоритетної осі Програми розвитку сільських територій 2007–2013 рр. у контексті обсягу інвестованих коштів, розташування – в порядку спадання зліва направо.

Джерело: складено автором

Якщо обчислити евклідові відстані до центральних значень наведених вище кластерів для України, то вона належатиме до сьомого кластера, який характеризується середнім рівнем частки зайнятих у сільському господарстві та частки сільського населення, а також високим рівнем частки сільськогосподарських угідь. Серед країн-членів ЄС до цього кластера належить Греція.

Порівнюючи результати здійсненого кластерного аналізу із показником ВВП на 1 мешканця ЄС, можна стверджувати, що для країн із високим рівнем ВВП, таких як Люксембург, Данія, Швеція, Нідерланди, показник зайнятості у

сільському господарстві є низьким, незалежно від частки сільського населення чи сільськогосподарських угідь у них (рис. 2.9).

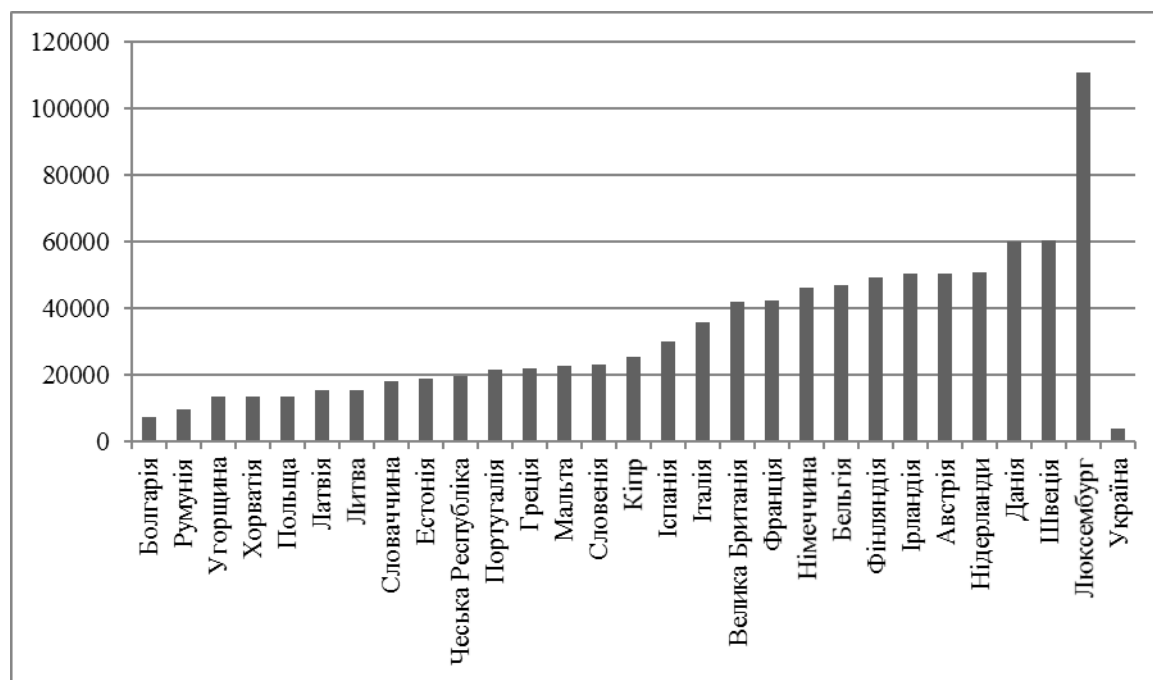

Рис. 2.9. Показник ВВП в доларах США на 1 мешканця країн-членів ЄС 2013 року

Джерело: складено автором за [144]

Це можна пояснити, насамперед, тим, що ці країни зосереджують свої зусилля на дещо прибутковіших видах діяльності, таких як сфера послуг (зокрема фінансових, інформаційних), високотехнологічне виробництво [168]. Що ж стосується сільського господарства, зазначимо, що ці країни широко застосовують сучасні технології у виробництві, які не вимагають значного залучення трудових ресурсів. Водночас доволі часто сільське населення цих країн надає перевагу несільськогосподарським видам діяльності. Для країн з нижчими показниками ВВП, таких як Румунія, Хорватія, Польща, ситуація протилежна, сільське населення більшою мірою залучене у сільськогосподарське виробництво. Проте щодо таких країн, як Болгарія та Угорщина, де показники кількості сільських мешканців та сільськогосподарських угідь середні, кількість сільського населення, зайнятого в аграрній сфері низька. Щодо Болгарії однією із ключових причин цього є те, що населення, що проживає у сільській місцевості: воно переважно пенсійного віку або ж недостатньо кваліфіковане для ведення

сільськогосподарської діяльності [87]. В Угорщині сільське господарство віддавна відіграло важливу роль, проте внаслідок реструктуризації та розпаду великих фермерських господарств, які були характерними у соціалістичні часи, виробничі потужності в аграрній сфері значно скоротились [120].

Як бачимо на рис. 2.9, показник ВВП на 1 особу для України перебуває на доволі низькому рівні. Він майже вдвічі менший, ніж найнижчий показник ЄС, що відповідає Болгарії. Така негативна ситуація спричинена неефективністю економіки України загалом. Водночас неефективним залишається її сільське господарство, яке займає 10 % [112] від загального ВВП країни.

Щоб визначити ефективність сільського господарства країн-членів ЄС відповідно до груп країн, визначених з допомогою кластерного аналізу, їх проаналізовано в поєднанні із показником доданої вартості сільського господарства у розрахунку на 1 працівника (рис. 2.10).

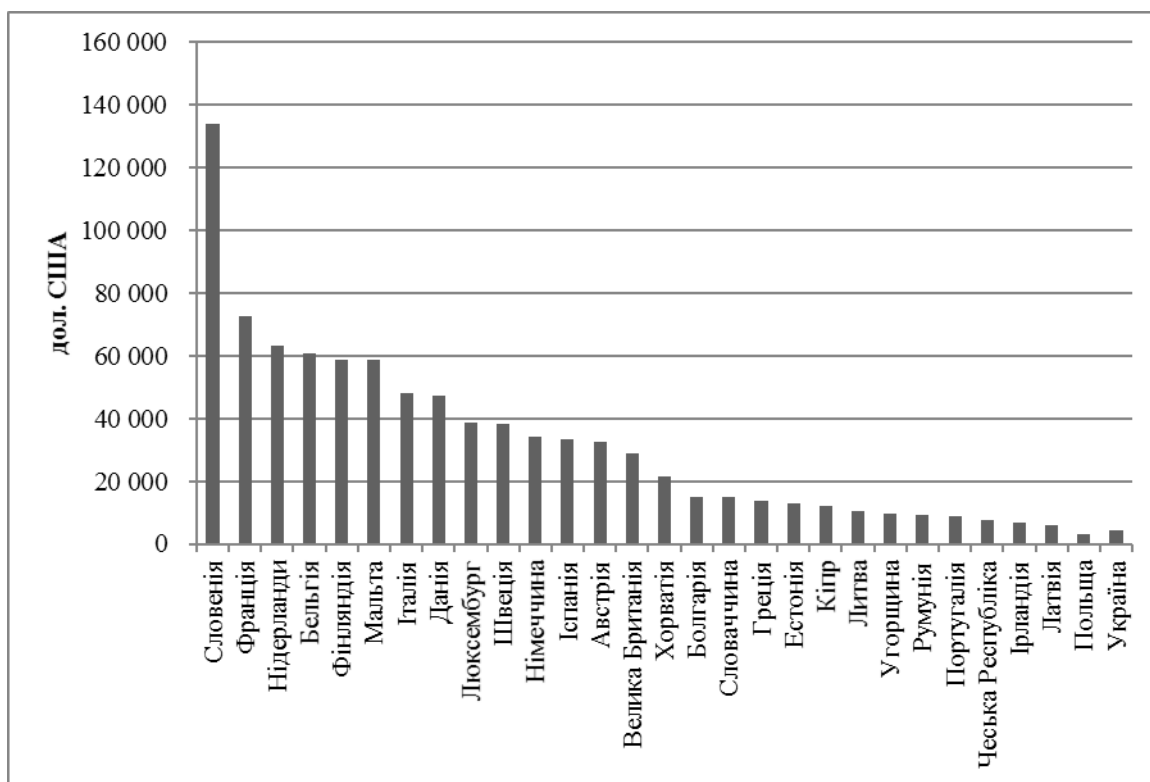

Рис. 2.10. Додана вартість сільського господарства у розрахунку на одного працівника у країнах-членах ЄС та Україні 2012 року (дол. США, 2005 р. базовий)

Джерело: складено автором за [111]

Результати такого аналізу засвідчили, що високорозвинені країни першого кластера показують високі показники доданої вартості на одного працівника, проте для них характерний низький рівень залучення у сільськогосподарське виробництво загалом. Водночас рівень зайнятості цих країн у сільському господарстві є низьким, а рівень продуктивності працівників, зайнятих у цій сфері, високим, що можна пояснити застосуванням сучасних технологій під час ведення сільського господарства, яке передбачає зменшення ручної праці та підвищує рівень продуктивності загалом.

Кластери 2–4 об'єднують країни із переважно середнім та високим рівнем продуктивності сільського господарства. Винятками тут є Кіпр та Естонія, із нижчим рівнем залучення у сільському господарстві загалом та нижчим рівнем його продуктивності. Також винятками є такі країни, як Болгарія, Чеська Республіка, Угорщина та Словаччина, які більше залежні від сільського господарства, проте для них характерний нижчий рівень його продуктивності.

Країни кластерів 5–9 ілюструють низький рівень продуктивності та високий рівень залучення у сільськогосподарському виробництві. Поясненням цього є неефективні методи, які використовують ці країни: вони вимагають модернізації та застосування сучасних технологій. Винятком у цій групі є Словенія (133 662 дол. США), яка показує найвищий рівень продуктивності сільського господарства серед усіх країн-членів ЄС та середній рівень залучення у сільському господарстві. З 2007 року продуктивність сільськогосподарського виробництва Словенії зросла на близько 40 %, водночас рівень зайнятості у сільському господарстві залишився на тому ж рівні із незначною тенденцією до зменшення. Досягнути такого рівня продуктивності сільського господарства країні вдалось завдяки залученню сучасних технологій, зокрема, інформаційних, у сільськогосподарське виробництво. Зважаючи на це, можна стверджувати, що Словенія є добрим прикладом зростання ефективності ведення сільського господарства за короткий період часу.

Для України показник продуктивності праці у сільському господарстві становив 4 375 доларів США, що, порівняно з іншими європейськими країнами,

знаходиться на низькому рівні. Водночас показник України (4 375 дол. США) на 1 290 доларів США більший від показника Польщі, яка 2012 року показала найгірший показник серед інших країн-членів ЄС. Подібність структури та потенціалу сільського господарства та сільських територій Польщі до України стало причиною нашого вибору Польщі для подальшого детальнішого аналізу особливостей розвитку сільських територій.

Враховуючи важливу роль сільського господарства у питаннях розвитку сільських територій ЄС, необхідно простежити, як розподілили пріоритети між тематичними осями Програми розвитку сільських територій 2007–2013 рр. країни-члени ЄС за визначеними вище кластерами.

На першому місці в ЄС за обсягом наданих коштів у рамках Програми розвитку сільських територій виступає друга пріоритетна вісь програми розвитку сільських територій, яка спрямована на збереження навколишнього середовища сільських територій, на другому місці – заходи, спрямовані на підвищення конкурентоспроможності сільського та лісового секторів; на третьому – заходи, спрямовані на диверсифікацію та покращення рівня життя на селі.

Загалом усі країни, окрім Нідерландів та Ірландії, позиціонують розвиток та підтримку конкурентоспроможності сільського та лісового господарства як один із двох головних пріоритетів. Першу вісь як головний пріоритет у питаннях розвитку сільських територій виокремили такі країни, як Бельгія, Литва, Польща, Угорщина, Болгарія.

Розподіл пріоритетів між програмними осями різниться для країн, що увійшли до різних кластерів за ознаками розподілу частки сільськогосподарських угідь, часткою сільського населення та часткою зайнятих у сільському господарстві (див. табл. 2.7). Проте здебільшого країни визначили першим пріоритетом своїх програм розвитку сільських територій збереження довкілля та ефективність сільського та лісового господарств. Виняток становлять Болгарія, Ірландія, Мальта та Нідерланди, які в один із головних пріоритетів поставили диверсифікацію господарської діяльності на селі. Такий розподіл вкотре засвідчує, що сільське господарство залишається важливим сектором економіки

ЄС і вимагає постійної підтримки та розвитку, у тім числі як складова політики розвитку сільських територій.

Підсумовуючи здійснений аналіз, зазначимо, що здебільшого для країн-членів ЄС участь сільських мешканців у сільськогосподарському виробництві щораз зменшується. Для високорозвинених країн ЄС, таких як Бельгія, Люксембург, Мальта, Нідерланди, сільське господарство не відіграє ключової ролі в економічному житті, проте країни ЄС і надалі спрямовують значні ресурси на стимулювання та підтримку ефективності сільського господарства як одного із рушіїв розвитку сільських територій. Менш розвинені країни ЄС ілюструють значну залежність від сільського господарства, проте для значної їхньої кількості воно є низькоефективним. Враховуючи це, завдання таких країн полягає у модернізації та перебудові сільськогосподарського виробництва у такий спосіб, щоб воно могло забезпечити належний рівень доходів для населення, а також стимулювати розвиток сільських територій. Для України сільське господарство залишається ключовим сектором економіки, проте воно неефективне та потребує вдосконалення та змін. Вважаємо, що застосування досвіду країн-членів ЄС, який розглядатимемо нижче, слугуватиме рушієм прогресу та перебудови сільського господарства України.

2.2. Оцінка ефективності впровадження Програми розвитку сільських територій в рамках Спільної аграрної політики ЄС

Як зазначено у попередньому підрозділі, сільськогосподарське виробництво відіграє важливу роль в економічному розвитку сільських територій. Існують також інші сфери та механізми впливу на рівень розвитку села та його мешканців (зокрема, несільськогосподарська діяльність як складова багатофункціонального розвитку села), який підтримує Політика розвитку сільських територій ЄС. Закінчення дії Програми розвитку сільських територій 2007–2013 років викликає необхідність детального аналізу результатів її впровадження та критичної оцінки ефективності заходів, реалізованих упродовж програмного періоду. Експерти ЄС постійно здійснюють перегляд проблемних питань, які постають перед мешканцями сільських територій. Відповідно до цього відбувається формування нової концепції на наступний програмний період. Базові правові основи програми розвитку сільських територій ЄС на 2014–2020 рр. затверджені у грудні 2013 року [184]. Водночас з завершенням попереднього програмного періоду важливо проаналізувати реалізовані кошти, надані в рамках програми 2007–2013 рр., щоб виокремити сфери, які і надалі потребують активної підтримки з боку ЄС.

Порівнюючи обсяги коштів, наданих з фондів ЄАФСР на розвиток сільських територій країнам-членам ЄС, зазначимо, що найбільше коштів упродовж 2007–2013 рр. припало на Польщу (13,4 млрд євро), що становило 13,93 % від загального бюджету ЄС. Лідерами за обсягом бюджетних коштів є також Німеччина (9,44 %), Італія (9,34 %), Румунія (8,45 %). Найменше коштів отримали такі країни, як Мальта та Люксембург. Для Мальти обсяги інвестованих коштів у розвиток сільських територій у 172,5 рази менші, ніж для Польщі (для порівняння, 2013 року кількість сільського населення Мальти сягала 20 576 осіб [192], що у 737,5 рази менше, ніж у Польщі) (рис. 2.11) [37].

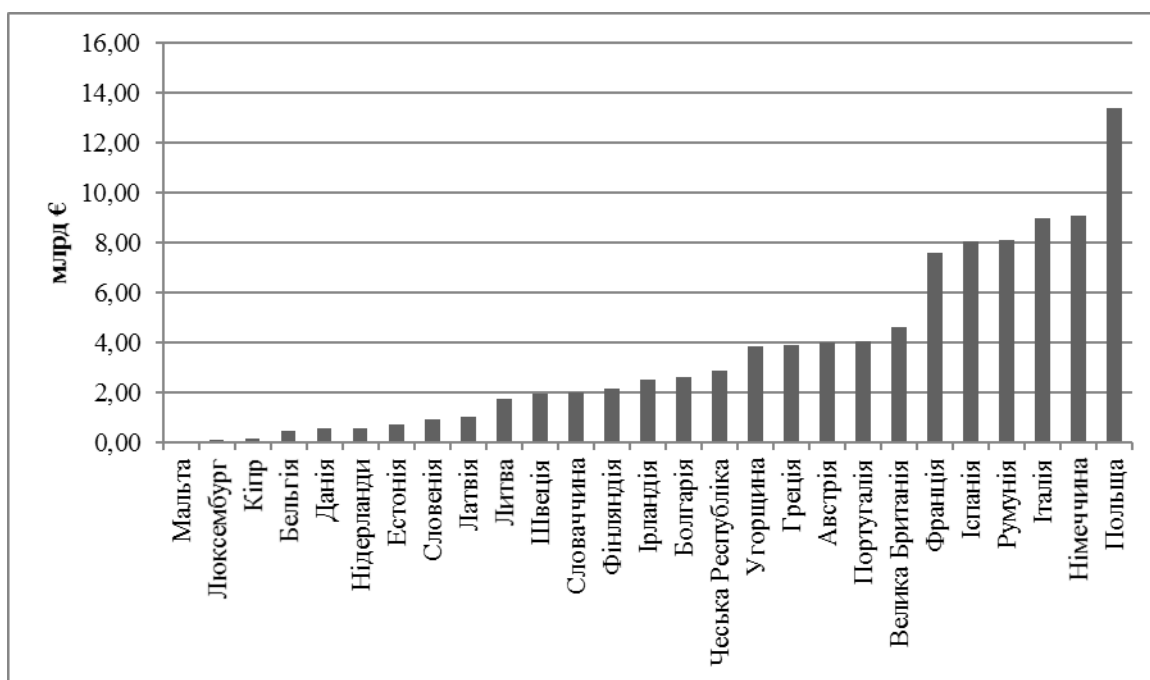

Рис. 2.11. Розподіл коштів ЄАФСР у рамках Програми розвитку сільських територій 2007–2013 рр. між країнами-членами ЄС, млрд євро

Джерело: складено автором за [186]

Наголосимо, що наведений вище графік не містить даних для Хорватії. Країна приєдналась до ЄС 2013 року. Відповідальним за політику розвитку сільських територій у Хорватії є Міністерство сільського господарства. Європейським Союзом надано допомогу на розвиток сільських територій Хорватії до приєднання до САП. Для її освоєння Міністерство створило Орган з управління та Агентство з виплат. Загалом Політика розвитку сільських територій у Хорватії визначається через Національну стратегію у сфері сільського господарства та рибальства та Національну стратегію сільського розвитку. Також розроблена комплексна передвступна Програма розвитку сільських територій, яку Хорватія впроваджувала до кінця програмного періоду 2007–2013 рр. [130]. Оскільки ця програма значно відрізняється від програм розвитку сільських територій інших країн-членів ЄС, у подальшому дослідженні Хорватію виключено із аналізу.

Станом на кінець 2013 р. не всі заплановані кошти цілковито освоєні країнами-членами ЄС. Загальний показник реалізації програмних коштів по ЄС становив 64,9 %. Понад 80 % реалізації програми проілюстрували такі країни, як

Ірландія, Люксембург, Бельгія та Австрія, тоді як Греція та Болгарія реалізували менше 50 % наданих коштів (додаток Д, табл. Д.1). Можливі причини цього розглянемо нижче.

Різні підходи та ступінь освоєння коштів у рамках Програми розвитку сільських територій викликає необхідність аналізу та виокремлення основних рушіїв та особливостей, притаманних країнам-членам ЄС в процесі реалізації Програми розвитку сільських територій. Такий аналіз даватиме змогу зрозуміти, як і на основі чого розподілились пріоритети країн ЄС у питаннях розвитку сільських територій, та наскільки країнам вдалось освоїти виділені на них кошти. Оберемо такі критерії аналізу [37]:

- час вступу країни в ЄС;
- частка площі сільських регіонів країни-члена ЄС в загальній її площі;
- частка сільських мешканців країни-члена ЄС у загальній чисельності населення країни;
- частка бюджету країни-члена ЄС, спрямованого на розвиток сільських територій, у загальному бюджеті ЄС.

Першим критерієм, який використано для аналізу тенденцій щодо пріоритетності програмних заходів, є час вступу країни до ЄС. Зазначимо, що Спільна аграрна політика ЄС розпочала діяти наприкінці 1950-х років [20]. За цей тривалий час вона виконала низку програм та заходів, спрямованих на розвиток сільських територій, які беззаперечно вплинули на економіку села країн-учасниць цих програм і заходів. Доцільно припускати, що країни, які є членами ЄС довший період часу, сьогодні мають інший перелік заходів у сфері розвитку села, ніж ті, які приєднались до ЄС пізніше. Виходячи з цього припущення, за даними таблиці Д.2 (додаток Д) здійснено кореляційний аналіз між обсягом коштів, реалізованих на Програму розвитку сільських територій 2007–2013 рр., та часом вступу країни в ЄС. Отримані результати відображено у таблиці 2.8.

Показники кореляції ілюструють доволі слабку негативну залежність між часом вступу та сумою виділених коштів. Негативна залежність засвідчує: чим пізніше країна приєдналась до ЄС, тим менше коштів вона отримує на відповідну

вісь/програму загалом. Для всіх показників, за винятком осі 1, показники кореляції дуже близькі до нуля. Отже, під час розподілу коштів між країнами та осями фактор часу вступу країни в ЄС відіграв незначну роль [37].

Таблиця 2.8

Показники кореляції між обсягом коштів, реалізованих на Програму розвитку сільських територій 2007–2013 рр., та часом вступу країни в ЄС

Кореляція	Показник кореляції
для загального бюджету	-0,02
для осі 1	-0,3
для осі 2	-0,01
для осі 3	-0,16

Джерело: підраховано автором за [143; 186]

Якщо проаналізувати розподіл коштів між країнами за кількістю переважно сільських NUTS 3 регіонів, то показник кореляції між часткою переважно сільських регіонів та часткою бюджету країни на Програму розвитку сільських територій від загальноєвропейського бюджету становить 0,66. Отож у близько 66 % випадків значна частина коштів, виділених на розвиток сільських територій, припала на країни, які мають значну частку переважно сільських регіонів [37]. Розподіл коштів та сільських регіонів між країнами-членами ЄС відображено на рис. 2.12.

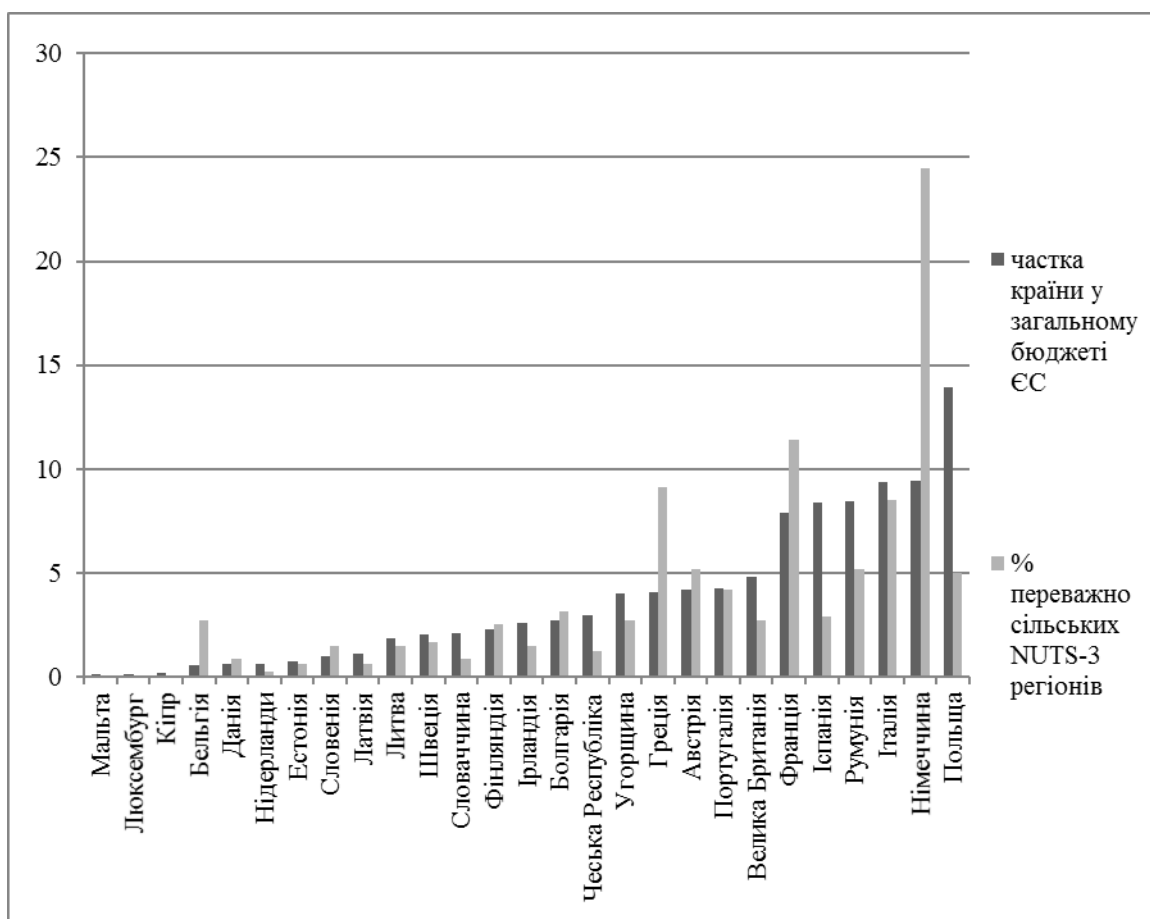

Рис. 2.12. Розподіл коштів на Програму розвитку сільських територій 2007–2013 рр. між країнами-членами ЄС та частка переважно сільських NUTS 3 регіонів, які на них припадають

Джерело: складено автором за [114; 186]

Якщо проаналізувати розподіл реалізованих коштів на Програму розвитку сільських територій між країнами, залежно від частки сільського населення в них від загальної кількості сільських мешканців ЄС, то можна простежити, що не завжди країни, які мають більшу частку сільського населення, отримували більшу частку допомоги. Зокрема, візьмемо приклад Польщі, Німеччини та Італії. З цих трьох країн Польща має найменшу частку сільського населення, проте обсяг коштів на розвиток її сільських територій є найбільшим (рис. 2.13). Водночас кореляція між показниками частки бюджету країни та частки її сільського населення щодо загальноєвропейського показника становить 0,88, що засвідчує присутність значної прямої позитивної залежності між цими показниками, тобто здебільшого кошти на Програму розвитку сільських територій припали на країни, де зосереджена більша частка сільського населення [37].

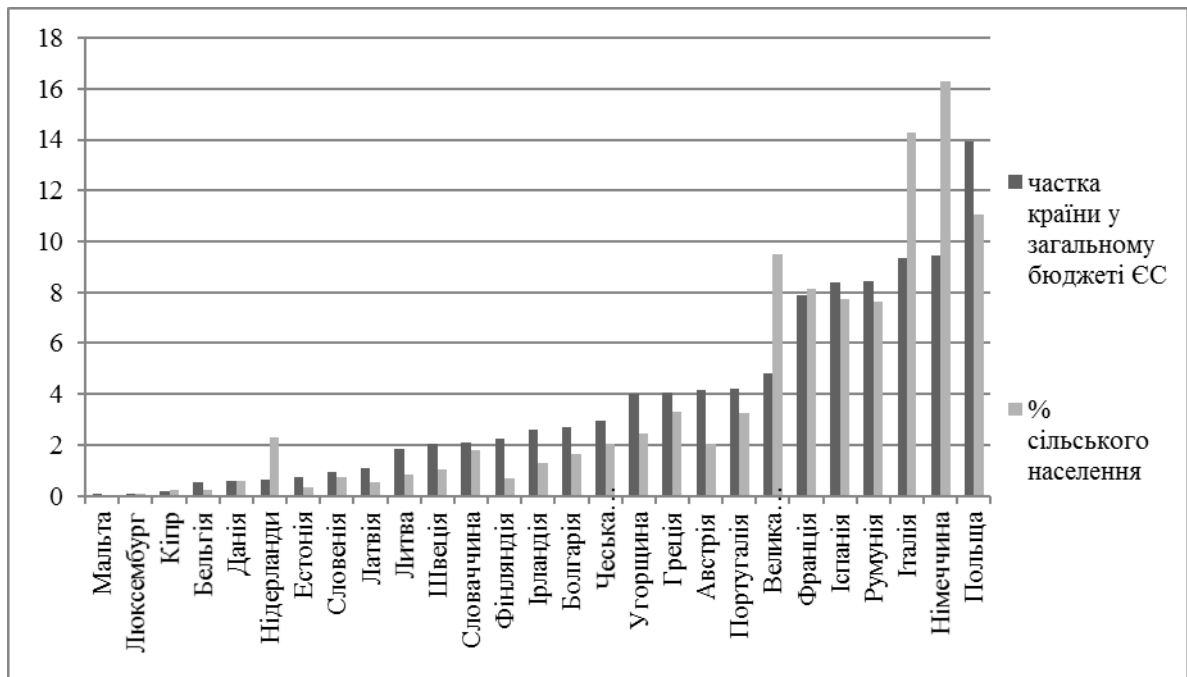

Рис. 2.13. Розподіл коштів на Програму розвитку сільських територій 2007–2013 рр. між країнами-членами ЄС та частка у них сільського населення

Джерело: складено автором за [186; 191]

Останнім критерієм для аналізу особливостей реалізації коштів у рамках Програми розвитку сільських територій 2007–2013 рр. стало те, наскільки країнам вдалось реалізувати виділені на них програмні кошти (рис. 2.14). Показник кореляції між часткою від загального програмного бюджету ЄС та відсотком реалізації програмного бюджету за країнами становить $-0,33$, що засвідчує присутність слабкого негативного зв'язку між цими показниками. Негативних характер цього зв'язку означає: чим більший обсяг бюджету виділений на країну, тим менше вона його освоїла. Цю особливість можна пояснити тим, що більший бюджет означає більшу кількість різноманітних програм, які потрібно координувати та контролювати. Отже, однією з причин низького виконання бюджету більшими країнами є труднощі в управлінні програмами [37].

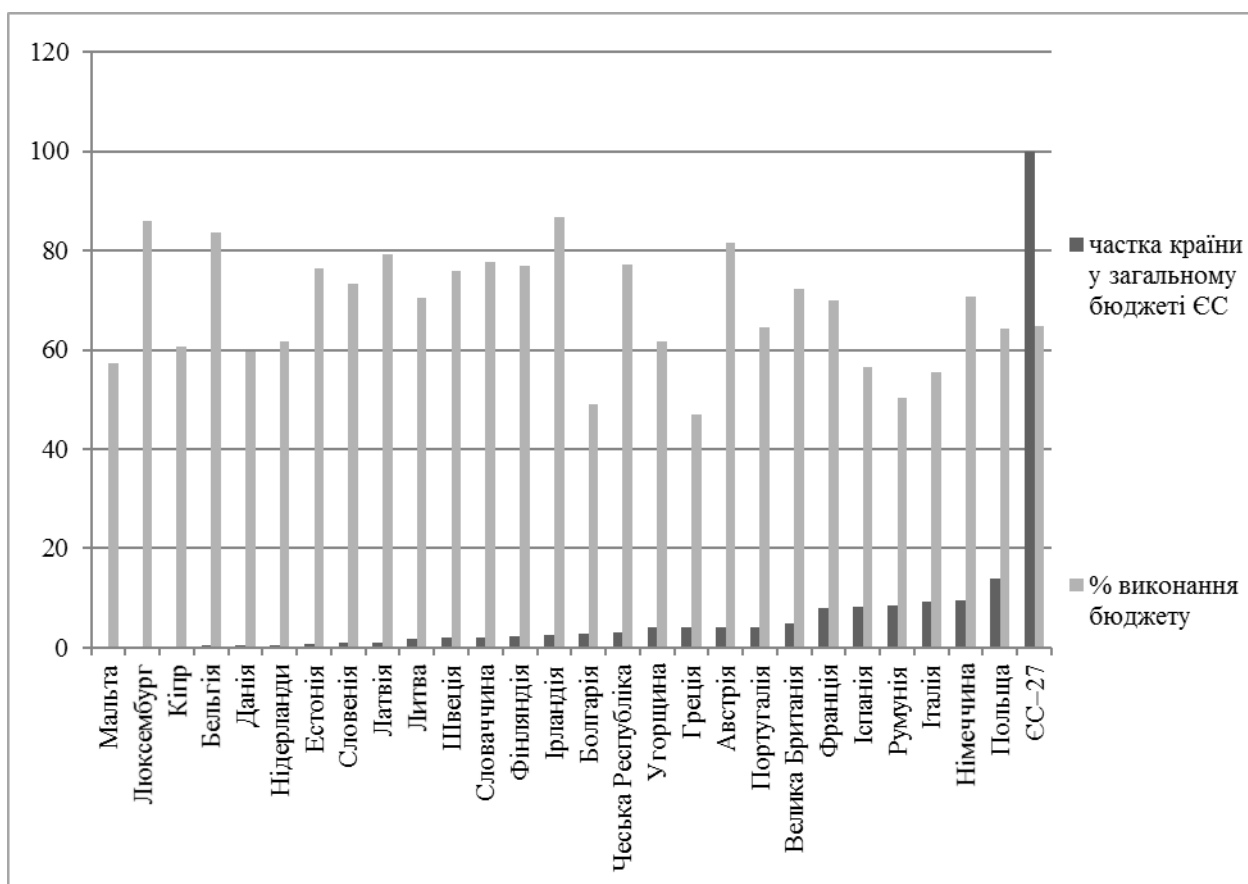

Рис. 2.14. Співвідношення між коштами, виділеними на Програму розвитку сільських територій 2007–2013 рр., та фактичним рівнем її реалізації на кінець 2013 року між країнами-членами ЄС

Джерело: складено та підраховано автором за [186]

Підсумовуючи результати виконаного вище аналізу, можна стверджувати, що час членства країни в ЄС не має визначального впливу на формування пакету заходів, спрямованих на розвиток села, проте чим довше країна є членом ЄС, тим менше коштів вона отримує з бюджету Спільної аграрної політики. За результатами реалізації коштів 2007–2013 рр. станом на кінець 2013 року бачимо, що значна частка коштів ЄС припала на країни, які мають переважаючу частку сільського населення та сільських регіонів у ЄС. Країни, які отримали менше програмних коштів, змогли краще втілити їх у життя завдяки меншим труднощам в управлінні програмами [13; 37].

Як зазначено вище, найбільшу частку програмного фінансування серед усіх країн-членів ЄС отримала Польща. Враховуючи географічну близькість її до України, а також подібність країни в питаннях особливостей ведення та

потенціалу сільського господарства, Програму розвитку сільських територій Польщі ми обрали для детальнішого аналізу в дисертаційному дослідженні.

З розподілу виділених та реалізованих коштів ЄАФСР у рамках Програми розвитку сільських територій для Польщі бачимо, що пріоритет у фінансуванні надано першій програмній осі, заходи якої спрямовані на підвищення конкурентоспроможності аграрного та лісового секторів. Потрібно наголосити на їхній суттєвій ролі в економіці Польщі. Зокрема, 2012 р. сільськогосподарські угіддя та ліси становили 70,4 % від загальної території країни, частка зайнятих у сільському господарстві сягала 13 % від загальної зайнятості [107; 136; 142]. Водночас лісовий та аграрний сектори вимагають значної підтримки та реформування з метою підвищення їхньої конкурентоспроможності та досягнення рівня розвитку інших країн ЄС. Станом на кінець 2013 року обсяг реалізованих коштів на першу вісь сягав близько 4 млрд євро (рис. 2.15). Саме цю пріоритетну вісь аналізуватимемо щодо залежності між обсягом вкладених інвестицій та рівнем розвитку сільських територій у Польщі [41].

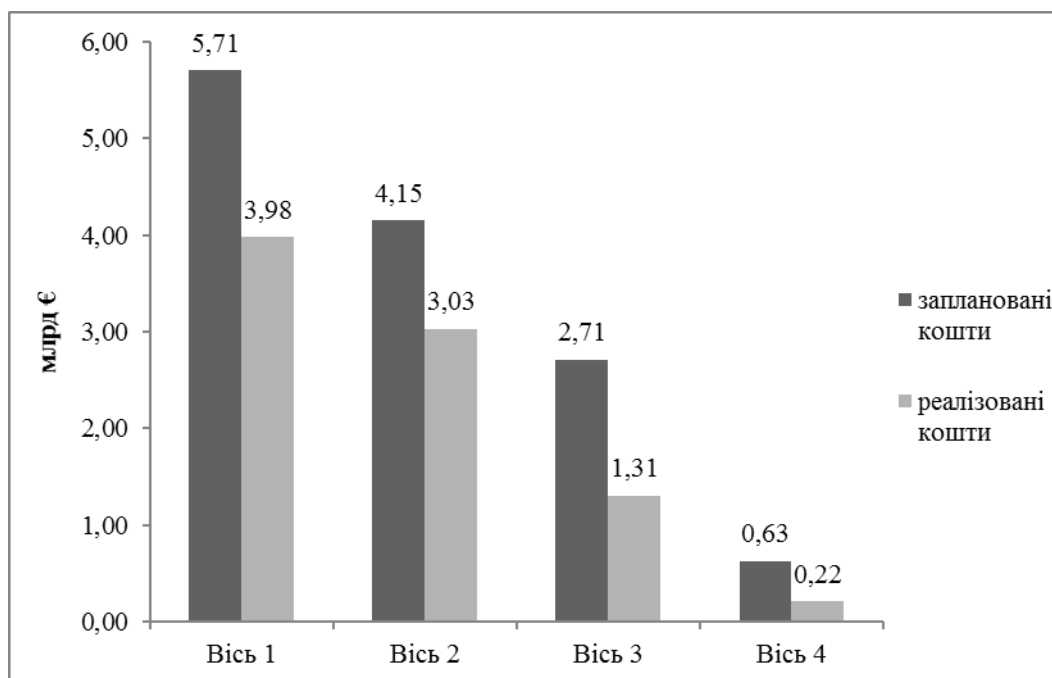

Рис. 2.15. Розподіл коштів між пріоритетними осями Програми розвитку сільських територій 2007–2013 рр. для Польщі, млрд євро

Джерело: складено автором за [186]

Програма розвитку сільських територій ЄС 2007–2013 років включає широкий спектр заходів, спрямованих на збільшення ефективності ведення сільського господарства. Сюди належать інформаційна та дорадча підтримка аграріїв, допомога молодим фермерам, модернізація сільськогосподарських виробництв, організація груп сільськогосподарських виробників тощо. Польщі упродовж 2007–2013 рр. найбільше коштів виділено на структурні виплати, які пов'язані з достроковим виходом фермерів на пенсію, та модернізацію сільськогосподарських виробництв. Найменше коштів припало на інформаційні та рекламні заходи (табл. 2.9). Необхідно дослідити ефективність реалізованих заходів з точки зору впливу на ефективність ведення сільського господарства. З цією метою використано принцип Парето, відповідно до якого можна вважати, що 20 % інвестованих коштів повинні забезпечити 80 % позитивних результатів стосовно підвищення конкурентоспроможності сільського господарства. Щоб перевірити, чи справджується принцип Парето щодо заходів першої пріоритетної осі, першим кроком визначено відсоткове співвідношення розподілу коштів між програмними заходами (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Розподіл коштів між заходами в рамках осі 1 Програми розвитку сільських територій Польщі упродовж 2007–2013 років

№ з/п	Захід*	Виділені кошти, млрд євро	Частка в загальному бюджеті	Кумулятивний відсоток
1	2	3	4	5
1	Достроковий вихід на пенсію (структурні виплати) ¹	1,41	35,50	35,5 %
2	Модернізація сільськогосподарських виробництв ²	1,27	31,90	67,4 %
3	Зобов'язання з періоду 2004–2006 рр. для дії "Допомога низькотоварним господарствам" ³	0,40	10,07	77,5 %
4	Збільшення доданої вартості основної сільськогосподарської та лісової продукції ⁴	0,33	8,39	85,9 %
5	Полегшення старту молодим аграріям	0,29	7,39	93,2 %

Закінчення табл. 2.9

1	2	3	4	5
6	Покращення та розвиток інфраструктури, яка пов'язана із розвитком сільського господарства та лісництва	0,12	3,14	96,4 %
7	Організація груп сільськогосподарських виробників	0,07	1,86	98,2 %
8	Відновлення потенціалу сільськогосподарської продукції, який був знищений в результаті стихійних лих, та запровадження відповідних запобіжних заходів	0,04	0,93	99,2 %
9	Надання дорадчих послуг аграріям та власникам лісів	0,02	0,45	99,6 %
10	Професійні навчання для осіб, зайнятих в аграрному секторі та в лісництві	0,01	0,26	99,9 %
11	Участь аграріїв у системах контролю якості продовольства	0,004	0,10	100,0 %
12	Інформаційна та рекламна діяльність	0,0005	0,01	100,0 %

Примітка: *далі у тексті умовне позначення заходів: 1 – RETIR; 2 – MODERN; 3 – ZOBOVIAZ; 4 – ADD.

Джерело: складено автором за [207]

Із таблиці 2.9 бачимо, що на виплати, спрямовані на стимулювання швидкого виходу фермерів на пенсію та підтримку модернізації сільськогосподарських виробництв, припадає найбільше виділених коштів – 35,5 % та 31,90 %, відповідно. У дослідженні зроблено припущення, що 80 % впливу на сільське господарство принесуть самі ці заходи, адже на них зосереджено найбільше програмних коштів (понад 20 %). З метою перевірки цього твердження здійснено регресійний аналіз між обсягами інвестицій і такими показниками [41]:

- 1) індекс виробництва продуктів тваринництва (у % до 2004–2006 рр.);
- 2) індекс виробництва продуктів харчування (у % до 2004–2006 рр.);
- 3) індекс виробництва продуктів рослинництва (у % до 2004–2006 рр.).

Ці показники обрано для аналізу як такі, що відображають зміну ефективності ведення сільського господарства в різних його сферах, а також зміну його конкурентоспроможності (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

**Індекси виробництва продуктів харчування, тваринництва та
рослинництва**

Назва показника*	Пояснення	Рік					
		2007	2008	2009	2010	2011	2012
Індекс виробництва продуктів тваринництва ¹	Індекс ілюструє продуктивність виробництва продуктів тваринництва порівняно з базовим періодом 2004–2006 рр. Включає м'ясо та молоко з усіх джерел, молочні продукти, такі як сир; яйця, мед, сирий шовк, шерсть, шкіру та хутро	106,4	100,9	102,8	105,2	105,1	107,2
Індекс виробництва продуктів харчування ²	Індекс ілюструє продуктивність виробництва продуктів харчування порівняно з базовим періодом 2004–2006 рр. Включає харчові продукти, які вважають їстівними та які містять поживні речовини. Чай та кава вилучені (недостатньо поживних речовин)	100,3	102,2	106,4	102,2	103,2	108,1
Індекс виробництва продуктів рослинництва ³	Індекс ілюструє продуктивність рослинництва порівняно з базовим періодом 2004–2006 рр. Показник включає всі джерела урожаю, окрім фуражного зерна	98,86	105,7	109,5	98,17	101,5	108,4

Примітки: *далі у тексті умовне позначення показника: 1 – LIVESTOCK; 2 – FOODPROD; 3 – PROD.

Джерело: складено автором за [131; 141; 166]

Індекси виробництва з таблиці 2.10 використано як залежні змінні у виконаному регресійному аналізі. Незалежними змінними обрано показники інвестованих коштів у відповідні заходи. Залежно від розміру суми виплат упродовж 2007–2013 років та потенційної величини впливу на підвищення конкурентоспроможності сільського господарства, ці показники можна розділити на 3 групи (табл. 2.11).

Таблиця 2.11

**Розподіл коштів між заходами пріоритетної осі 1 для Польщі в період
2007–2013 років**

№ заходу* / Рік	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Максимальний вплив						
1	36256768	327872254	355399564	372242795	400847284	430383728
2	0	1504170	415701124	552021733	263047850	522292835
3	0	184786389	184129434	171921341	60026120	195362,3
4	0	0	23025000	136901572	137003542	160331136
Середній вплив						
5	0	37531128	34593658	13332927	235929319	127022585
6	0	0	0	7851919,1	44864869	84256415
7	0	7087235	15243825	18926429	23710417	31968778
8	0	0	0	0	19997002	31329810
Мінімальний вплив						
9	0	0	0	951008,76	5741774,4	14751369
10	0	0	0	0	5533268	8808853,9
11	0	0	0	503490,05	1520506,4	2355743,4
12	0	0	0	17933,935	50730,171	670734,77

Примітка: *№ відповідає назві заходу в таблиці 2.9.

Джерело: складено автором за [207]

У першій регресійній моделі залежною змінною обрано індекс виробництва продуктів тваринництва (LIVESTOCK), а незалежними змінними виокремлено першу групу заходів, які несуть потенційно максимальний вплив на розвиток сільського господарства (див. табл. 2.11). Запишемо рівняння такої регресійної моделі [41]:

$$\text{LIVESTOCK} = C(1) + C(2) \times \text{ADD} + C(3) \times \text{MODERN} + C(4) \times \text{RETIR} + C(5) \times \text{ZOBOVIAZ} \quad (2.3)$$

За результатами обчислень показників регресії рівняння набуде вигляду [41]:

$$\text{LIVESTOCK} = 106,8 + C(2) \times 1,55 \times 10^{-8} + C(3) \times 4,56 \times 10^{-9} - C(4) \times 1,36 \times 10^{-8} - C(5) \times 1,36 \times 10^{-8} \quad (2.4)$$

Отримані коефіцієнти незалежних змінних регресії є близькими до нуля, а залишковий член регресії (C(1)) дорівнює 106,8. Отже, на зміну індексу виробництва продуктів тваринництва більшою мірою вплинули інші чинники, які не включені в це рівняння регресії. Все ж з виконаного регресійного аналізу можна зробити висновок, що існує ймовірність прямого позитивного зв'язку між індексом виробництва продуктів тваринництва та виплатами щодо підвищення доданої вартості та модернізації аграрних господарств. На противагу цьому, виплати щодо дострокового виходу на пенсію, а також виплати за попередній програмний період демонструють негативний вплив на показник продуктивності виробництва у тваринництві. Негативну залежність для показника структурних виплат можна пояснити тим, що він спрямований на те, щоб фермери пенсійного віку припиняли господарську діяльність і передавали такі активності особам працездатного віку. В результаті кількість старших фермерів зменшується швидше, ніж збільшується кількість працездатних. Це, відповідно, провокує зменшення індексу виробництва сільськогосподарських товарів, оскільки скорочення господарської діяльності фермерів пенсійного віку відбувається швидшими темпами, ніж нарощення виробничих потужностей новими господарями [41].

Коефіцієнти, отримані в результаті побудови додаткових регресійних моделей для незалежних змінних з таблиці 2.9 та залежних змінних індексів виробництва продуктів рослинництва та продуктів харчування, проілюстрували високу ймовірність того, що показники їхнього впливу на обрані залежні змінні дорівнюють нулю, а, отже, визначені як незначущі [41].

Із виконаного аналізу бачимо, що вплив заходів першої пріоритетної осі на конкурентоспроможність сільського господарства Польщі загалом відповідає

принципу Парето. Заходи, на які виділено найбільше коштів (20 % і більше), проілюстрували найбільший вплив, зокрема, на індекс виробництва продуктів тваринництва. Такі заходи потрібно і на далі впроваджувати в рамках наступних програмних періодів. Однак для забезпечення зростаючих обсягів сільськогосподарського виробництва уряду Польщі необхідно звернути більшу увагу на підтримку молодих фермерів, створення належних умов для поступової заміни старшого покоління фермерів молоддю. Надмірне стимулювання швидкого виходу на пенсію може спричинити падіння сільськогосподарського виробництва внаслідок загального скорочення кількості господарюючих суб'єктів. Водночас заходи, спрямовані на осучаснення та збільшення доданої вартості в сільському господарстві, забезпечують зростання обсягів сільськогосподарського виробництва, а також збільшення конкурентоспроможності сільськогосподарських виробників [41].

Для визначення ефективності фінансових асигнувань у рамках Програми розвитку сільських територій додатково виконано кореляційний аналіз залежності між загальним обсягом коштів, виділених на заходи, спрямовані на підвищення конкурентоспроможності аграрного та лісового секторів, з фондів ЄАФСР і державного бюджету Польщі, та показником доданої вартості на одного працівника у сільському господарстві упродовж 2007–2013 років. Визначено, що на показник доданої вартості в аграрному секторі найбільше впливає проведення модернізації сільськогосподарських виробництв, а також забезпечення ефективної організації співпраці між сільськогосподарськими виробниками (табл. 2.12) [13].

Серед інших заходів, які проілюстрували значний вплив на показник доданої вартості на одного працівника, зайнятого у сільському господарстві, виокремимо такі, як виплати, спрямовані на безпосереднє збільшення доданої вартості сільськогосподарського та лісогосподарського виробництв, та структурні виплати, пов'язані із достроковим виходом на пенсію [13].

Таблиця 2.12

**Високі та середні показники кореляції між показником доданої вартості
в сільському господарстві на одного працівника (дол. США, 2005 р. базовий)
та обсягом коштів, виділених на відповідні заходи
в рамках першої пріоритетної осі**

№ з/п	Назва заходу	Показник кореляції
1	Модернізація сільськогосподарських виробництв	0,99
2	Організація груп сільськогосподарських виробників	0,95
3	Збільшення доданої вартості основної сільськогосподарської та лісової продукції	0,75
4	Достроковий вихід на пенсію (структурні виплати)	0,70
5	Надання дорадчих послуг аграріям та власникам лісів	0,63
6	Участь аграріїв у системах контролю якості продовольства	0,63
7	Покращення та розвиток інфраструктури, пов'язаної із розвитком сільського господарства та лісництва	0,63
8	Інформаційна та рекламна діяльність	0,63
9	Зобов'язання з періоду 2004–2006 для дії "Допомога низькотоварним господарствам"	0,59

Джерело: складено та підраховано авторами за [207]

Якщо проаналізувати бюджет Програми розвитку сільських територій для Польщі на 2014–2020 роки, то, порівняно з періодом 2007–2013 рр., структура виплат на програмні заходи дещо змінилась [176]. На першому місці за обсягом наданих коштів знаходиться модернізація сільськогосподарських виробництв, на яку передбачено 2,4 млрд євро, що майже вдвічі більше від періоду 2007–2013 рр. Значні кошти виділяють на реструктуризацію малих господарств (0,8 млрд євро) та допомогу молодим фермерам (0,7 млрд євро). Як бачимо, допомога молодим фермерам зросла в 2,4 раза. Стимулювання раннього виходу на пенсію скоротилось у 2,8 раза, натомість збільшились витрати на маркетинг та переробку сільськогосподарської продукції. Такі зміни у фінансуванні засвідчують, що уряд Польщі врахував результати впровадження програми 2007–2013 рр. і в новому програмному періоді зосередився на заходах, які сприятимуть збільшенню виробничих потужностей, впровадженню нових технологій у сільськогосподарське виробництво та залученню молодих фермерів до господарської діяльності на селі. Заходи, які проілюстрували позитивний вплив на

продуктивність сільського господарства у минулому програмному періоді, мають весь потенціал, щоб забезпечити покращення індексів виробництва сільськогосподарських товарів у найближчі роки [41].

Підсумовуючи здійснений аналіз, зазначимо, що Програма розвитку сільських територій 2007–2013 років відобразила різний рівень впровадження, а також різний рівень ефективності обраних та впроваджених заходів між країнами-членами ЄС. Лідером за обсягом реалізованих коштів стала Польща, яка сконцентрувала свої зусилля на підтримці сільського господарства. Не всі заходи проілюстрували однаково позитивний вплив на розвиток села, проте аналіз результатів їхнього впровадження дав змогу скорегувати і сформулювати нові цілі та перелік заходів на наступний програмний період 2014–2020 рр., який передбачає значні покращення у сфері розвитку села та його територій.

2.3. Вплив розвитку сільських територій на соціальні та еколого-економічні показники сільської місцевості (на прикладі Республіки Польща)

Результати аналізу, здійсненого в попередніх підрозділах, засвідчують, що заходи реалізовані в рамках Програми розвитку сільських територій 2007–2013 рр., відображають різний вплив на економіку села країн-членів ЄС. Це значною мірою залежить від обсягу реалізації країнами планів, які поставлено на початку програмного періоду, а, з іншого боку, від правильності обраного переліку заходів для реалізації кожної із пріоритетних осей програми. У цьому підрозділі значну увагу зосередимо на впливі реалізованих заходів на соціально-економічну ситуацію на селі, а саме – на умови та рівень життя його мешканців. Власне ці чинники зрештою стають визначальними для оцінки дієвості заходів, спрямованих на розвиток сільських територій. Для аналізу серед усіх країн-членів ЄС обрано Польщу як сусіда України, а також країну, яка за своїм економічним потенціалом дуже схожа до нашої держави. Проте Польща, на відміну від України, показала значні успіхи в питаннях розвитку села. Саме тому вивчення досвіду цієї країни необхідно брати за основу для побудови Україною власної ефективної політики розвитку сільських територій.

Соціально-економічні показники сільських територій для більшості країн ЄС є негативними. Села, зазвичай, поступаються за розвиток містам, рівень життя їхніх мешканців нижчий, ніж у містах. Глобальною проблемою у контексті розвитку сільських територій є те, що кількість сільських мешканців постійно зменшується. Яскравим прикладом цього є показник частки сільських мешканців Європейського Союзу, який 2013 року зменшився на 58,5 %, порівняно з часткою сільського населення 1961 року (рис. 2.16). Негативна тенденція в питаннях кількості сільських мешканців, з одного боку, спричинена негативним природним приростом, а з іншого – активною міграцією сільських мешканців у напрямі міст, адже у містах сільське населення може легше знайти роботу, отримати кращий доступ до розвиненої сфери послуг, у містах кращий стан інфраструктури.

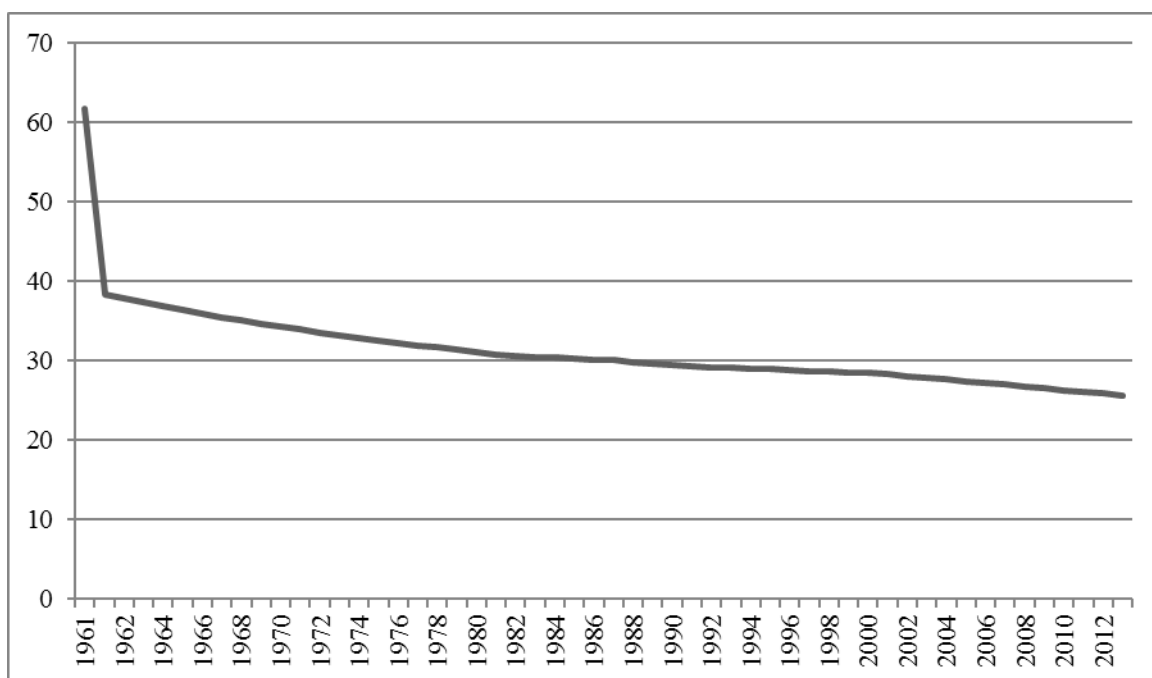

Рис. 2.16. Частка сільського населення ЄС у % до загальної кількості населення 1961–2013 рр.

Джерело: складено автором за [191]

Рівень доходів сільських мешканців нижчий, ніж у містах. Підтвердженням цього є результати опитування, здійсненого Головним комітетом статистики Польщі серед поляків 2013 року щодо того, як вони оцінюють своє матеріальне становище. Зокрема, кількість міських жителів, задоволених своїми доходами, на 6,7 % більша, ніж сільських. Натомість кількість сільських мешканців, які вважаються свої доходи середніми, на 5,8 % більша, ніж у місті, а тих, кому не вистачає доходів, більше у селах на 1,5 %, ніж у місті. Повністю незадоволених доходами більше у містах на 0,7 %, порівняно з селами (рис. 2.17).

Соціально-економічний розвиток та функціонування сільських територій визначаються багатьма чинниками. Сюди належать інфраструктура, наявність закладів соціального та культурного характеру, сприятливі природні умови тощо. Одним із ключових чинників для села, його благополуччя та подолання високих темпів безробіття є можливості працевлаштування у сільській місцевості.

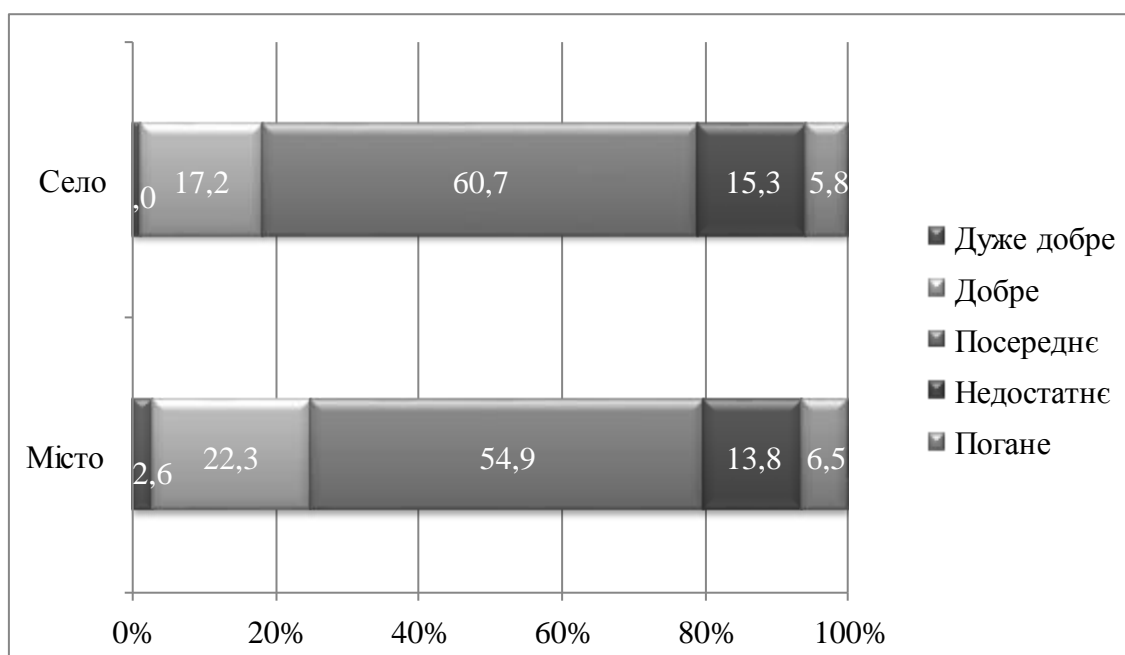

Рис. 2.17. Оцінка рівня власного матеріального становища мешканцями міст і сіл Польщі 2013 року

Джерело: складено автором за [119]

На прикладі Польщі можна простежити рівень безробіття на селі та в місті останніми роками. Він приблизно однаковий як у містах, так і в селах. Водночас порівняно з 2012 р. та 2013 р., показник 2014 року вищий для сіл, ніж для міст (рис. 2.18).

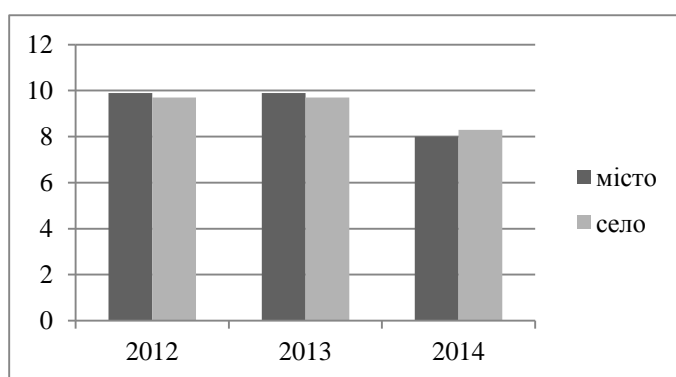

Рис. 2.18. Рівень безробіття у Польщі 2012–2014 рр.

Джерело: складено автором за [164]

Унаслідок неможливості працевлаштувати все сільське населення та забезпечити достатній рівень життя на селі виникає необхідність пошуку нових шляхів його зайнятості, окрім сільськогосподарського виробництва.

З метою збільшення доходів своїх господарств селяни щораз більше займаються несільськогосподарською діяльністю. Проаналізуємо структуру зайнятості сільського населення 2000–2009 рр. у Польщі і побачимо, що кількість осіб, зайнятих безпосередньо у сільському господарстві, щоразу зменшується, тоді як для несільськогосподарської сфери характерна протилежна тенденція. Наприклад, станом на 2009 рік у сільському господарстві було зайнято 2 027 тис. мешканців села, тоді як для несільськогосподарської сфери цей показник сягав 3 952 тис. мешканців (рис. 2.19) [42].

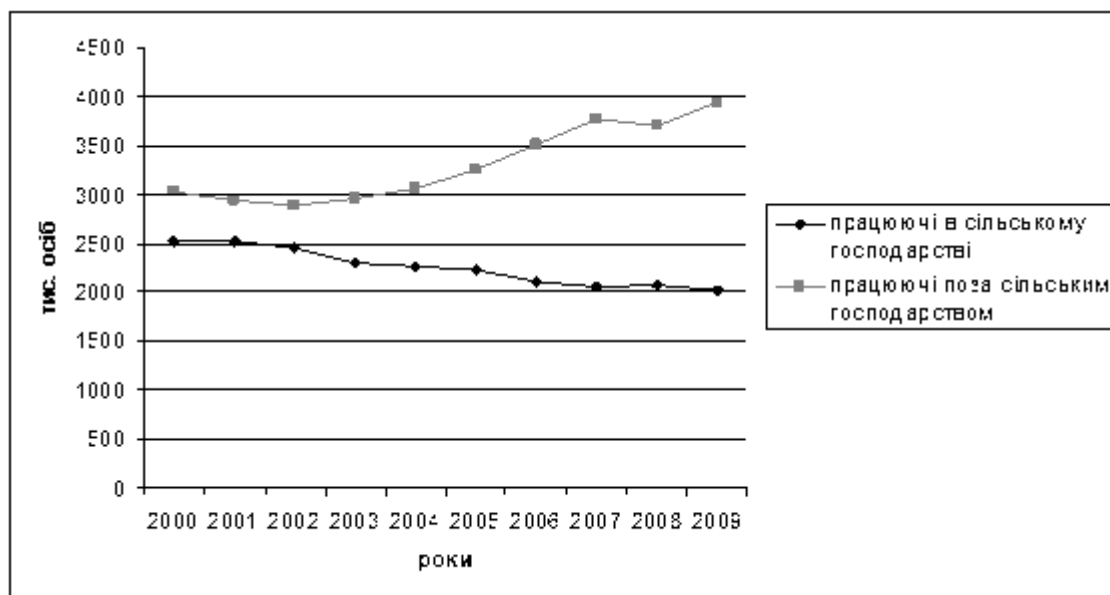

Рис. 2.19. Кількість сільських жителів, працюючих у сільському господарстві та поза ним у Польщі 2000–2009 рр.

Джерело: складено автором за [139; 175]

Детальний аналіз сфер зайнятості сільського населення упродовж 2010–2012 рр. вкотре підтвердив той факт, що сільське населення поступово переходить від сільськогосподарського виробництва до інших видів діяльності. Наприклад, кількість сільських мешканців, зайнятих у сільському господарстві 2012 року, скоротилась на 2,71 % відповідно до показника 2010 року. Скоротилась також кількість зайнятих у виробництві електроенергії, газу, водяної пари та гарячої

води, а також у будівництві. В інших сферах діяльності кількість зайнятих сільських мешканців зростає. Найбільше зростання характерне для видобувної промисловості (33,3 %) та доставки води, управління стоками та відходами, рекультивациі (21,6 %), що й відображено на рис. 2.20.

Рис. 2.20. Кількість сільського населення Польщі (тис. осіб), зайнятого в різних секторах економіки, 2010–2012 рр.

Джерело: складено автором за [113; 123]

Зі здійсненого аналізу бачимо, що сільське населення щораз більше переходить на альтернативні види діяльності на селі. Водночас важливо

простежити вплив такої діяльності на рівень безробіття сільських мешканців. З цією метою проаналізовано залежності між розвитком туристичного підприємництва та рівнем безробіття на селі на прикладі Польщі упродовж 2000–2009 років. У дослідженні туристичне підприємництво охоплює готелі, мотелі, пансіонати та агротуристичні садиби, розташовані у сільській місцевості (табл. 2.13).

Таблиця 2.13

**Показники кількості готелів, мотелів, пансіонатів, агросадіб та
кількість безробітних, 2000–2009 рр.**

Рік	Кількість агросадіб у сільській місцевості	Кількість готелів у сільській місцевості	Кількість мотелів у сільській місцевості	Кількість пансіонатів у сільській місцевості	Кількість безробітних у сільській місцевості, тис. осіб
2000	731	142	60	102	937
2001	979	152	57	98	1 083
2002	807	177	57	105	1 115
2003	3 323	207	67	87	1 076
2004	4 052	211	60	83	1 060
2005	4 519	223	63	79	1 033
2006	5 002	232	58	85	748
2007	6 064	261	59	87	518
2008	6 208	274	62	90	421
2009	5 473	282	60	88	545

Джерело: складено автором за [124]

Виконаний нами регресійний аналіз засвідчив, що збільшення кількості туристичних об'єктів у сільській місцевості сприяє зменшенню кількості безробітного населення. На прикладі агротуристичної діяльності можна стверджувати, що відкриття однієї агротуристичної садиби в середньому забезпечує працевлаштування однієї безробітної особи.

Іншим показником щодо аналізу взаємозв'язку між розвитком сільських територій та їхнім соціально-економічним становищем є стан інфраструктури села. У розвитку сільських територій інфраструктура сільської місцевості стає

одним із визначальних чинників, що впливає на вид господарської діяльності, її структуру та просторове розміщення. Рівень розвитку інфраструктури може визначати привабливість або непривабливість регіону чи села та, відповідно, впливати на подальші перспективи чи перешкоди їхнього розвитку. Інфраструктура як чинник щодо активізації суспільно-господарчого поступу є водночас одним із важливих визначників життя на селі [124].

Польський вчений В. Худий дослідив вплив розвитку водопровідної та каналізаційної інфраструктури на розвиток туризму на селі [124]. Своє дослідження він здійснив, аналізуючи сільські поселення Малопольського воєводства.

Для своєї оцінки науковець використав такі показники:

- показник інтенсивності туристичного потоку, виражений кількістю туристів, які користуються ночівлею, що припадає на 1000 мешканців;
- показник туристичної функції, виражений кількістю туристів, які користуються ночівлею, що припадає на кілометр квадратний загальної площі.

Завдяки виконаному дослідженню автор дійшов висновку, що, незважаючи на високий рівень розвитку інфраструктури у розглянутих сільських регіонах, значного її впливу на туристичну функцію не виявлено [124].

Однозначно стверджувати щодо відсутності впливу рівня інфраструктури на селі на показники туризму не можна, адже кореляцію між цими показниками, враховуючи їхню специфіку, важко визначити. Проте очевидною перевагою агротуристичної діяльності є те, що вона не вимагає значного рівня розвитку інфраструктури. Виїжджаючи на відпочинок у сільську місцевість, туристи здебільшого концентрують свою увагу на природно-культурному потенціалі місцевості, а не на можливостях комфортного проживання.

У попередніх дослідженнях нами здійснено аналіз залежності між агротуризмом та розвитком інфраструктури як одним із показників розвитку сільської території [98]. До аналізу включено показники кількості агротуристичних садиб Польщі, мережа водопостачання та каналізаційна мережа сільських територій Польщі (табл. 2.14).

Таблиця 2.14

Показники кількості агросадиб, довжини каналізаційної та водопровідної мережі, 2000–2013 рр.

Рік	Кількість агросадиб у сільській місцевості	Мережа водопостачання у сільській місцевості, км	Каналізаційна мережа у сільській місцевості, км
2000	731	161 830,90	16 162,20
2001	979	166 998,10	19 016,20
2002	807	173 180,60	22 960,60
2003	3323	179 538,20	28 832,30
2004	4052	185 353,30	32 404,10
2005	4519	190 729,20	36 820,50
2006	5002	195 522,50	40 280,90
2007	6064	200 250,10	43 536,30
2008	6208	204 241,90	46 942,80
2009	5473	207 377,10	50 453,70
2010	5643*	211 884,80	55 566,00
2011	9491*	216 290,90	63 551,40
2012	11143*	219 954,80	69 785,20
2013	13052*	223 464,70	75 289,90

Примітка: *оцінено автором за [115; 116; 117; 180; 206].

Джерело: складено автором за [124; 152; 153; 154; 155; 156; 157;]

Результати аналізу засвідчили: існує висока ймовірність того, що зростання кількості агросадиб сприятиме збільшенню мережі водопроводу та каналізації, зокрема, за умови збільшення кількості агросадиб на одну одиницю, мережа каналізації продовжиться на 4,83 км, а мережа водопроводу збільшиться на 4,98 км [98].

Такі результати є логічними, адже сільські господарі, які вирішують займатись агротуристичною діяльністю, повинні забезпечити свої садиби належними умовами, щоб гідно приймати у себе туристів. Забезпечення водопостачання та належної каналізації в такому випадку стають одними з

першочергових завдань, які ставлять перед собою підприємці під час обладнання своїх господарств.

Іншим важливим компонентом інфраструктури села є дорога. Адже, навіть за надзвичайного природного, культурного чи економічного потенціалу село залишатиметься відсталим у своєму розвитку, якщо його не забезпечити належним сполученням із навколишніми територіями. У туристичному контексті дорога відіграє одну із головних ролей, адже турист витрачає значні зусилля і час для того, щоб добратись до місця проведення свого відпочинку. Зважаючи на це, ми проаналізували вплив розвитку сільського туризму (зокрема, на прикладі агротуризму) на рівень забезпеченості сільських територій дорогами. З допомогою лінійної регресії з багатьма змінними обчислено вплив інвестицій, спрямованих на спорудження і підтримку доріг, та кількості агротуристичних садіб на показник протяжності асфальтованих доріг у сільській місцевості Польщі (додаток Е, табл. Е.1).

У регресійній моделі використано такі умовні позначення:

DOROHY – асфальтовані дороги у сільській місцевості (залежна змінна),

AGROSAD – кількість агросадіб у сільській місцевості (незалежна змінна),

INVEST – інвестиції та витрати на підтримку доріг (незалежна змінна).

Оскільки, як інвестиції потенційно дають результат через певний проміжок часу після інвестування, у регресії цей показник взято із лагом у 4 квартали – INVEST(–4).

Перевірка даних, обраних для регресійного аналізу, засвідчила, що для них відсутні проблеми мультиколінеарності та гетероскедастичності даних, однак простежується проблема автокореляції. З метою зменшення її впливу на показники регресії всі змінні регресії прологарифмовано, а також до рівняння додано лагові значення незалежних змінних, такі як $-\text{LOG}(\text{AGROSAD}(-1))$, $-\text{LOG}(\text{INVEST}(-1))$, $-\text{LOG}(\text{AGROSAD}(-2))$ та $-\text{LOG}(\text{INVEST}(-2))$.

Результати обчислень коефіцієнтів регресії відображено в таблиці 2.15.

Таблиця 2.15

Результати підрахунків лінійної регресії з багатьма змінними між показником DOROHY, AGROSAD та INVEST

Залежна змінна: LOG(DOROHY) Метод: Найменших квадратів Вибірка: 2006:4 2013:4 Кількість спостережень: 29				
Змінна	Коефіцієнт	Стандартне відхилення	t-Статистика	Ймовірність рівності нулеві
LOG(AGROSAD)	0,130219	0,044228	2,944299	0,0075
-LOG(AGROSAD(-1))	0,133113	0,075317	1,767387	0,0910
LOG(INVEST(-4))	0,015394	0,003453	4,457637	0,0002
-LOG(INVEST(-1))	-0,006734	0,003390	-1,986449	0,0596
-LOG(AGROSAD(-2))	-0,067888	0,044663	-1,519992	0,1428
-LOG(INVEST(-2))	-0,019399	0,003200	-6,062319	0,0000
C	10,78116	0,102010	105,6876	0,0000
Коефіцієнт детермінації R-квадрат	0,932140	F-статистика		50,36646
Скорегований коефіцієнт детермінації R-квадрат	0,913633	Ймовірність не значущості рівняння загалом		0,000000

Джерело: обчислено автором

З таблиці 2.15 бачимо, що змінні агросадіб та інвестицій позитивно впливають на показник розвитку мережі доріг у сільській місцевості. Після розв'язання логарифмічних рівнянь для коефіцієнтів лінійної регресії з багатьма змінними отримано такі результати:

– за збільшення кількості агросадіб на одиницю протяжність доріг у сільській місцевості потенційно може зрости на 1,13 км.

– за збільшення обсягу інвестицій на одиницю протяжність доріг у сільській місцевості потенційно може зрости на 1,01 км.

Результати обчислень, отримані вище, вкотре засвідчують, що головним ресурсом, який стимулює розбудову дорожньо-транспортної системи на селі, залишаються державні інвестиції. Водночас сільські мешканці, які розпочинають займатись альтернативними видами господарювання, такими як агротуризм, позитивно впливають на розбудову доріг у місцевості здійснення своєї господарської діяльності. Це підтверджує позитивний вплив розвитку підприємництва на селі не тільки на фінансовий добробут селян, а й на підтримку та розвиток інфраструктури села загалом.

Аналізуючи вплив заходів Програми розвитку сільських територій, окрім соціально-економічних, важливо проаналізувати й екологічні показники, адже в гонитві за економічною вигодою питання захисту довкілля та екології часто стають другорядними. Враховуючи широкий перелік заходів, передбачених Програмою для забезпечення сталого розвитку сільських територій, необхідно критично оцінити їхню ефективність та реальний вплив на навколишнє середовище. З цією метою в дослідженні на прикладі Польщі проаналізовано вплив агроекологічних заходів Програми розвитку сільських територій 2007–2013 рр. на екологічну ситуацію в країні [15].

Від початку реалізації Програми розвитку сільських територій 2007–2013 рр. до червня 2012 року у Польщі укладено понад 77 % контрактів. З боку ЄАФСР реалізовано 49,29 % засобів, передбачених на реалізацію цієї програми для Польщі [151].

Найбільшу допомогу отримали такі воєводства, як Мазовецьке (2 551 млн євро), Великопольське (1 868 млн євро) та Люблінське (1 644 млн євро), а найменшу – Опольське (428 млн євро), що відображено на рис. 2.21.

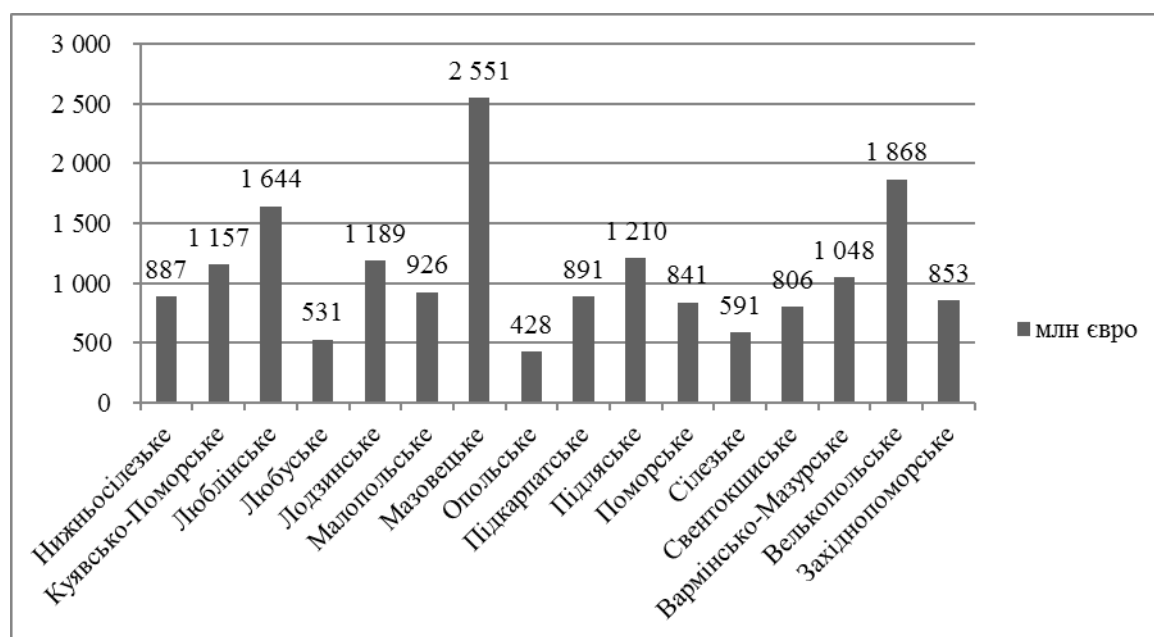

Рис. 2.21. Виплати в рамках Програми розвитку сільських територій 2007–2013 рр. по воєводствах Польщі станом на червень 2012 р.

Джерело: складено автором за [151, с. 8]

Під час аналізу структури виплат у рамках Програми розвитку сільських територій [151, с. 6] можна простежити, що найбільше коштів спрямовано на такі заходи:

1. Допомога господарствам, розташованим у гірських та інших несприятливих для господарювання районах (19,13 % усіх виплат);
2. Виплати по достроковому виходу на пенсію (16,73 %);
3. Модернізація аграрних господарств (14,41 %);
4. Програми, пов'язані з захистом довкілля у сільській місцевості (13,96 %).

У контексті впливу Програми розвитку сільських територій на екологічну ситуацію на селі найбільшу увагу слід сконцентрувати на програмах, пов'язаних із захистом довкілля, адже ці заходи передбачають збереження природного середовища у сільській місцевості, що передусім важливо у час, коли питання екології постають надто гостро. Реалізація програми покликана забезпечити сталий розвиток сільських територій, зберегти їхнє біорізноманіття та краєвиди. Головним орієнтиром програми є популяризація сільськогосподарської продукції, вирощеної з дотриманням вимог щодо охорони навколишнього середовища. Важливим інструментом досягнення перелічених вище цілей є агроекологічні заходи, які можна впроваджувати на національному, регіональному та місцевому рівнях і в такий спосіб адаптувати до конкретних систем господарювання та особливих умов навколишнього середовища. На період 2007–2013 років на їхнє фінансування виділено близько 20 млрд євро, або 22 % від загальних витрат на розвиток сільських територій ЄС [109]. Агроекологічна програма для Польщі діє з 2004 року [109]. Вона охоплює 9 пакетів заходів. У рамках кожного пакета є варіанти (загалом 49 шт.), які містять набори завдань, окремо від основних вимог, і які не покриваються іншими інструментами САП, а їхня реалізація стає передумовою отримання програмної допомоги [15].

Станом на червень 2012 року в рамках заходів агроекологічної програми для Польщі укладено 90,60 % угод, передбачених Програмою розвитку сільських територій 2007–2013 рр., що становило 52,10 % усіх коштів, наданих ЄАФСР. Загалом, Програмою розвитку сільських територій заплановано близько 2 млн 300

тис. євро на реалізацію заходів, пов'язаних із охороною навколишнього середовища села [151]. У відсотковому співвідношенні найбільшу частку допомоги на агроекологічні заходи отримали Західнопоморське та Вармінсько-Мазурське воєводства, для яких частка допомоги сягала 11,97 % та 10,56 %, відповідно, від загальної суми виплат (табл. 2.16). На ці воєводства припадає найбільша частка сільськогосподарських угідь Польщі – 119 779,95 га та 98 473,08 га, відповідно [181].

З метою оцінки ефективності реалізації агроекологічних заходів для Польщі обрано органічне сільське господарство, що міститься у переліку заходів, на які виділено допомогу ЄС, та є одним із найпопулярніших агроекологічних заходів серед країн-членів ЄС [15].

Органічне сільське господарство полягає у використанні виключно природних процесів під час ведення господарської діяльності. Використання будь-яких синтетичних речовин заборонено. У господарствах органічного типу використовують лише органічні добрива та належну сівозміну. Отримання допомоги з цього виду діяльності можливе за умови ведення господарської діяльності відповідно до законів органічного землеробства та кращих сільськогосподарських практик, і лише у тому випадку, якщо фермери дотримуються визначених фітосанітарних норм та вимог щодо охорони ґрунтів [15].

Допомогу надають фермерам, які остаточно перейшли на органічне землеробство, а також фермерам, які знаходяться на перехідному етапі. Виплати здійснюють у розрахунку на ділянки сільськогосподарського призначення, які використовують як орні землі, пасовиська та сади. Величина допомоги змінюється залежно від виду культур, які вирощують у господарстві. Найбільшу допомогу, що становить 1 540–1 800 злотих/га, надають фермерам, які займаються вирощуванням плодово-овочевих культур та ягід з використанням органічних методик, найменша – на багаторічні пасовиська (260–330 злотих), утримання яких не вимагає від фермерів значних зусиль, проте передбачає вилучення земель із обробітку [15].

Таблиця 2.16

**Розподіл коштів, передбачених Програмою розвитку сільських територій
2007–2013 рр. на агроекологічні заходи по воєводствах Польщі станом на
червень 2012 р.**

№ з/п	Воєводство	Розподіл коштів, %
1	Вармінсько-Мазурське	10,56
2	Великопольське	8,68
3	Західнопоморське	11,97
4	Куявсько-Поморське	8,96
5	Лодзинське	2,21
6	Люблінське	7,80
7	Любуське	5,55
8	Мазовецьке	8,15
9	Малопольське	3,57
10	Нижньосілезьке	5,07
11	Опольське	2,13
12	Підкарпатське	5,13
13	Підляське	7,79
14	Поморське	8,38
15	Свентокшиське	2,95
16	Сілезьке	1,10

Джерело: складено автором за [151]

Аналізуючи кількість органічних господарств станом на 2012 рік за воєводствами Польщі, вдалось виявити, що найбільша їхня кількість зосереджена у Західнопоморському та Вармінсько-Мазурському воєводствах, що становило, відповідно, 3 579 та 3 793 (табл. 2.17). Завдяки аналізу з'ясовано, що на ці воєводства припала також найбільша частка агроекологічних виплат [15].

З виконаного кореляційного аналізу показників агроекологічного розвитку сільських територій Польщі випливає, що між досліджуваними показниками (зокрема, за часткою агроекологічних виплат між воєводствами та кількістю органічних господарств) присутня значна позитивна залежність, що засвідчує показник кореляції 0,65 за часткою агроекологічних виплат між воєводствами та кількістю органічних господарств у Польщі. Отже, як випливає з виконаного аналізу, розвиток екологічно сприятливих видів господарської діяльності у

Польщі значною мірою залежить від рівня виплат у рамках Програми розвитку сільських територій ЄС [148]. Це й не дивно, адже саме завдяки реалізації цієї програми ЄС воєводства Польщі мають змогу надати фінансове забезпечення екологічного розвитку сільських територій, а польські фермери – отримати фінансову мотивацію для впровадження агроекологічних заходів у процесі своєї діяльності.

Таблиця 2.17

Кількість органічних господарств за воєводствами Польщі, у 2012 р.

№ з/п	Воєводство	Кількість органічних господарств
1	Вармінсько-Мазурське	3 793
2	Велькопольське	974
3	Західнопоморське	3 579
4	Куявсько-Поморське	390
5	Лодзинське	518
6	Люблінське	2 174
7	Любуське	1 356
8	Мазовецьке	2 373
9	Малопольське	2 103
10	Нижньосілезьке	1 312
11	Опольське	90
12	Підкарпатське	1 940
13	Підляське	2 924
14	Поморське	894
15	Свентокшиське	1 288
16	Сілезьке	236
17	Загалом	25 944

Джерело: складено автором за [181]

Аналізуючи органічне сільське господарство, зазначимо його позитивний вплив на довкілля, який проявляється у таких напрямках [197]:

- збереження флори і фауни, біорізноманіття та унікальності краєвидів;
- збереження ґрунтів;
- охорона поверхневих та ґрунтових вод;
- зменшення викидів парникових та інших шкідливих газів;
- захист та добрі умови утримання тварин;
- покращення якості продуктів харчування.

Одним із негативних чинників від ведення традиційного сільськогосподарського виробництва вважають значні викиди аміаку в атмосферу. У сільському господарстві найбільшими джерелами викидів аміаку є [197, с. 60]:

- застосування мінеральних азотних добрив;
- поверхневе внесення рідких органічних добрив;
- неправильне зберігання гною.

Виходячи з вимог до господарств, які переходять на органічні методи господарювання, що передбачають суворі обмеження щодо використання добрив та містять вимоги до правильного утримання тварин та зберігання гною, викиди аміаку в органічних господарствах значно менші, ніж на звичайних фермах, отож з метою оцінки позитивного впливу реалізації агроекологічних заходів на довкілля в умовах Польщі проаналізовано залежність між кількістю органічних господарств у Польщі упродовж 2003–2011 рр. та обсягом викидів аміаку від ведення сільськогосподарської діяльності упродовж 2001–2010 рр.

Станом на 2012 рік кількість господарств, що перейшли на органічні методи господарювання у Польщі, зростає в 11 разів, порівняно з 2003 роком, і становила 25944 господарств (рис. 2.22).

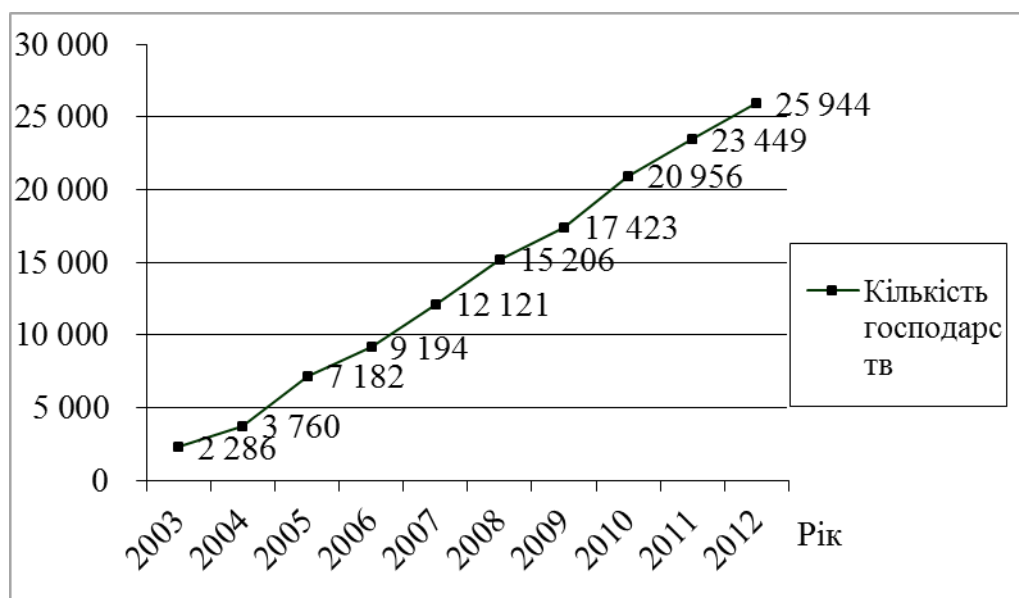

Рис. 2.22. Кількість господарств з органічним землеробством у Польщі, 2003–2012 рр.

Джерело: складено автором за [181]

Найбільше зростання кількості таких господарств зафіксовано 2005 року і становило 91 %, порівняно з 2004 роком, найменше – 12 % 2011 року. Середні темпи зростання в період 2003–2012 років – 36 %.

Динаміка викидів аміаку в сільському господарстві ілюструє поступове зменшення (рис. 2.23). Рівень викидів 2011 року становив 264 870 тонн.

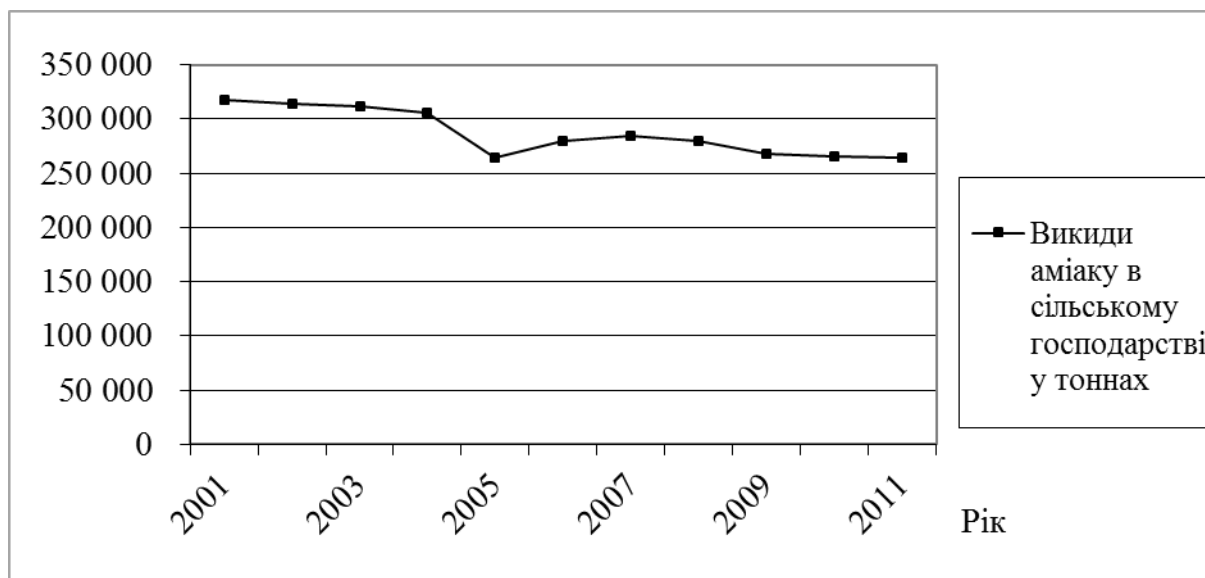

Рис. 2.23. Викиди аміаку у сільському господарстві Польщі, 2001–2011 рр.

Джерело: складено автором за [135]

Виконаний кореляційний аналіз засвідчує, що показник кореляції між кількістю органічних господарств у Польщі та викидами аміаку становить $-0,75$. Отже, за збільшення кількості органічних господарств у Польщі кількість викидів аміаку в атмосферу зменшується, що вкотре підтверджує позитивний вплив органічного сільського господарства на довкілля та ефективність від надання виплат у цю сферу в рамках Програми розвитку сільських територій [15].

Підсумовуючи результати аналізів, наведених у цьому підрозділі, можна стверджувати, що на прикладі Польщі щодо заходів, реалізованих у рамках Програми розвитку сільських територій 2007–2013 рр., простежено значний позитивний вплив впроваджених заходів як на соціально-економічні показники сільських територій країни, так і на її екологію. На прикладі сільського туризму вдалось простежити позитивний вплив на зменшення безробіття на селі, а також на розвиток місцевої інфраструктури. Розвиток екологічних виробництв у

сільській місцевості позитивно впливає на зменшення викидів в атмосферу шкідливих речовин органічного походження.

Висновки до другого розділу

У другому розділі дисертаційного дослідження детально проаналізовано особливості реалізації Політики розвитку сільських територій ЄС на прикладі Програми розвитку сільських територій 2007–2013 рр. як важливого організаційно-економічного механізму забезпечення розвитку сільських територій країн-членів ЄС. На основі проаналізованих показників зроблено такі висновки:

1. Для більшості країн-членів ЄС участь сільських мешканців у сільськогосподарському виробництві щораз зменшується. У високорозвинутих країнах, таких як Бельгія, Люксембург, Мальта, Нідерланди, сільське господарство не відіграє ключової ролі в економічному житті, проте країни ЄС продовжують спрямовувати значні ресурси на стимулювання та підтримку ефективності сільського господарства як одного з рушіїв розвитку сільських територій. Менш розвинені країни ЄС значною мірою узалежнені від сільського господарства, проте для більшості з них воно є низькоефективним. Враховуючи це, завдання таких країн полягає в модернізації та перебудові сільськогосподарського виробництва у такий спосіб, щоб воно могло забезпечити належний рівень доходів для населення, та, відповідно, стимулювати розвиток сільських територій.

2. Час членства країни в ЄС не має визначального впливу на формування пакета заходів, спрямованих на розвиток села, проте чим довше країна є членом ЄС, тим менше коштів вона отримує з бюджету Спільної аграрної політики. За результатами реалізації коштів 2007–2013 рр. станом на кінець 2013 р. бачимо, що значна частка коштів ЄС припала на країни, які мають переважаючу частку сільського населення та сільських регіонів у ЄС. Країни, які отримали менше програмних коштів, змогли краще втілити їх у життя завдяки досконалішому управлінню програмами.

3. З метою забезпечення зростаючих обсягів сільськогосподарського виробництва уряду Польщі потрібно звернути більшу увагу на підтримку молодих фермерів, створення належних умов для поступової заміни старшого покоління фермерів на молоде. Надмірне стимулювання швидкого виходу на

пенсію може спричинити падіння сільськогосподарського виробництва внаслідок загального скорочення кількості господарюючих суб'єктів у країні. Заходи, спрямовані на усучаснення та збільшення доданої вартості в сільському господарстві, забезпечують зростання обсягів сільськогосподарського виробництва, а також збільшення конкурентоспроможності сільськогосподарських виробників. Аналіз бюджету Програми розвитку сільських територій на 2014–2020 рр. для Польщі засвідчив, що уряд Польщі бере до уваги результати впровадження програми 2007–2013 рр. і в новому програмному періоді зосередився на заходах, які сприятимуть збільшенню виробничих потужностей, впровадженню нових технологій у сільськогосподарське виробництво та залученню молодих фермерів до господарської діяльності на селі.

4. Виконані регресійно-кореляційні аналізи для сільської місцевості Польщі засвідчили, що розвиток сільського підприємництва сприяє зменшенню кількості безробітний та покращенню рівня інфраструктури на селі. Зокрема, збільшення кількості агросадіб на одиницю може сприяти продовженню мережі асфальтованих доріг понад 1 км.

5. Показник кореляції між кількістю органічних господарств у Польщі та викидами аміаку становить $-0,75$. Отже, за збільшення кількості органічних господарств у Польщі кількість викидів аміаку в атмосферу зменшується, що вкотре підтверджує позитивний вплив органічного сільського господарства на довкілля та ефективність від надання виплат у цю сферу в рамках Програми розвитку сільських територій.

Матеріал, викладений у цьому розділі, висвітлено у таких статтях:

1. Лесів М. М. Особливості розвитку агротуризму в Польщі / М. М. Лесів // *Агросвіт України : науково-практичний журнал з дорадництва*. – 2009. – Вип. 11–12. – С. 6–7.
2. Лесів М. М. Особливості розвитку агротуризму в Польщі / М. М. Лесів // *Агросвіт України : науково-практичний журнал з дорадництва*. – 2010. – Вип. 1. – С. 45.

3. Лесів М. М. Сільська оселя може сприяти фінансовому достатку / М. М. Лесів // Агросвіт України : науково-практичний журнал з дорадництва. – 2010. – Вип. 2. – С. 32–33.

4. Лесів М. М. Сільська оселя може сприяти фінансовому достатку. Економіко-правове регулювання агротуристичної діяльності європейських країн / М. М. Лесів // Агросвіт України : науково-практичний журнал з дорадництва. – 2010. – Вип.3. – С. 32–33.

5. Українець Л. А. Аналіз впливу агротуризму на розвиток інфраструктури сільських територій на прикладі Польщі / Л. А. Українець, М. М. Лесів // Вісник Львівського інституту економіки і туризму. – 2010. – № 5. – С. 293–298.

6. Лесів М. М. Сільське підприємництво як фактор стимулювання розвитку сільських територій Польщі / М. М. Лесів // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2011. – С. 220–227. – (Серія «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес» ; вип. 163, ч. 1).

7. Лесів М. М. Особливості реалізації Політики розвитку сільських територій у 2007–2013 роках країнами членами ЄС / М. М. Лесів // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – С. 101–105. – (Серія «Економічні науки» ; вип. 7, ч. 1).

8. Горін Н. В. Оцінка реалізації агроекологічних заходів в рамках Програми розвитку сільських територій в Польщі / Н. В. Горін, М. М. Лесів // Збірник наукових праць Буковинського університету. Економічні науки. – 2014. – Вип. 10. – С. 225–231.

9. Лесів М. М. Оцінка впливу заходів Програми розвитку сільських територій ЄС 2007–2013 рр. на ефективність ведення сільського господарства Польщі / М. М. Лесів // Регіональна економіка. – 2015. – Вип. 1 (75). – С. 176–183.

РОЗДІЛ 3

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ У КРАЇНАХ-ЧЛЕНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

3.1. Проблеми та можливості для розвитку сільських територій у країнах-членах Європейського Союзу (на прикладі Республіки Польща)

Розвиток сільських територій Європейського Союзу залежить від багатьох чинників, проте визначальним із них є політика розвитку села, яка базується на правильно підібраних програмах та програмних заходах. Заходи програм розвитку сільських територій, своєю чергою, залежать від потреб та викликів, які постають перед сільськими мешканцями. Щоб цілком зрозуміти сутність механізмів забезпечення розвитку сільських територій ЄС, необхідно правильно оцінити сучасний стан європейського села та перспективи і загрози, які його очікують у недалекому майбутньому. З цією метою на прикладі Польщі здійснено SWOT-аналіз для сільських територій. У ньому визначено сильні та слабкі сторони, можливості та загрози для розвитку села в найближчі роки. Дослідження базується на основі проаналізованої літератури та статистичних показників у сферах, що стосуються функціонування сільських територій.

Завдяки виконаному аналізу основні сильні та слабкі сторони польського села згруповано за сферами, яких вони стосуються, або ж спільними ознаками. Перша група ознак, розглянутих під час аналізу, стосується просторового розташування та природних умов (табл. 3.1).

Розташування країни у центральній частині Європи є однозначно сильною стороною Польщі, адже воно полегшує процес постачання польських товарів на ринки ЄС. Цей чинник може допомогти сільським підприємцям у пошуку нових ринків збуту для продукції, яку вони вироблятимуть в майбутньому.

Таблиця 3.1

Сильні та слабкі сторони сільських територій Польщі за ознакою просторового розташування та природних умов

<u>Сильні сторони</u>	<u>Слабкі сторони</u>
Просторове розташування	
Розташування в Центральній Європі	
Природні умови	
Різноманітність краєвидів та велика біологічна різноманітність	Неефективне використання природних ресурсів (вони частково розвідані)
Відносна чистота природного середовища	Відсутні важелі боротьби із забрудненням навколишнього середовища

Джерело: складено автором

Польщі притаманні чудові краєвиди, велика біологічна різноманітність та відносно чисте природне середовище. Проте відсутність дієвої природоохоронної політики може стати загрозою для навколишнього середовища країни за умови ведення інтенсивної господарської діяльності на селі. Попри значний прогрес у сфері розвитку села, для Польщі і надалі характерне неефективне використання природних ресурсів, які водночас лише частково розвідані. Зважаючи на довготривалу перспективу, Польщі необхідно переглянути важелі контролю над екологічною ситуацією в країні з метою забезпечення комплексного підходу до збереження чистоти довкілля, охорони притаманного їй рослинного та тваринного світу. Також запровадження новітніх технологій у сільському господарстві та інших видах господарської діяльності на селі повинно стимулювати нижчий рівень використання наявних ресурсів та позитивний вплив на довкілля.

Сприятливі природні умови сільської місцевості Польщі слугуватимуть перевагою щодо таких видів підприємництва, як сільський туризм, агротуризм та інші види рекреаційної діяльності у сільській місцевості. Можливі загрози, пов'язані з активною урбанізацією села, можна ліквідувати завдяки послідовній політиці, спрямованій на гармонійний розвиток сільських територій зі збереженням традиційних особливостей. Розвиток народних промислів не тільки

є додатковим прибутком мешканців села, а й сприяє збереженню народних традицій регіону.

Сільське господарство відіграє важливу роль в економіці Польщі, зокрема в питаннях розвитку її сільських територій, які сягають 93 % від загальної площі країни [21]. Аналізуючи роль сільського господарства у розвитку села Польщі, можна виокремити такі сильні та слабкі її сторони (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

**Сильні та слабкі сторони сільських територій Польщі з точки зору
сільського господарства**

<u>Сильні сторони</u>	<u>Слабкі сторони</u>
Переважаюча частка сільських територій	Висока частка зайнятих у сільському господарстві
Значні обсяги виробництва сільськогосподарської продукції серед країн-членів ЄС	Роздрібненість господарств, переважання малих господарств
Значна частка господарств, що розвиваються	Низька ефективність малих господарств
Значна частка приватної власності на землю	Переважання ґрунтів середньої родючості та малородючих
Поступове зростання частки середніх та великих господарств	Низьке використання промислових засобів виробництва та новітніх технологій у сільському господарстві
	Ґрунтово-кліматичні умови, що спричиняють регіональну структурування

Джерело: складено автором

Переважаюча частка сільських територій для Польщі формує підґрунтя для пошуку нових методів та підходів до розвитку сільських територій. Неможливість належного забезпечення потреб сільських мешканців у сільському господарстві необхідно компенсувати іншими видами діяльності на селі, які можна розвивати у сільській місцевості. Водночас польське село і надалі залишається значною мірою залежним від сільського господарства. Велика частка сільського населення зайнята в цьому виді діяльності. Окрім того, Польща є одним із найбільших виробників сільськогосподарських продуктів у ЄС. Значна підтримка сільського

господарства із різноманітних фондів ЄС відіграє важливу роль в економіці країни, проте сільське господарство і надалі залишається низькоефективним. Як уже зазначено вище, Польщі необхідно зосередити значну увагу на модернізації сільського господарства, залученні сучасних технологій для переорієнтації цього виду діяльності на ефективніші методи ведення господарської діяльності.

Значна частка землі у Польщі знаходиться у приватній власності (96,1 %, з яких 88,6 % – особисті селянські господарства), що дає змогу селянам відчувати себе впевненішими і стимулює до пошуку нових джерел доходів від наявних природних ресурсів [21].

У Польщі 2013 року зафіксовано 1 429 тис. господарств, які займались сільськогосподарською діяльністю, з них 1 391,1 тис. індивідуальних господарств. Із загальної кількості господарств 73 % – це малі господарства площею від 1 до 10 га. Частка більших господарств, площею понад 15 га, становить 14,3 %. На ці господарства припала найбільша частка сільськогосподарських угідь – 8761,2 тис. га, що становить 60 % від усіх сільськогосподарських угідь. Відчутними є поступові зміни у структурі сільськогосподарських виробництв, а саме – зростання кількості більших за розмірами господарств у групі 15 га і більше. Водночас збільшується середня величина господарства Польщі, яка 2013 року становила 10,2 га [110]. Площа середнього фермерського господарства Польщі приблизно в 6 разів менша від площі в середньому по Європі. Присутня значна міжрегіональна аграрна структура польського сільського господарства. Для прикладу, середнє господарство в Сілезії у 7 разів менше, ніж середнє господарство Вармінсько-Мазурського воєводства [59, с. 16]. Невеликі розміри польських господарств спричиняють низьку ефективність сільськогосподарського виробництва, неможливість досягнення високого рівня виробництва, порівняно з більшими господарствами та їхніми об'єднаннями. Позитивною тенденцією сьогодні є збільшення кількості більших господарств, проте тут важливо не перейти до створення господарств-монополістів, які внаслідок своєї інтенсивної господарської діяльності виснажуватимуть місцеві ресурси та перетворюватимуть свої господарства на масштабні об'єкти промислового типу. Значну кількість

малих господарств можна використати як перевагу з точки зору можливостей створення місцевих спілок та мереж господарів, які шляхом об'єднання можуть підвищити ефективність своєї діяльності, водночас зберігаючи свою автономність та автентичність.

Невеликі розміри господарств Польщі можна позитивно використати у несільськогосподарській діяльності. Однією з основних причин цього є відносно легка переорієнтація господарства від неефективного сільськогосподарського виробництва до певного виду несільськогосподарського підприємництва (сільського туризму, народних промислів, сфери послуг тощо), які не вимагають великих капітальних вкладень для започаткування.

Існуючу проблему перевиробництва сільськогосподарської продукції можна ліквідувати шляхом диверсифікації діяльності сільських виробників. Це можна здійснити через залучення оплачуваних нефермерських позицій (диверсифікація працевлаштування) або через впровадження несільськогосподарської бізнесової діяльності (диверсифікація підприємництва) [122, с. 2].

Досліджені чинники, що сприяють диверсифікації діяльності сільських мешканців у Польщі, проілюстрували, що рівень загальної освіти та частота руху громадського транспорту позитивно впливають на обидва види диверсифікації. Схильність до працевлаштування за межами господарства мала негативний зв'язок з рівнем невиробничого доходу (пенсій, соціальних виплат, виплат за інвалідність тощо), спеціалізацією в сільському господарстві та відстанню до громадського транспорту [121].

У результаті дослідження, виконаного І. Кропш у Нижньосілезькому воєводстві, отримано такі висновки [162, с. 206]:

1. До короткотермінових бар'єрів розвитку підприємництва на селі 69 % опитаних підприємців зачислило кошти необхідні для фінансування цього виду діяльності, 50 % зазначило нестачу оборотного капіталу, а 27 % наголосило на недостатній кількості замовлень. В одному із селищ додатково визначено правову базу ЄС.

2. У рамках довготермінових бар'єрів 61 % таких підприємців, що зазначили нестачу капіталу, 50 % – кошти для фінансування, близько 35 % – обмежений попит. У кількох селищах наголосили ще й на обмеженні експорту та труднощах зі здобуттям нових ринків.

3. Найголовнішим бар'єром розвитку підприємництва на селі 81 % респондентів назвав погану податкову систему та систему кредитування, 77 % – відсутність капітальних засобів та неналежне управління, тоді як 73 % – нестачу інформаційних центрів та обмежений доступ до ринків збуту.

4. Сільська влада на перше місце поставила бар'єри, пов'язані з відсутністю капіталу, а на друге – погану податкову та кредитну системи.

5. Найменшою перешкодою для респондентів є: вік підприємця (31 %), погана інфраструктура і відсутність преференцій (38 %), відсутність або недостатня реклама села і недостатнє опрацювання стратегічних планів села (42 %).

З точки зору сільської влади, найменшими перешкодами є проблема адміністрування, доступу до інформації, реклами та недостатнє опрацювання стратегічних планів гміни. Отже, ці чинники не настільки важливі для місцевої влади. Думка підприємців протилежна і вимагає детальнішого вивчення з боку місцевої влади.

Сільське населення Польщі 2013 року становило 39 % від загальної кількості населення [191]. Перенаселеність польських сіл в 1,5 раза, а кількість зайнятих у сільському господарстві Польщі майже в 2,5 раза більша, ніж у середньому по ЄС. Значний рівень безробіття, який існує у польському селі, може знизитись завдяки активізації господарської ініціативи місцевого населення, для якого притаманні певні позитивні риси, доволі важливі в процесі відродження та розбудови села (табл. 3.3).

Значний людський потенціал сільських територій у Польщі, активна громадська позиція сільських мешканців можуть стати одним із головних рушіїв сільського підприємництва в країні. Традиційне сільське господарство не забезпечує всіх потреб сільських мешканців, отож саме вони насамперед повинні

шукати методи покращення власного матеріального становища, а також стимулювати розвиток місцевості, в якій проживають. Шляхом підтримки та стимулювання малого та середнього підприємництва держава може подолати існуючі проблеми із безробіттям та низькими доходами селян. Проте вагомою перешкодою в активізації сільського підприємництва у Польщі може стати демографічна ситуація на селі – старіння населення, скорочення чисельності сільських жителів.

Таблиця 3.3

Сильні та слабкі сторони сільських територій Польщі у контексті населення, трудових ресурсів, соціальної сфери

<u>Сильні сторони</u>	<u>Слабкі сторони</u>
Схильність населення до підприємництва	Нерівномірне розселення населення
Відносно сильне відчуття регіональної самоідентифікації, добре організоване громадське життя на місцевому рівні; активність місцевої громади, її залучення до формування стратегічних планів розвитку сіл	Старіння та низький приріст населення
Відносна конкурентоспроможність інтелектуального потенціалу	Висока смертність населення середнього віку
Схильність до впровадження інновацій	Високий рівень безробіття на селі
	Низькі доходи сільського населення
	Низький рівень освіченості

Джерело: складено автором

Низький рівень комунальної, соціальної, економічної інфраструктури сільських територій Польщі може стати однією з найбільших перешкод у розвитку сільських територій, а саме – в питаннях, що стосуються розвитку сільського підприємництва, передусім для таких видів господарської діяльності, які вимагають налагодженої системи транспортного зв'язку, електропостачання тощо (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

**Сильні та слабкі сторони сільських територій Польщі з точки зору
інфраструктури та економічного розвитку**

Сильні сторони	Слабкі сторони
Інфраструктура	
Значний прогрес деяких спільнот у розвитку комунальної інфраструктури та природоохоронних програм	Відносно слабкий стан загальної інфраструктури
Залучення іноземних інвестицій для впровадження нових технологій в інфраструктуру сіл	Обмежений доступ до економічної інфраструктури
Економічний розвиток	
Висока інвестиційна привабливість багатьох територій	Низький рівень впровадження новітніх технологій
Високий виробничий потенціал	Значна частка економічно депресивних територій
	Невідповідність багатьох виробництв основним стандартам ЄС
	Низький розвиток сфери послуг

Джерело: складено автором

Проте такі види діяльності як, наприклад, народні промисли та агротуризм, можуть знайти своє застосування у районах зі слабким рівнем розвитку комунікацій, адже вони можуть функціонувати і за їхнього мінімуму. Окрім того, стимулювання альтернативних видів діяльності у таких регіонах сприятиме не тільки покращенню добробуту сільських мешканців, а й стимулюватиме покращення умов їхнього життя, інфраструктури села загалом.

Членство в ЄС забезпечує країні широкі можливості для розвитку власного сільського господарства та сільських територій. Зокрема, після вступу в ЄС Польщі вдалось досягти високого рівня конкурентоспроможності фермерських господарств та переробної галузі. Значна кількість польських фермерів завдяки фінансовій підтримці ЄС отримала дещо вищі доходи. Проте не всі фермери відповідають вимогам ЄС, а також не всім доступні високі масштаби виробництва, які б давали змогу брати участь у конкурентній боротьбі на ринках

ЄС. Через структурні причини значна частина населення не бере участі у розвитку сільського господарства, хоча й проживає у сільській місцевості. Для таких мешканців Програмою розвитку сільських територій передбачено заходи, які сприятимуть покращенню власного економічного становища селян та водночас позитивно впливатимуть на розвиток села загалом. До таких видів діяльності можна зачислити [59, с. 19]:

- мікропідприємництво – організація малих та середніх фірм;
- агротуризм;
- виробництво регіональних продуктів харчування;
- надання послуг сільському населенню у сільському господарстві;
- організацію груп сільгоспвиробників;
- виробництво біопалива;
- виробництво продуктів харчування органічними методами землеробства;
- навчання сільського населення, яке хоче займатись іншими видами діяльності;
- створення та навчання лідерів, які здатні ініціювати альтернативну діяльність і професійно активізувати сільське населення тощо.

Технологічна відсталість Польщі та її села від інших країн-членів ЄС стає значною перешкодою у розвитку країни, проте активна співпраця з іншими членами ЄС забезпечує поступове впровадження нових підходів у виробництві (екологічно безпечні технології виробництва, екологічне землеробство, енергозбереження тощо).

Активна державна політика Польщі у поєднанні з програмами ЄС покликані забезпечити переорієнтацію неефективних сільськогосподарських виробників на інші види діяльності, які зможуть приносити більші доходи. Ринковий механізм конкуренції сприятиме тому, щоб об'єкти господарювання займались такими видами діяльності, які в них найкраще і найефективніше розвиваються.

Завдяки аналізу зовнішніх чинників, які можуть впливати на розвиток сільських територій Польщі, нами визначено низку можливостей та загроз, на які

необхідно зважати під час формування політики розвитку сільських територій країни (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Можливості та загрози в процесі розвитку та функціонування сільських територій Польщі

<u>Можливості</u>	<u>Загрози</u>
Міжнародне співробітництво спрямоване на збереження навколишнього середовища сільських територій ЄС	Зменшення експорту сільськогосподарської продукції через збільшення конкуренції з виробниками з країн Східної Європи
Розширення механізмів підтримки сільського господарства в рамках САП ЄС	Зменшення або припинення фінансування сільського господарства та сільських територій згідно з політикою фінансового забезпечення в рамках САП ЄС
Транскордонна співпраця у сфері розвитку села із країнами, які не є членами ЄС	Забруднення природного середовища через активну господарську діяльність країн-сусідів
Міждержавна співпраця країн-членів ЄС у рамках стимулювання несільськогосподарських видів діяльності на селі	

Джерело: складено автором

Головною можливістю для розвитку сільських територій Польщі є правильна політика розвитку сіл у рамках Спільної аграрної політики ЄС. Беручи до уваги цілу низку заходів та фінансової підтримки на їхню реалізацію, передбачених Європейським Союзом, Польща має неабиякі перспективи для розвитку власного сільського господарства, несільськогосподарських видів діяльності на селі та забезпечення належного рівня життя сільських мешканців. За таких умов перед країною постало завдання шляхом запровадження комплексу доступних механізмів забезпечити підтримку місцевих ініціатив, які будуть спрямовані на активізацію господарської діяльності на селі. Однак важливо зважати на потенційні загрози, такі як залежність від підтримки, що надають різноманітні фонди ЄС, екологічний чинник, загроза посилення диспропорцій між регіонами та

надмірна урбанізація села. Ці загрози можна знівелювати, якщо Польща проводитиме сталу політику розвитку сільських територій. Саме компонент сталості, який поєднує в собі екологічний, економічний та соціальний аспекти, має стати балансуєчим важелем на шляху до забезпечення тривалого розвитку села та добробуту для його мешканців.

На підставі здійсненого аналізу основних сильних та слабких сторін, можливостей та загроз розвитку сільських територій можна сформулювати рекомендації щодо можливих напрямів розвитку села Польщі. Саме з цією метою використано чотири стратегічні підходи, виокремлені в рамках методології SWOT-аналізу (табл. 3.6):

Таблиця 3.6

Стратегії щодо використання сильних та слабких сторін, можливостей та загроз, виділені в рамках SWOT-аналізу

Стратегія SO	Використати сильні сторони для реалізації можливостей
Стратегія WO	Подолати слабкі сторони шляхом використання можливостей
Стратегія ST	Використати сильні сторони для зменшення загроз
Стратегія WT	Мінімізувати слабкі сторони і загрози

Джерело: складено автором за [193]

Рекомендації, виокремлені на основі перелічених вище стратегій, наведено у таблиці 3.7.

Узагальнюючи результати, відображені у таблиці 3.7, можна стверджувати, що Польща досягла значних успіхів в питаннях розвитку сільських територій шляхом впровадження заходів в рамках Програми розвитку сільських територій. Разом з тим Європейський Союз може забезпечити більше можливостей для покращення стану розвитку села, якщо брати до уваги можливість співпраці із іншими країнами-членами ЄС.

З метою підвищення ефекту від механізмів, які використовують у питаннях розвитку села, керівництву Польщі необхідно більше уваги приділити можливостям обміну досвідом із іншими країнами-членами ЄС, країнами-сусідами, які сьогодні ще не ввійшли до ЄС. Використовуючи значний людський потенціал сільських територій Польщі, необхідно забезпечити належну підтримку

для залучення місцевих громад до вирішення проблем села на міждержавному рівні.

Таблиця 3.7

Заходи, спрямовані на розвиток сільських територій Польщі, визначені в рамках SWOT-аналізу

Стратегія SO	Стратегія WO
Залучення активного місцевого населення до міждержавних ініціатив, спрямованих на збереження навколишнього природного середовища	Ініціювання та створення загальноєвропейських механізмів контролю та забезпечення безпеки навколишнього природного середовища у сільській місцевості
Підтримка співпраці та створення об'єднань між активними представниками сільських громад у сфері розвитку несільськогосподарських видів діяльності на селі	Організація навчальних програм для сільського населення країн-членів ЄС у напрямі диверсифікації його господарської діяльності; створення платформ для обміну досвідом між сільськими підприємцями Польщі та інших країн-членів ЄС
Розвиток транскордонної співпраці, підтримка обміну досвідом між ініціативними громадами Польщі та країн-сусідів (України) у сфері розвитку села	Транскордонна співпраця з країнами-сусідами з питань підтримки малого бізнесу; подолання негативної демографічної ситуації на селі
Використання ресурсів ЄС, спрямованих на підтримку сільського господарства, для переходу сільських виробників на виробництво органічних продуктів харчування	Використання фінансової підтримки ЄС для розвитку та удосконалення інфраструктури у сільській місцевості
Стратегія ST	Стратегія WT
Державна підтримка впровадження у сільськогосподарське виробництво сучасних технологій з метою зменшення собівартості сільськогосподарської сировини та поліпшення її якості	Стимулювання сільського населення до організації об'єднань у сфері несільськогосподарських видів діяльності
Залучення приватних інвестицій у розвиток і підтримку сільських ініціатив. Державна кредитна підтримка сільським виробникам	Підтримка програм, спрямованих на зміну кваліфікації сільських виробників, інформаційна підтримка селян у пошуку альтернативних можливостей зайнятості на селі
Стимулювання та підтримка переходу сільських об'єктів господарювання на нові сталі методи господарювання, спроможні обмежити негативний вплив господарської діяльності на довкілля	Підтримка транскордонних програм у сфері розвідування природних ресурсів, а також сталого їхнього використання

Джерело: складено автором

Завдяки аналізу передумов розвитку сільських територій у Польщі можна зробити висновок, що польське село, враховуючи усі сильні та слабкі сторони, має великі перспективи для свого розвитку. Життєво необхідна переорієнтація сільських територій на якісно нові види господарської діяльності забезпечить високий рівень зайнятості сільських мешканців, покращить умови їхнього життя та стимулюватиме подальший сталий розвиток сільських територій за умов провадження послідовної політики, спрямованої на підтримку місцевих ініціатив.

З'ясовано, що аналіз, здійснений на прикладі Польщі, врахував особливості сільських територій цієї країни. Проте можна стверджувати, що головні проблеми та перспективи для розвитку сільських територій, які виявлено для Польщі, є подібними для усіх країн-членів ЄС, хоча, залежно від країни-члена, вони більшою або меншою мірою впливають на сільські території та їхніх мешканців.

3.2. Перспективи та шляхи розвитку сільських територій в Україні

Результати аналізу, здійсненого в попередніх розділах, засвідчують значні досягнення країн-членів Європейського Союзу в питаннях сільського розвитку. Комплекс заходів, які вони застосовують, забезпечує гармонійність у розвитку села як з точки зору підтримки аграрного сектора, так і в напрямку диверсифікація господарської діяльності сільських мешканців. Вивчення досвіду ЄС несе у собі значні можливості для застосування багатьох інструментів сільського розвитку ЄС щодо України. Соціально-економічна ситуація в українському селі, порівняно з іншими європейськими країнами, є вкрай важкою. Відсутність послідовної політики, спрямованої на відродження українських сіл, спричиняє щораз більший їхній занепад.

Аналізуючи стан розвитку українського села, зазначимо низку проблем, які пришвидшують темпи занепаду сільських територій. Проблеми села пов'язані зі зниженням життєвого рівня сільських сімей, переважна частина реальних доходів яких формується завдяки діяльності особистих селянських господарств. Загострюються проблеми безробіття та бідності. Функціонуюча мережа об'єктів соціальної інфраструктури села скорочується і занепадає. Як наслідок, зменшується кількість сільських жителів, передусім молодого покоління, щодо праці і проживання на селі, а, отже, зростають потоки трудової міграції.

Сучасне село втрачає не лише трудовий, а й інтелектуальний потенціал. Збитковість сільськогосподарських підприємств, різке зменшення бюджетного фінансування, спад купівельної спроможності населення – головні причини погіршення та руйнації соціальної інфраструктури у сільській місцевості. Закриття дитячих дошкільних закладів, медичних установ, культурно-побутових закладів спричинило скорочення робочих місць на селі. Все це унеможливило доступ дедалі більшої кількості селян до життєво необхідних послуг, у тому числі з охорони здоров'я та освіти. Аналіз вікового складу населення засвідчує, що село катастрофічно старіє. Збільшується загальна чисельність сільських жителів пенсійного віку, внаслідок чого зростає навантаження на працюючих [100, с. 155].

Аналізуючи демографічні показники українських сіл, зазначимо, що упродовж 1991–2014 рр. частка сільського населення в Україні зменшилась на 16,97 % (рис. 3.1). Це більше, ніж загальнонаціональне зниження населення (12,37 %), або зниження чисельності міського населення (10,13 %) [35].

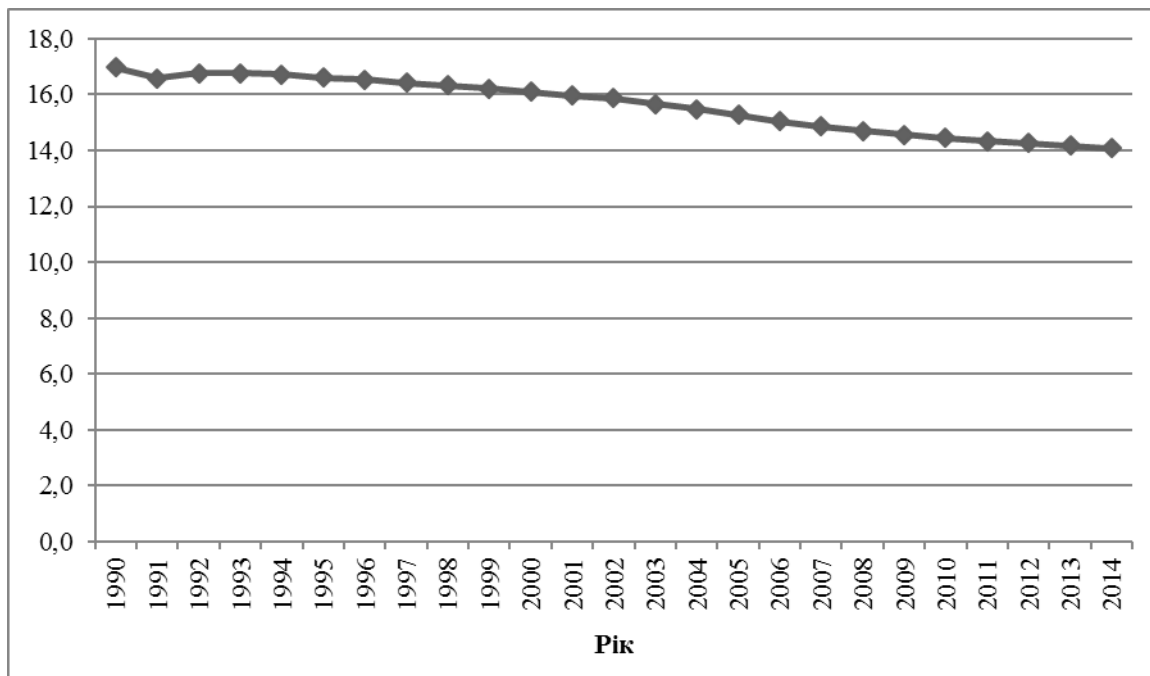

Рис. 3.1. Кількість сільських мешканців в Україні (млн осіб), у 1990–2014 рр.

Джерело: складено автором за [54]

Чинниками, які впливають на таку негативну тенденцію, є висока смертність сільського населення в поєднанні із високим рівнем його міграції як у напрямі міст, так і за межі держави загалом [35].

Якщо зменшення кількості сільських жителів є глобальною проблемою для всіх країн світу, то проблема зменшення кількості сільських населених пунктів найгостріше постала перед Україною (рис. 3.2) [35].

На початок 2014 року кількість сільських населених пунктів скоротилась на 215 одиниць. Зникнення сіл із карти України спричинене їхнім знелюдненням.

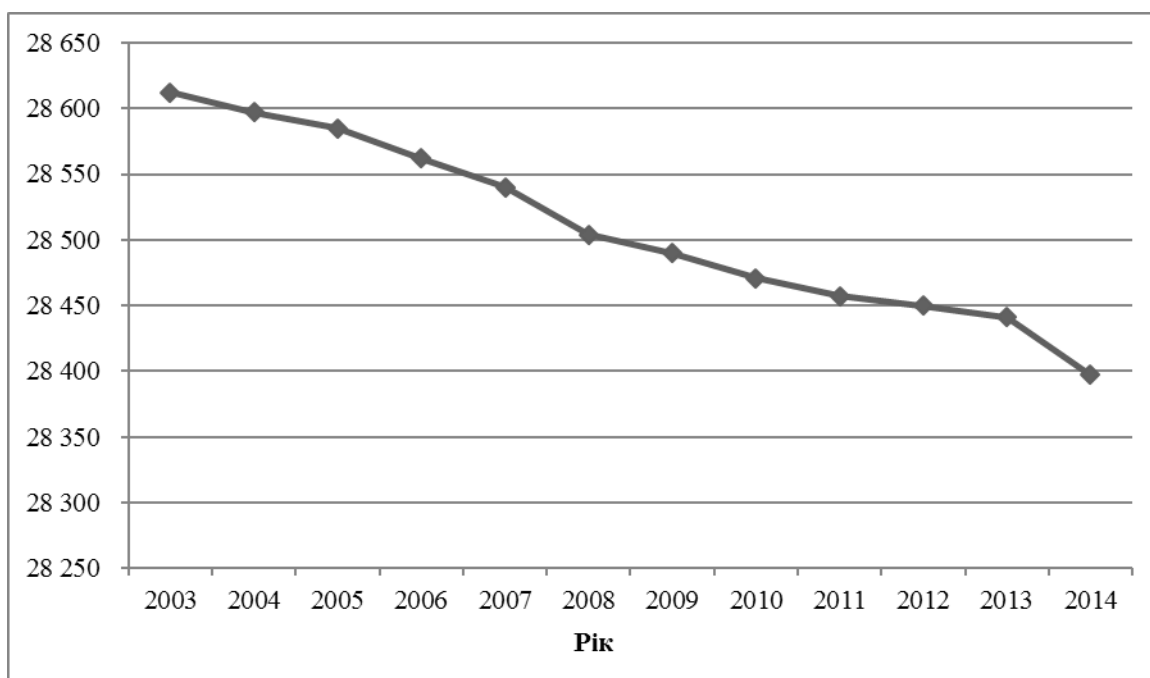

Рис. 3.2. Динаміка скорочення кількості сільських населених пунктів упродовж 2003–2014 рр.

Джерело: складено автором за [31]

Зважаючи на низький рівень інфраструктурного забезпечення і низькі доходи, однією із причин того, що люди покидають сільські території, є також відсутність можливостей для працевлаштування. Про це свідчать показники безробіття на селі (табл. 3.8) [35].

Таблиця 3.8

Рівень безробіття населення (за методологією МОП) упродовж 2012–2013 рр., % до економічно активного населення відповідної вікової групи

Вік	Усе населення		Міське		Сільське	
	2012	2013	2012	2013	2012	2013
15–70 років	7,5	7,2	7,6	7,1	7,4	7,3
Працездатний вік	8,1	7,7	8,1	7,5	8,3	8,1

Джерело: складено автором за [22]

Отже, рівень безробіття у сільській місцевості серед населення працездатного віку 2013 року був на 0,6 % нижчим, ніж серед міського. Найвищий рівень безробіття виявлено у сільських місцевостях Донецької (12,2 %), Полтавської

(11,5 %), Чернігівської (9,4 %), Волинської (9,3 %) областей. Найменші показники сільського безробіття характерні для Одеської (4,4 %) та Львівської (4,9 %) областей (додаток Ж). Такі негативні тенденції, які можна простежити у всіх областях України, зумовлюють необхідність пошуку шляхів їхнього вирішення відповідно до особливостей та потреби кожного регіону.

У поєднанні з важкою соціально-економічною ситуацією на селі, вирішення головних його проблем сповільнюється унаслідок недостатньої кількості належних організаційно-економічних механізмів з боку держави. Враховуючи важку економічну та політичну ситуацію, в якій перебуває сьогодні наша держава, такі механізми необхідно спрямувати на те, щоб надати як мінімум правові рамки селянам для активізації своєї господарської діяльності, а не очікування фінансової підтримки з боку держави.

Спираючись на власний аналіз та результати досліджень у сфері розвитку сільських територій [33; 70], можна виокремити такі головні проблеми українського села [35]:

- негативна демографічна ситуація, спричинена високою смертністю, старінням населення та активною міграцією;
- високий рівень безробіття та низькі доходи сільських мешканців;
- неефективне сільськогосподарське виробництво та висока залежність селян від сільського господарства;
- поганий стан інфраструктури та неефективність використання доступних ресурсів;
- недосконалість нормативно-правової бази з питань розвитку села та підтримки господарської діяльності на селі;
- нестача методичної, організаційної, інформаційної та матеріальної підтримки суб'єктів підприємництва у сільській місцевості з боку держави;
- повільні темпи зростання обсягів інвестицій у розвиток матеріальної бази суб'єктів господарювання на селі;

- невідповідність діяльності підприємств, розташованих у сільській місцевості, міжнародним стандартам;
- відсутність інноваційних програм і проектів, орієнтованих на розвиток сільських територій;
- недостатність державної підтримки та відсутність комплексного підходу до популяризації несільськогосподарських видів діяльності на селі;
- обмежені фінансові можливості селян для започаткування власного бізнесу;
- низький освітньо-кваліфікаційний рівень сільських жителів;
- традиційна суспільно-професійна структура, в якій переважає ручна праця;
- недовіра у сільському середовищі до нових ініціатив, невпевненість у власних силах.

Враховуючи ці проблеми, слід визначити можливі шляхи їхнього подолання, базуючись на європейському досвіді.

Серед найдієвіших компонентів організаційно-економічного механізму розвитку села є належна державна політика. Головна причина деградуючого стану сільської місцевості – відсутність конкурентоспроможної програми її розвитку, тобто програми, зорієнтованої на потреби конкретної громади, регіону, яка зможе практично впровадити економічну альтернативу, а саме – сформувати клас малого бізнесу. Процес реформування сільського господарства України тривалий час здійснювали без урахування головного двигуна еволюційних реформ – активізації самого селянина.

Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року» № 1158 від 19 вересня 2007 р. визначено механізми відродження українського села [77]. Чималу роль у програмі розвитку села приділено розвитку саме підприємництва на селі. Завдання цієї програми є прогресивними за своєю суттю, проте відсутність достатніх фінансових механізмів їхньої реалізації та належної

нормативно-правової бази і надалі гальмуватиме процес структурних перетворень у сільській місцевості України.

До найважливіших завдань, виокремлених сучасною наукою у сфері розвитку села, можна зачислити [51; 76; 92; 101]:

- вирішення актуальних соціальних проблем українського села;
- сповільнення темпів та мінімізацію негативних наслідків сільської міграції;
- формування виробничої та соціальної сфери сільських територій на основі моделі багатофункціонального розвитку;
- створення умов для закріплення молоді на селі завдяки розвитку виробництв, які вимагають високої кваліфікації;
- розширення сфери залучення існуючої робочої сили у сільську економіку та вирішення проблеми міжсезонної праці сільських мешканців;
- створення позитивного іміджу сільської місцевості як сприятливого середовища для життя та розвитку;
- підвищення доходів сільських жителів та зниження рівня бідності;
- забезпечення модернізації сільського господарства;
- формування системи взаємодії органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, об'єктів інфраструктурної підтримки підприємництва на регіональному рівні;
- розробка та реалізація комплексу заходів та передумов, спрямованих на створення сприятливих умов для малого підприємництва;
- розширення доступу суб'єктів малого підприємництва до фінансових і матеріальних ресурсів;
- підготовка кваліфікованих кадрів для ведення малого бізнесу у сільській місцевості;
- забезпечення консультаційної та інформаційної підтримки сільському підприємництву;

- сприяння росту конкурентоспроможності та просуванню продукції суб'єктів сільського підприємництва;
- забезпечення механізму фінансової підтримки та доступного кредитування сільських ініціатив;
- формування належного правового поля для розвитку та активізації господарської ініціативи на селі.

Сьогодні триває робота над побудовою єдиної комплексної Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015–2020 роки. Цей проект здійснюють за підтримки ЄС, а головною метою стратегії є підвищення конкурентоспроможності сільського господарства і сприяння розвитку села на сталій основі відповідно до стандартів ЄС і міжнародних стандартів. Перед нею поставили такі цілі [23]:

1. Наближення законодавства України в агропромисловому комплексі до законодавства ЄС.
2. Дерегуляція в агропромисловому комплексі.
3. Підвищення ефективності факторів виробництва в агропромисловому комплексі.
4. Розвиток аграрної політики у сфері науки, освіти та інновацій.
5. Управління виробництвом і ринком в АПК.
6. Державна підтримка та оподаткування у сфері сільського господарства.
7. Розвиток сільських територій.
8. Підтримка малих фермерських господарств.

Загалом зазначимо, що такі цілі є доволі перспективними і передбачають використання окремих інструментів, які поширені в ЄС. Зокрема, фінансування політики розвитку села здійснюватимуть із централізованого Фонду, спрямованого на розвиток сільських територій, який передбачатиме державні та приватні кошти. Водночас необхідно забезпечити належне законодавче регулювання господарської діяльності на селі, адже доволі часто місцеві ініціативи не втілюють у життя внаслідок бюрократичних перешкод, які постають на їхньому шляху. Державне фінансування та підтримка є надзвичайно

важливими. Враховуючи значну кількість кредитів, які Україна отримує від світової спільноти на реформування та відбудову економіки, важливо правильно їх реалізувати. Наприклад, для сільських територій України необхідні інвестиції у підтримку бізнесу та відновлення соціально-економічної інфраструктури. Саме бізнес є рушієм економіки загалом, отож має стати рушієм відродження сільської економіки України.

Важливо наголосити, що найефективнішою буде та політика, яка базуватиметься на реальних потребах села і підтримці проектів та ініціатив типу «знизу–вгору». Тривала політика «згори–вниз», яку провадили в Україні впродовж усіх років незалежності, проілюструвала свою неефективність, отож вимагає негайних змін на таку, яка сприятиме тому, щоб рушійною силою відродження села стала сільська громада.

Нагадаємо, що 21 березня 2014 року Україна та Європейський Союз підписали політичну, а 27 червня 2014 року – економічну частину Угоди про асоціацію, що є важливою передумовою в процесі інтеграції України в ЄС [97]. Угодою передбачено низку положень, що стосуються сільського господарства та сільських територій України. Зокрема, глава 17 «Сільське господарство та розвиток сільських територій» передбачає такі сфери співробітництва між ЄС та Україною у цьому напрямі [96]:

- сприяння узгодженню політики у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій;
- забезпечення належного адміністративного механізму на центральному та місцевому рівнях щодо планування, оцінки та реалізації політики у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій;
- стимулювання модернізації сільського господарства із застосуванням сталих підходів до виробництва;
- обмін знаннями та найкращими практиками щодо політики розвитку сільських територій з метою сприяння економічному добробуту сільських громад;
- покращення конкурентоспроможності сільськогосподарської галузі та ефективності й прозорості ринків, а також умов для інвестування;

- поширення знань шляхом проведення навчальних та інформаційних заходів;
- сприяння інноваціям та популяризація системи дорадництва серед сільськогосподарських виробників;
- обмін кращими практиками щодо механізмів підтримки політики у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій;
- підтримка якості сільськогосподарської продукції.

Складна ситуація, що склалась сьогодні в українському суспільстві загалом, негативно впливає і на невітні справи сільських територій та їхніх мешканців. Попри це, українське село має значний потенціал для свого розвитку. Підтримка ЄС у питаннях розвитку українського села буде значним кроком на шляху до збереження автентичності села та забезпечення належних умов життя сільських мешканців [13].

Угодою про асоціацію передбачено низку положень, які можуть негативно вплинути на українських фермерів, враховуючи їхню низьку конкурентоспроможність, порівняно з виробниками країн-членів ЄС. Це, зокрема, заборона експортних субсидій на сільськогосподарські товари. Безперечно, враховуючи сучасний стан справ (зокрема, низький рівень технологій, що застосовують вітчизняні фермери, високий рівень використання ручної праці), продукція вітчизняних товаровиробників не зможе конкурувати на ринках ЄС без державної підтримки. Водночас обмеження експортних субсидій повинно стати стимулом для держави в тому, щоб переходити від прямого фінансового впливу на ціну сільськогосподарської продукції до формування та реалізації програм підтримки фермерів, які б стимулювали та підтримували останніх на шляху до переходу на новітні технології виробництва, що допоможе зменшити собівартість виробленої продукції і в такий спосіб підвищити конкурентоспроможність українських фермерів [13].

Зазначимо, що важливий акцент Угоди зроблено на питаннях екології та сталості підходів до господарювання на селі. Ці чинники неабияк важливі як для України, так і для ЄС. Зважаючи на те, що впродовж всієї незалежності нашої

держави не було запроваджено належних механізмів впливу та забезпечення дотримання екологічних норм у сільськогосподарському виробництві, зростаюча увага ЄС до питання сталого економічного розвитку повинна стимулювати Україну до пошуку та впровадження механізмів збереження та охорони навколишнього середовища, а також впровадження сталих технологій виробництва [13].

Підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС є значним досягненням в політичному аспекті, а у перспективі – і в економічному. Положення Угоди, які стосуються сільського господарства та сільських територій, передбачають значні можливості для того, щоб переймати передовий досвід ЄС у забезпеченні ефективного сільськогосподарського виробництва та комплексного розвитку сільських територій. Перед українською владою постало важливе завдання, що полягає у забезпеченні виконання взятих на себе зобов'язань та у використанні всіх можливостей для впровадження кращих практик ЄС у розвитку українського села [13].

З аналізу, виконаного у попередніх розділах, бачимо, що перелік заходів, які використовуює ЄС для підтримки села та його мешканців, є значним. Усі вони спрямовані на стимулювання різних сфер економіки села (додаток В) [40]. Для України усі ці заходи можуть бути релевантними, проте значну увагу слід зосередити на таких напрямках, як [35]:

1. Модернізація сільськогосподарських виробництв та заходи, спрямовані на збільшення доданої вартості продуктів аграрного та лісового секторів.
2. Навчання фермерів через систему дорадчих служб.
3. Диверсифікація господарської діяльності селян з орієнтацією на розвиток різних видів несільськогосподарської діяльності.
4. Покращення та розвиток інфраструктури села.
5. Стимулювання органічного сільського господарства та збереження довкілля.
6. Використання культурно-історичної спадщини села для розвитку сільських територій та збереження його автентичності.

Деякі із перелічених заходів Україна частково реалізовує, проте здебільшого вони потребують масштабнішої підтримки та впровадження. Щоб визначити ті елементи, які потребують вдосконалення, слід детальніше розглянути кожен із наведених вище заходів.

1. *Модернізація сільськогосподарських виробництв та заходи, спрямовані на збільшення доданої вартості продуктів аграрного та лісового секторів.* Як зазначено у попередньому розділі, порівняно з європейським рівнем, Україна значно відстає в питаннях розвитку сільського господарства, його ефективності та продуктивності. Якщо проаналізувати показники рентабельності сільськогосподарської продукції (табл. 3.9), то можна помітити, що вони знаходяться на дуже низькому рівні (11,2 %). Доволі неефективним є продукція тваринництва (виробництво м'яса великої рогатої худоби (-43,5 %), м'ясо кіз (-43,4 %), м'ясо птиці (-9,9)). Найефективнішим є виробництво яєць (48 %).

Таблиця 3.9

Рентабельність сільськогосподарського виробництва у 2010–2013рр.*, %

Рік	Продукція сільського господарства	У тому числі													
		Продукція рослинництва	з неї						Продукція тваринництва	з неї					
			зерно	насіяння соняшнику	цукрові буряки (фабричні)	картопля	овочі відкритого	м'ясо великої рогатої худоби		м'ясо свиней	м'ясо овець та кіз	м'ясо птиці	молоко	яйця	
2010	21,4	27,0	14,4	64,6	16,7	62,8	22,1	7,9	-35,8	-7,8	-29,4	-4,9	17,8	18,1	
2011	27,1	32,4	26,2	57,0	36,5	17,6	8,4	13,0	-24,8	-3,7	-38,6	-16,9	18,5	38,1	
2012	20,7	22,6	15,7	46,0	15,7	-21,4	-6,5	14,4	-29,7	2,1	-41,8	-7,4	2,4	53,1	
2013	11,2	11,1	1,8	28,7	2,7	23,2	4,6	11,5	-43,5	0,3	-43,4	-9,9	13,7	48,0	

Примітка: *дані Державного комітету статистики без урахування тимчасово окупованої території АР Крим і м. Севастополя.

Джерело: [80]

В рослинництві найвищі показники рентабельності характерні для виробництва соняшнику (28,7 %) та картоплі (23,2 %), найменший показник – для зерна (1,8 %).

Низькі показники рентабельності товарів сільського господарства спричинені використанням неефективних технологій, значним залученням ручної праці, низькою якістю ресурсів та застарілими технологіями виробництва.

На сільське господарство 2014 року виділено 8 % від загального обсягу капітальних інвестицій [29]. Такий обсяг є недостатнім, адже сільське господарство України потребує докорінних змін, а, отже, значних інвестицій у його перебудову. Враховуючи досвід Європейського Союзу, український уряд повинен налагодити систему підтримки фермерів, щоб забезпечити їх ресурсами для закупівлі сучасного обладнання, яке сприятиме підвищенню ефективності виробництва та, відповідно, зростанню доходів сільськогосподарських виробників.

2. Навчання фермерів через систему дорадчих служб. Важливу роль у питанні розвитку села ЄС відіграє дорадча служба, яка надає інформаційно-консультаційну підтримку сільському населенню щодо різноманітних аспектів, що стосуються розвитку села; провадить моніторинг діяльності господарств; стимулює розвиток підприємництва на селі; організовує різноманітні програми навчання для фермерів та селян.

В Україні теж діє дорадча служба. Зокрема, на сьогодні в усіх регіонах країни сформовані та функціонують сільськогосподарські дорадчі служби, працюють і надають дорадчі послуги на постійній основі 692 професійних сільськогосподарських дорадників, а також 777 експертів-дорадників, яких внесено до державного Реєстру. Бюджетні кошти спрямовують на оплату дорадчих послуг, які мають найбільшу ефективність: проведення навчальних семінарів, індивідуальних дорадчих послуг, випуск і розповсюдження друкованої інформації, демонстраційний показ форм і методів роботи суб'єктів господарювання [90].

Існуюча державна підтримка дорадчих служб є недостатньою для забезпечення належного рівня підтримки фермерам та селянам України, отож у рамках нової стратегії розвитку села на неї необхідно виділити більше бюджетних коштів. Також необхідно встановити кращий контроль за діяльністю і проектами, які реалізують дорадники. Їх необхідно узгоджувати з загальними пріоритетами, які ставитимуть перед державною політикою розвитку села.

Унаслідок недостатньої державної підтримки, українські дорадчі служби шукають інші джерела підтримки своєї діяльності, зокрема, і за кордоном. До прикладу, протягом останніх років українські дорадчі служби активно співпрацюють з польськими. За підтримки Міністерства закордонних справ Республіки Польща, Національного центру сільськогосподарського дорадництва і розвитку села Республіки Польща та Національної асоціації сільськогосподарських дорадчих служб України останніми роками для фермерів, представників місцевої влади та науковців організовано велику кількість навчальних поїздок до Польщі з метою перейняття досвіду у сфері сільського господарства та несільськогосподарських видів діяльності на селі. Саме кваліфікована інформаційна підтримка стає одним із вирішальних чинників у започаткуванні сільського підприємства та збільшенні ефективності сільського господарства [39; 39; 40; 43].

3. Диверсифікація господарської діяльності селян з орієнтацією на розвиток різних видів несільськогосподарської діяльності. Досвід ЄС показує велике різноманіття господарської діяльності на селі. До найпоширеніших видів можна зачислити сільських туризм, переробку сільськогосподарської сировини, ремесла, виробництво енергії, заклади харчування, магазини тощо. Усі ці види діяльності можна згрупувати під загальним поняттям – сільське підприємництво.

Соціально-економічний добробут сільської місцевості безпосередньо залежить від розвитку малого підприємництва. За сучасних умов у сільській місцевості України сформувалися такі групи малого підприємництва [92, с. 8]:

- класичні фермерські господарства, діяльність яких здійснюється на основі власних та орендованих майнових і земельних паїв, з використанням власної та найманої (до одного працівника) праці;
- малі підприємства у несільськогосподарських сферах діяльності.

Чималу групу товаровиробників у сільській місцевості становлять особисті селянські господарства [92, с. 8].

Зазначимо, що в Україні, на відміну від країн Європейського Союзу, сільське підприємництво перебуває на стадії свого формування, отож вимагає значної підтримки та стимулювання. Підприємства такого типу не оперують у сфері промислового виробництва та не застосовують у достатній кількості інноваційні підходи під час здійснення своєї діяльності, що впливає на низьку ефективність їхньої діяльності.

Сільськогосподарська орієнтованість підприємництва у селах не може забезпечити покращення рівня розвитку сільських територій. Відсутність реформ в українському сільському господарстві лише загострює цю проблему і стимулює неспроможність національних товаровиробників конкурувати на міжнародних ринках. Така ситуація викликає необхідність переходу на інші види діяльності у сільській місцевості, які були б ефективнішими та могли б забезпечити стабільні доходи сільським мешканцям.

Перехід до розвитку мікро-, малих та середніх підприємств у несільськогосподарській сфері є одним зі шляхів вирішення існуючих проблем.

Культурне багатство та різноманіття сіл є міцним фундаментом для подальшого їхнього використання у розвитку сільських районів через стимулювання сільського туризму, агротуризму, екотуризму тощо. Потреба розвитку сільського туризму в Україні зумовлена багатьма чинниками, серед яких природо-кліматичне багатство, різноманітний історико-культурний потенціал, вигідне географічне розташування та найголовніший аспект – українське село відзначається збереженим етнічним та глибоко народним колоритом. Залежно від регіону, села відрізняються своїми краєвидами, традиціями, ремеслами. В умовах війни в Україні значно скоротилась загальна кількість туристів – як іноземних, так

і внутрішніх. Цей показник 2014 року впав на 30 %, порівняно з 2013 роком (табл. 3.10).

Значне скорочення подорожуючих спричинено значною мірою окупацією Криму та війною на сході країни. Крим був одним із найбільших туристичних об'єктів як для українського населення, так і для відпочиваючих із закордону. Фізична втрата важливих туристичних об'єктів в Україні підсилюється ще й важкою загальною ситуацією. Відтак велика кількість іноземних туристів боїться подорожувати до України. Зокрема, порівняно з 2013 роком кількість іноземних туристів 2014 року скоротилась на 93 %. Внутрішній туризм теж став менш привабливим для місцевого населення: 2014 року кількість внутрішніх туристів скоротилась на 54 %. Зважаючи на складну економічну ситуацію в країні, спричинену падінням курсу української валюти, значна частка населення не в змозі дозволити собі відпочинок за кордоном. Кількість українців, які відпочивали за кордоном, 2014 року скоротилась на 17 %. У цих складних умовах війни питання відпочинку відходить на другий план, українці часто надають перевагу відпочинку вдома або ж у сільській місцевості. За таких умов село з його мальовничою природою та автентичними традиціями отримує шанс для розвитку. Сільський туризм може задовольнити як існуючий попит на відпочинок, так і відіграти позитивну роль в економіці села. Проте в таких умовах важливо, щоб туристичні послуги у сільській місцевості залишались доступними для середньостатистичного українця. Цього найважче домогтись, зважаючи на стрімку інфляцію, проте цілком можливо. Відпочинок на селі здебільшого спрямований на те, щоб туристи могли насолодитись сільськими краєвидами, спілкуванням із природою та ознайомленням із традиціями регіону, до якого вони подорожують. Ці чинники не залежать від загального підвищення цін у країні.

Таблиця 3.10

Туристичні потоки в Україні

Рік	Кількість туристів, обслужених суб'єктами турист. діяльності України – усього**	Із загальної кількості туристів:***			К-сть екскурсантів***
		іноземні туристи	туристи– громадяни України, які виїжджали за кордон	внутрішні туристи	
2000	2 013 998	377 871	285 353	1 350 774	1 643 955
2001	2 175 090	416 186	271 281	1 487 623	1 874 233
2002	2 265 317	417 729	302 632	1 544 956	1 991 688
2003	2 856 983	590 641	344 332	1 922 010	2 690 810
2004	1 890 370	436 311	441 798	1 012 261	1 502 031
2005	1 825 649	326 389	566 942	932 318	1 704 562
2006	2 206 498	299 125	868 228	1 039 145	1 768 790
2007	2 863 820	372 455	336 049	2 155 316	2 393 064
2008	3 041 655	372 752	1 282 023	1 386 880	2 405 809
2009	2 290 097	282 287	913 640	1 094 170	1 909 360
2010	2 280 757	335 835	1 295 623	649 299	1 953 497
2011	2 199 977	234 271	1 250 068	715 638	823 000
2012	3 000 696	270 064	1 956 662	773 970	865 028
2013	3 454 316	232 311	2 519 390	702 615	657 924
2014*	2 425 089	17 070	2 085 273	322 746	1 174 702

Примітки:

* Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м.Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.

** Включно з одноденними відвідувачами (за даними Адміністрації Держприкордонслужби України).

*** 2000–2010 рр. за даними Міністерства інфраструктури України, з 2011 р. – за даними Держстату України.

Джерело: складено автором за [95]

Використання місцевих ресурсів, акцент на духовно-культурній складовій повинен стати головним чинником для організації туристичної діяльності на селі та приваблення туди туристів. До можливих потенційних напрямів туристичної атракції у сільські місцевості такого плану можна зачислити:

- культурно-мистецькі події;
- майстер класи народних промислів;
- вечорниці;
- фестивалі народних промислів;
- екскурсії місцевими культурно-історичними пам'ятками;

- екотури сільською місцевістю;
- агротуризм тощо.

Сільський туризм має своєю перевагою близькість до сільського господарства. Отож, продукти, вирощені в межах господарства, можуть відразу потрапляти на стіл туристів у вигляді місцевих традиційних страв, чи стандартного сніданку, залежно від потреби туриста. Собівартість таких продуктів є нижчою і здешевить витрати господаря на організацію харчування туристів у господарстві. Водночас таке використання власної сільськогосподарської сировини є вигіднішим для господарів, порівняно з реалізацією первинної сировини на споживчих ринках. Об'єднання сільських мешканців у товариства, пов'язані із туристичною діяльністю, може забезпечити працевлаштування та більші прибутки одразу для кількох домогосподарств. Наприклад, одне господарство може запропонувати житло для туристів, тоді як приготування їжі чи організацію екскурсій та майстер-класів забезпечить будь-хто із сусідів.

Одним із характерних видів сільського туризму є агротуризм. В українській науковій літературі поняття «агротуризм» та «сільський зелений туризм» часто ототожнюють. Подібність цих понять беззаперечна, проте існують певні відмінності. Агротуризм зосереджує свою увагу на перебуванні, зазвичай, міського жителя на території домогосподарства, головною діяльністю якого є сільськогосподарське виробництво. Мета перебування пов'язана з вивченням сільського побуту або відпочинком у тихій сільській місцевості. Сільський зелений туризм охоплює дещо ширший асортимент туристичних послуг у сільській місцевості. Незважаючи на те, що осередки агроосель виникають практично в усіх регіонах нашої держави, найпривабливішими районами сільського зеленого туризму в Україні є Крим та Карпати. Пріоритетні місця зацікавлення туристів та, відповідно, зосередження туристичної інфраструктури знаходяться поблизу річок, лісів, морів та водоймищ різного типу, а також архітектурних пам'яток малих міст і сіл.

Лідерами за кількістю агротуристичних садиб, як уже зазначено, є Кримський та Карпатський регіони, проте об'єкти цього типу виникають сьогодні в усіх областях України. Збільшується кількість садиб у Чернівецькій та Волинській областях. Такі садиби з'являються в центральній частині України: Київській, Черкаській та Вінницькій областях. Перші кроки у цьому напрямі зробили у Запорізькій, Кіровоградській, Дніпропетровській, Донецькій та інших областях [11; 49; 89].

Середня мінімальна вартість проживання 1 особи за добу в Карпатах становить приблизно 120 гривень, хоча, залежно від рівня облаштування та розміщення садиби, мінімальна ціна може коливатись і від 60 до 600 гривень з особи за добу [75].

Перелік послуг, що надають агротуристичні господарства Карпатського регіону, доволі широкий. Сюди належать екскурсійні програми, прокат туристичного спорядження, організація різноманітних святкувань, лікування, збирання ягід та грибів, національна кухня, ознайомлення з традиційним господарством, овочі з городу, ресторани, кафе, місце для риболовлі, купання, верхова їзда, полювання [49]. Найбільшою популярністю в цьому регіоні користуються продукти, пов'язані з національною кухнею, проведенням фестин (вечорниць, народних обрядів). Значного поширення набувають оздоровчі сауни з фіточаями, зимові розваги, піші та кінні прогулянки, пізнавальний туризм (навчання народним ремеслам).

В Україні 2008 року введено Програму добровільної категоризації «Українська гостинна садиба», чотири категорії якої позначають відповідним знаком [89]. Спілкою сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні з 2004 року запроваджено також добровільну систему екологічного маркування агросадиб «Зелена садиба». Ця програма поширюється серед власників агротуристичних садиб – членів Спілки сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні, що забезпечує додаткову перевагу на ринку туристичних послуг, адже категорію Спілка присвоює виключно за умови відповідності вимогам.

Найефективнішими формами реалізації агротуристичних послуг на українському ринку є [16; 27; 49; 83]:

- прямий продаж нічліжних послуг та послуг харчування власниками агроосель без широкого залучення засобів реклами (така практика склалася у сільських місцевостях з вираженим туристичним іміджем (гірськолижні та оздоровчі курорти), де залучення нових клієнтів відбувається завдяки добрим відгукам з боку постійних відвідувачів);

- просування агротуристичних продуктів через локальні господарські структури – кластери сільського туризму та кооперативні об'єднання власників осель, майстрів з народних промислів, що сприяє комплексному обслуговуванню туристів та формуванню певної місцевої марки агротуристичного продукту;

- просування агротуристичних продуктів громадськими та державними структурами завдяки випуску інформаційно-рекламних видань, всеукраїнських та регіональних каталогів та путівників з сільського туризму;

- реалізація агротуристичних послуг завдяки посередникам, здебільшого, туристичним фірмам (здебільшого полягає у використанні агросадиб як бази для ночівлі для інших видів туризму).

Загалом останніми роками спостерігається позитивна тенденція у сфері розвитку агротуристичної діяльності в Україні, проте є ще багато питань, які слід доопрацювати. Туристична інфраструктура у селі ще не досягла рівня, який відповідає європейським стандартам. Значні проблеми, пов'язані з забезпеченням необхідних санітарно-екологічних норм, слабо розвинена система сільських доріг, транспорту та зв'язку, медичної допомоги у сільській місцевості тощо.

З метою стимулювання і заохочення особистих селянських господарств до агротуристичної діяльності та розвитку підприємницької ініціативи Міністерство агрополітики розробило проект Закону України «Про аграрний туризм та агротуристичну діяльність». Проект Закону та аналіз регуляторного впливу оприлюднений 20.07.2009 р. шляхом розміщення на Інтернет-сторінці Міністерства аграрної політики України [78]. Станом на сьогодні проект ще не

прийнятий Верховною Радою, що засвідчує відсутність правових норм, які регулюватимуть і підтримуватимуть цей вид діяльності в Україні.

Сьогодні доволі важливим є те, щоб господарі, які займаються чи планують займатись агротуристичною діяльністю, усвідомили: нестандартний та творчий підхід до ведення цього виду діяльності може приносити значні прибутки. Наявність різноманітних тварин у господарстві, можливість безпосереднього з ними контакту, проведення різноманітних святкувань, обрядів тощо неабияк приваблюють туристів. Оригінальний дизайн, неординарна організація дозвілля туристів у межах господарства сприяють збільшенню їхньої зацікавленості відповідною агросадибою. Кожна місцевість має свої особливості у природному та культурному плані. Важливо створити регіональні моделі розвитку агротуризму відповідно до особливостей регіонів України.

Перспективним напрямом розвитку агротуристичної діяльності вважаємо є розташування агросадиб вздовж міжнародних трас, що узгоджується з інтеграційними намірами України, розширенням міжнародної співпраці [70]. У цьому випадку цільове призначення агросадиб, можливо, певною мірою зміниться, туристи орієнтуватимуться на них як на місця ночівлі, проте від уміння господарів залежатиме організація перебування в такий спосіб, щоб у туриста з'явилося бажання повернутися туди та порекомендувати цю агрооселю для відпочинку своїм друзям та знайомим. Формування позитивного іміджу агросадиби сприятиме зацікавленню туристів у ній саме як у прекрасному місці проведення відпочинку.

Агротуризм сприяє диверсифікації діяльності у селах, що стимулює зростання доходів їхніх мешканців. Додаткові прибутки даватимуть змогу їм самостійно покращити умови свого проживання і в такий спосіб сприяти модернізації села, водночас зберігаючи його автентичність. Для України це питання вкрай важливе, особливо зважаючи на непривабливу статистику щодо розвитку наших сіл та умови життя сільських мешканців. Формування сприятливої державної політики у сфері підтримки сільського туризму, а також ініціативність і творчий підхід власне селян можуть дати значні позитивні

результати для розвитку українського села. Ініціатива у цьому питанні має іти і згори, тобто від держави, і знизу – від селян.

Щоб почати займатись підприємницькою діяльністю на селі, селянам необхідний певний стартовий капітал, наявність відповідної матеріальної бази. Цю проблему можна розв'язати завдяки державній підтримці та стимулюванню шляхом надання пільгових довгострокових кредитів, впровадженню податкових канікул та інших преференцій з боку держави. Стимулювання інвестицій у цій сфері сприятиме б збільшенню зайнятості сільського населення та підвищенню його доходів. За теперішніх умов, коли держава не має достатньо коштів для підтримки підприємництва на селі, іноземне інвестування стало б важливим кроком на шляху до вирішення проблеми бідності на селі. Звичайно, складно розраховувати на прямого іноземного інвестора, наприклад, на пільгові кредити міжнародних фінансових інституцій (Світового банку, Європейського банку реконструкції і розвитку, тощо) під гарантію уряду є тими напрямками пошуку коштів, які можна було б опрацьовувати. У цьому питанні знову ж значної ваги набуває проблема законодавчої бази та стабільності законодавства. Українське село має надзвичайно великий потенціал для свого розвитку, проте у сучасних умовах держава відмовляється його використовувати. Залучення іноземних фінансових ресурсів у сфері сільського туризму та агротуризму сприятиме також створенню позитивного туристичного іміджу України на світовому ринку туристичних послуг.

4. Покращення та розвиток інфраструктури села. Рівень розвитку інфраструктури сіл України знаходиться вкрай низький. Сюди, передусім, можна зачислити відсутню систему доріг, неналежну соціально-економічну інфраструктуру, а також слабкий рівень розвитку комунальної інфраструктури.

У попередніх розділах розглянуто питання позитивного впливу агротуристичної діяльності на розвиток сільської місцевості, а саме – на стимулювання розвитку інфраструктури села, зокрема, каналізації, водопостачання та системи сільських доріг у Польщі. Для України динаміка забезпечення водопостачанням сільських населених пунктів упродовж 2011–

2014 рр. є негативною (табл. 3.11). Водночас у Польщі загальна довжина водопроводу та каналізації у селах з кожним роком зростає. Негативні показники в Україні спричинені старінням існуючих мереж водопостачання., відсутністю або незначною допомогою з боку держави у питаннях відновлення чи будівництва нових водо- та каналізаційних мереж, низькими доходами на селі та, як наслідок, відсутністю коштів для самостійного проведення води чи каналізації, зменшенням кількості сільських жителів.

Стимулювання розвитку підприємництва на селі має стати одним із рушіїв покращення інфраструктури села. Водночас держава повинна виділяти належну підтримку на розвиток інфраструктури, зокрема доріг. Адже бездоріжжя, яке спостерігаємо в українських селах, відлякує як туристів, так і інвесторів.

Таблиця 3.11

Кількість каналізаційних одиниць та зареєстрованих каналізаційних підприємств у сільській місцевості України

Рік	Кількість каналізаційних одиниць у сільській місцевості	Кількість каналізаційних підприємств
2011	653	684
2012	646	679
2013	632	667
2014	496	524

Джерело: складено автором за [55; 56; 57; 58]

Показник доступу до мережі Інтернет сьогодні доволі важливий. Для українського села він підвищується, хоча й недостатніми темпами. Його відсутність обмежує можливість отримання різнопланової інформації, зокрема, щодо сучасних тенденцій у сфері підприємництва, обмежує можливість комунікації сільського населення з потенційними відвідувачами села з туристичною метою. Доступ до мережі Інтернет дає змогу дешевше та ефективніше розміщувати рекламу агротуристичного господарства, здійснювати безготівкові розрахунки, вивчати кон'юнктуру ринку тощо.

Рушійною силою багатофункціонального розвитку українського села та, зокрема, розвитку сільського підприємництва має бути модернізація або ж побудова нової суспільно-економічної інфраструктури на селі. Низький розвиток інфраструктури на селі зменшує інвестиційну привабливість сільських територій, а також ускладнює процес становлення нових підприємств у селі.

5. Стимулювання органічного сільського господарства та збереження довкілля. Сьогодні у суспільстві спостерігаємо підвищення уваги до екологічного провадження господарювання, перехід до альтернативних джерел енергозабезпечення. Щодо цього наші польські сусіди досягли значних успіхів. Європейський Союз, членом якого є Польща, шляхом різноманітних дотацій, фінансової підтримки заохочує селян до переорієнтації на екологічні методи землеробства та збереження навколишнього природного середовища. У Польщі провадять різноманітні міжнародні ярмарки, де виробники екологічних продуктів харчування можуть представити свої товари, обмінятися досвідом; також відбуваються щорічні нагородження кращих ековиробників країни. Прикладом є міжнародний ярмарок органічної та регіональної їжі в м. Лодзь, Польща. Для України така модель розвитку є надзвичайно корисною та заслуговує не тільки вивчення, а й широкого впровадження. Наші переваги полягають у тому, що родючість українських чорноземів дає змогу провадити сільськогосподарську діяльність без надмірного застосування різноманітних добрив, гербіцидів, пестицидів, що шкідливо впливають на навколишнє середовище. В Україні екологічне землеробство поступово відроджується. Станом на 31.12.2013 року в Україні зафіксовано 208 органічних операторів [63]. Реальне впровадження органічного землеробства у практику відбувається поволі внаслідок низки чинників, одним з яких є звичайний консерватизм у веденні господарювання. Селяни відмовляються вірити, що з допомогою цілком простих та природно-безпечних методів обробки землі можна досягти значних позитивних результатів. Формування «екологічної» свідомості серед мешканців України потребує ще значних зусиль та часу.

Чималу увагу слід приділити питанням належного утримання тварин у господарствах селян. Сьогодні в Україні немає контролюючих органів, які відстежуватимуть умови, в яких утримують тварин. У пошуках вигоди сільські мешканці часто нівелюють будь-якими аспектами прав тварин як у сфері тваринництва, так і за утримання тварин для атракції туристів.

Раціональне використання енергетичних ресурсів на селі є важливим аспектом планування та провадження господарської діяльності. Використання відновлюваних джерел енергії сприяє значній економії коштів на електроенергію та опалення, а також позитивно впливає на екологічну ситуацію. Перехід до альтернативних джерел енергії доволі актуальний у наш час, коли ціни на енергоносії значно зросли. За підтримки іноземних компаній та сприяння ЄС у Польщі цілі села переходять на системи опалення від енергії Сонця (сонячних колекторів). Господарям надають пільги у розмірі півціни установки для встановлення таких систем у своїх будинках. За результатами перших років експерименту, селяни дуже задоволені, адже витрати на опалення та енергозабезпечення осель значно знизились, порівняно з попередніми роками. В Україні такі заходи сприяли б енергетичній незалежності населення від іноземних поставок енергоносіїв.

Для України важливо сформулювати правильну свідомість суспільства, спрямовану на вміле та раціональне використання вже існуючих ресурсів. Звичайно, у цьому напрямі вагомі зусилля покладено на уряд, який повинен створити такі економічні важелі впливу, щоб українські селяни стали учасниками цього процесу, адже станом на сьогодні, скажімо, сонячні колектори або теплові помпи у своїх садибах можуть дозволити люди навіть не з середнім достатком. За вартістю таке обладнання прирівнюють до вартості автомобіля середнього класу.

6. Використання культурно-історичної спадщини села для розвитку сільських територій та збереження його автентичності. Як зазначено вище, українське село має значний культурний потенціал. Різноманітність звичаїв, традицій, особливостей побуту, архітектури різних регіонів країни – серйозний чинник для стимулювання розвитку туристичної діяльності. З одного боку, це

туристична атракція, а з іншого – їх можна використати в інших сферах. Чудовим прикладом альтернативного використання історичних пам'яток у сільській місцевості є замки села Требніц (Німеччина) та села Кшижова (Польща): їх відреставрували та обладнали під центри з проведення різноманітних проектів та зустрічей для молоді зі всього світу. В них оснащені кімнати для навчання, відпочинку, їдальні та гуртожитки. Таке використання приміщень дає змогу зберегти їх як культурну цінність та водночас використати як приміщення для культурно-просвітницької роботи. Позитивний ефекти від такого використання культурних пам'яток для села полягає в тому, що воно перетворюється в один із центрів культурного життя регіону, до нього постійно прямують потоки відвідувачів, які беруть участь у проектах і привозять із собою фінансові ресурси.

Підсумовуючи аналіз, здійснений у цьому підрозділі, зазначимо, що ситуація, яка склалась в українському селі, вимагає негайного вирішення. Важкий соціально-економічний стан та відсутність комплексної політики розвитку села зумовлює необхідність використання досвіду ЄС в умовах України. Заходи, спрямовані на стимулювання та підтримку господарської діяльності селян, можуть забезпечити не тільки їхній добробут, а й покращення рівня розвитку села загалом. Україні потрібно зосередити зусилля на підтримці сільського підприємництва (зокрема, туризму), модернізації сільського господарства, відновленні інфраструктури та збереженні природного навколишнього середовища села. Належна законодавча база та послідовна політика повинні забезпечити всі умови для того, щоб селяни відчували себе господарями на власній землі і самостійно керували розвитком.

3.3. Оцінка ролі бізнесу у розвитку сільських територій (на прикладі компанії «Nestlé»)

У попередніх розділах проаналізовано механізми державної підтримки та стимулювання розвитку сільських територій у країнах-членах ЄС та Україні. Однак не слід забувати про інші важелі впливу на село та його мешканців, а саме – бізнес, який часто оперує дієвішими інструментами, ніж державна підтримка. Сільські території та сільське господарство залишаються монопольними постачальниками сировини для різноманітних галузей промисловості, одна з яких – продовольчий сектор економіки. Обсяги та якість вироблених продуктів харчування значною мірою залежить від сировини, яку використовують під час їхнього виробництва. Отож компанії, що займаються виробництвом продуктів харчування, безпосередньо залежать від села та його ресурсів. В таких умовах вони шукають відповідних їхнім вимогам постачальників, що не завжди вдається, або ж намагаються самотійно вплинути на процес виробництва сільськогосподарської сировини. Такий вплив, зазвичай, несе за собою наслідки для сільського середовища загалом. Зважаючи на це, важливо простежити роль сфери бізнесу у розвитку сільських територій .

З метою детального аналізу ролі бізнесу в питаннях розвитку села ми розглянули приклад транснаціональної корпорації «Nestlé» – найбільшого у світі виробника продуктів харчування із фабриками, офісами та представництвами у понад 197-ми країнах світу, в тому числі і в Україні [172].

Одним із десяти головних принципів компанії є розвиток сільських територій та підтримка сільського господарства. У цьому напрямі компанія розробила низку ініціатив щодо підтримки фермерів у контексті сталого вирощування сільськогосподарської продукції, підтримки села та його мешканців, подоланні бідності у сільській місцевості. Компанія бере участь у міжнародних проектах, спрямованих на забезпечення сталого сільськогосподарського виробництва, та співпрацює із мільйонами фермерів. Зазначимо, що 695 тис. фермерів зі всього світу постачають свою продукцію компанії безпосередньо або ж через кооперативи чи центри збору сільськогосподарської сировини.

Як глобальна компанія, «Nestlé» має значний непрямий економічний вплив на всі ланки свого виробничо-реалізаційного циклу через фабрики та мережу постачання. Тісний взаємозв'язок із фермерами – невід'ємна частка діяльності компанії. Зусилля, спрямовані на їхню підтримку, полягають у наданні високоякісного посадкового матеріалу, технічній підтримці, навчаннях та фінансовій допомозі фермерам.

Наприклад, 2014 року 376 тис. фермерів зі всього світу брало участь у програмах навчань, організованих компанією «Nestlé», 39 млн швейцарських франків фінансової допомоги виділено близько 83 600 фермерам по всьому світу, з яких 32 млн франків становила пряма фінансова допомога.

Компанія «Nestlé» тісно співпрацює з урядовими структурами та іншими партнерами на загальнодержавному та міжнародному рівнях з питань забезпечення підтримки та розвитку села [171].

Зокрема, 2014 року компанія визначила такі напрями своєї діяльності в контексті розвитку сільських територій та підтримці сільського господарства, які вимагають негайного втілення у життя:

1. Сільський розвиток загалом:

– пряма й опосередкована підтримка економічної діяльності на селі, покращення засобів господарювання сільських мешканців, популяризація сільськогосподарських спільнот сталого типу;

– забезпечення достатніх доходів для фермерів та найманих працівників.

2. Надійність продукції:

– забезпечення того, щоб важливі компоненти, які входять до складу продуктів харчування, які виробляє компанія, вирощували та переробляли із забезпеченням належної якості та потенційних можливостей для їхньої подальшої переробки та утилізації.

3. Належні умови утримання тварин:

– перевірка умов утримання тварин та пропагування належного до них ставлення, підтримка їхнього здоров'я.

4. Підтримка господарських ініціатив сільських жінок:

- стимулювання та підтримка сільських жінок для того, щоб вони максимально брали участь у суспільному та економічному житті села;

- захист прав жінок-фермерів на аграрному ринку праці та покращення їхнього доступу та власності над аграрними ресурсами.

5. Розвиток сільських спільнот та подолання безробіття:

- покращення рівня життя людей через їхню участь у житті спільноти, покращення доступу та забезпечення можливостями для працевлаштування, освіти та розвитку необхідних навичок;

- налагодження взаємозв'язків компанії із сільськими спільнотами, залучення у суспільне життя у сферах, в яких здійснюється економічна діяльність;

- подолання проблеми нерівномірності розподілу доходів, достатку та ресурсів;

- забезпечення належної оплати праці для того, щоб ті, хто працює, могли отримувати достатні доходи для достойного життя;

- забезпечення роботою молодих осіб працездатного віку, які не мають місця праці, або ж ніде не навчаються.

З метою реалізації наведених вище завдань компанія виділяє значну фінансову підтримку фермерам зі всього світу. Кількість фермерів, які мають змогу скористатись із такої допомоги, постійно зростає; 2014 року їхня кількість збільшилась майже на 42 %, порівняно з показником 2013 року (рис. 3.3).

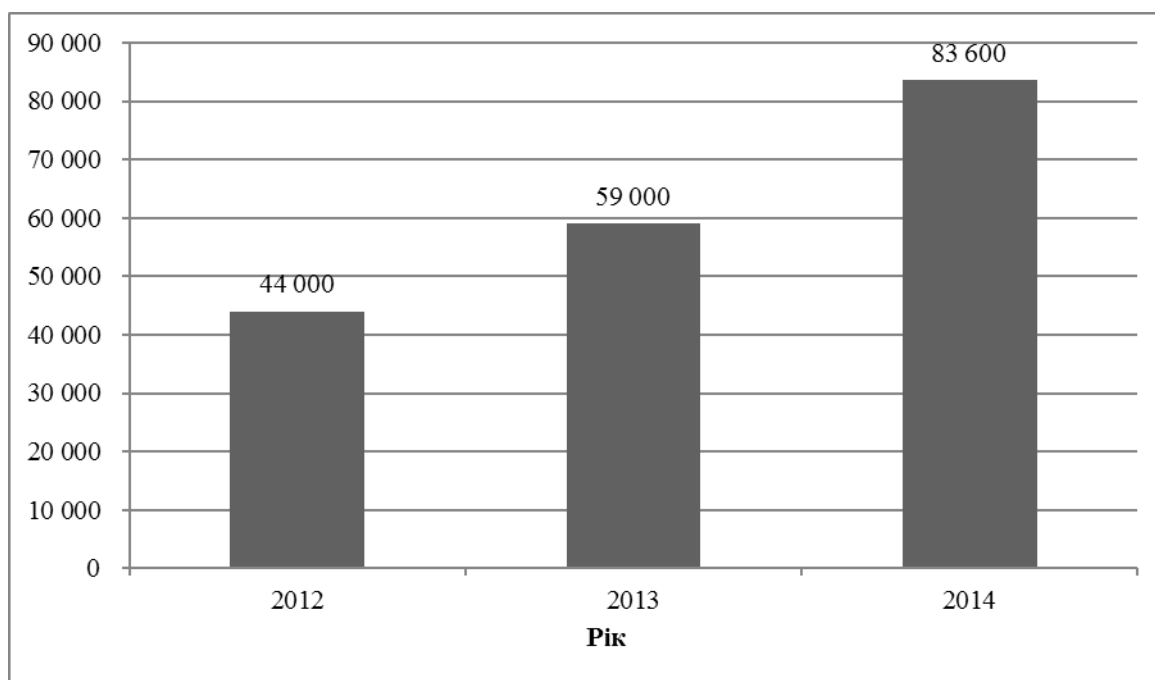

Рис. 3.3. Кількість фермерів, які отримали фінансову допомогу від компанії «Nestlé» по всьому світу

Джерело: складено автором за [171]

Фінансову допомогу спрямовують на модернізацію господарств, закупівлю належної сировини, вдосконалення існуючих технологій виробництва сільськогосподарської продукції тощо.

Один із найбільших викликів, які постають перед компанією, – це зусилля, спрямовані на переорієнтацію та перевиховання низькоефективних фермерів та формування із них класу кваліфікованих господарів, які відповідатимуть стандартам компанії, зможуть стати надійними постачальниками необхідної сировини. З цією метою, окрім надання фінансової допомоги, компанія організовує різноманітні навчальні програми для фермерів. Наприклад, 2014 року кількість фермерів у всьому світі, які пройшли навчання, організовані компанією «Nestlé», сягала 376 000, що на 25 % більше, ніж 2013 року (рис. 3.4).

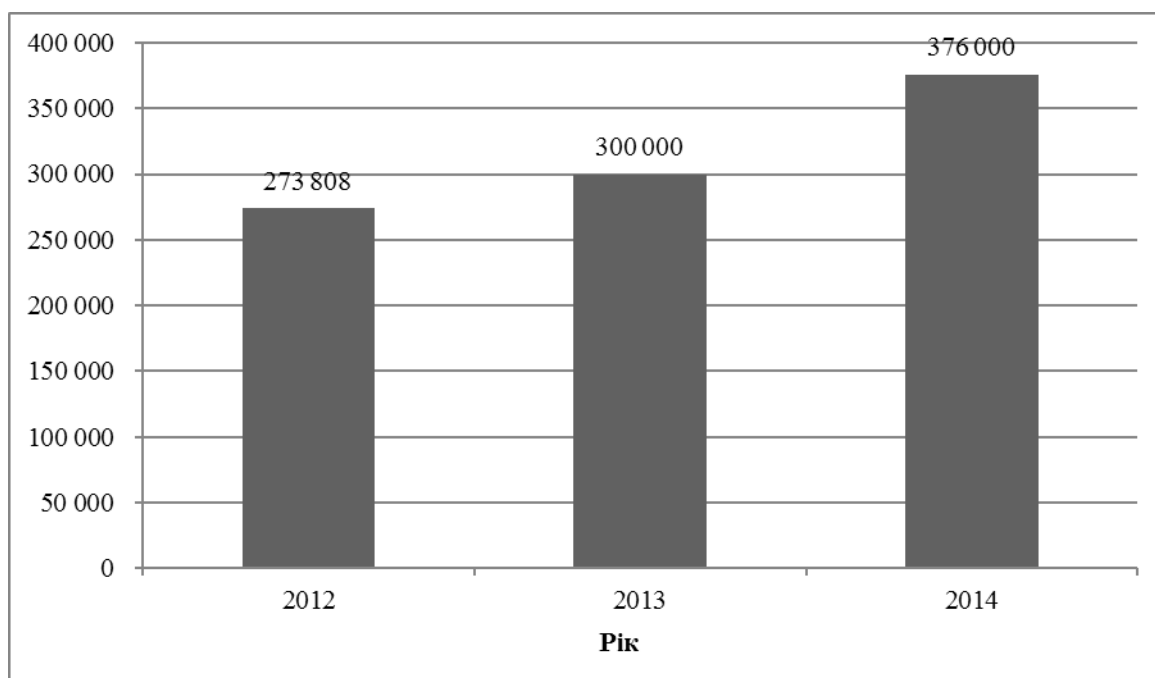

Рис. 3.4. Кількість фермерів, які пройшли навчання, організовані компанією «Nestlé» у всьому світі

Джерело: складено автором за [171]

Навчальні програми, що проводили для фермерів 2014 року, мали таке спрямування [171]:

- 1) сучасні технології вирощування сільськогосподарських культур та їхнє насінництво;
- 2) родючість ґрунтів та забезпечення поживними речовинами сільськогосподарських культур;
- 3) система захисту сільськогосподарських рослин;
- 4) переробка та зберігання вирощеної продукції;
- 5) виробництво кормів, їхнє зберігання та консервування;
- 6) годівля свійських тварин, включаючи безпеку та якість сирової кормової бази;
- 7) здоров'я свійських тварин, догляд за ними та належні умови їхнього утримання;
- 8) зберігання води та зберігання гною;
- 9) гігієна фермерських господарств з точки зору води та навколишнього середовища.

З прикладу компанії «Nestlé» розуміємо: для того, щоб забезпечити належний рівень якості продуктів, які виробляють у компанії, передусім необхідна належна сировина. Підтримка фермерів, яку надає компанія, засвідчує, що сфера бізнесу може підтримувати розвиток села та його мешканців, водночас покращуючи якість своєї ж продукції. Така практика співпраці між постачальниками ресурсів та виробниками є виграшною для обох сторін, її потрібно розвивати і надалі. Принцип такої співпраці подібний до принципу дії технопарків, які підтримують університети, та їхніх студентів для того, щоб у подальшому отримати потрібних спеціалістів. Цю стратегію необхідно застосовувати не тільки у великому бізнесі, а й у малому та середньому. Звичайно, ресурси, якими володіють великі корпорації, не порівняти з бюджетами невеликих фірм, проте можна використати загальний принцип співпраці. Переробні підприємства, тісно співпрацюючи із постачальниками сировини, підтримуючи їх та стимулюючи до переходу на ефективніші підходи у веденні сільського господарства, отримують свою перевагу від такої співпраці, а це, передусім, продукція належної якості, а також стабільне постачання потрібної сировини. На цьому прикладі справджується теорія порівняльних переваг Давіда Рікардо. Зокрема, порівняльною перевагою сільськогосподарських виробників будуть продукти сільського господарства, які є сировиною для виробництва продуктів харчування. Порівняльною ж перевагою виробників продуктів харчування є виробничі потужності та мережа збуту готової продукції. Їхня співпраця сприяє взаємному вигравшу обох сторін, яким для фермерів буде стабільний ринок збуту виробленої продукції та доходи, отримані від їхньої реалізації, а для підприємців – стабільне постачання та якість сировини для виробництва відповідних товарів [36].

Ініціативу підтримки сільських виробників та стимулювання сільського господарства підтримує багато транснаціональних корпорацій. Наприклад, 2002 року «Nestlé», «Unilever» та «Данон» створили платформу «Ініціатива сталого сільського господарства» (Sustainable Agriculture Initiative (SAI)), яка стала неприбутковою організацією, що сприяє безконкурентному обміну знаннями та ініціативами для того, щоб підтримати розвиток та впровадження практик сталого

сільського господарства, залучаючи різних учасників з загального процесу виробництва продуктів харчування [194].

Ініціатива сталого сільського господарства є найбільшою ініціативою у сфері виробництва їжі та напоїв, яка пропагує та підтримує розвиток сталих методів господарювання в усьому світі. Компанії, які займаються виробництвом продуктів харчування, та роздрібні торговці є найбільшими закупівельниками сільськогосподарської продукції. Щоб упевнитись у постійному, зростаючому та безпечному постачанні сільськогосподарської продукції, її мають вирощувати застосовуючи сталі технології. Сьогодні ця платформа об'єднує 60 членів зі спільним баченням щодо поняття «стале сільське господарство», яке вважають таким, що забезпечує ефективне виробництво безпечних сільськогосподарських продуктів високої якості, при цьому зберігаючи та покращуючи навколишнє природне середовище, соціальні та економічні умови життя фермерів, їх найманих працівників та місцевих громад, а також забезпечує захист рослин і тварин. Ця ініціатива збирає та розвиває знання про стале сільське господарство, які згодом розповсюджує серед усіх зацікавлених сторін. Вона бере до уваги усі цінні ідеї та концепції, які існують сьогодні, як, наприклад, раціональні практики органічного землеробства [194].

Країнами ЄС, що підпадають під Ініціативу сталого сільського господарства компанії «Nestlé», є Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Франція, Німеччина, Греція, Іспанія, Португалія, Італія, Данія, Швеція, Фінляндія, Польща, Велика Британія. Компанія веде проекти, що сприяють розвитку сталого сільського господарства та підтримки фермерів. Одним із яскравих прикладів такої ініціативи є проект, який реалізують з 2011 року у Фінляндії. «Nestlé» щорічно закуповує близько 2 000 тонн овочевої продукції з 11-ти ферм для фабрики з виробництва дитячого харчування у Фінляндії. В рамках Ініціативи сталого сільського господарства агрономи «Nestlé» надають консультаційні послуги цим фермерам зі всіх питань, що стосуються виробництва овочів для дитячого харчування. Процес вирощування продукції для дитячого харчування відкритий для громадськості, фермери дають численні інтерв'ю місцевим ЗМІ, де діляться

досвітом і практиками, які застосовуються у виробництві овочів. Отже, громадськість, яка ознайомлюється із цією інформацією, бачить реальний процес вирощування сировини для подальшої переробки на продукти дитячого харчування. Як наслідок, споживачі починають більше довіряти продукції компанії, що дає змогу «Nestlé» зберегти свою частку на ринку [1].

Виграш фермерів у цьому випадку полягає у кваліфікованій інформаційній підтримці з боку компанії «Nestlé». Це дає змогу збільшувати обсяги вирощеної продукції, відповідати стандартам компанії, а, отже, мати постійний ринок збуту власної продукції. Для споживачів однозначною перевагою є інформація про сировину, з якої виготовлена продукція дитячого харчування. На основі цієї інформації вони можуть об'єктивно прийняти рішення щодо того, чи довіряти компанії, чи ні. Компанія виграє від того, що має стабільного постачальника якісної сировини, а також можливість для реклами власної продукції, що базується на гарантії якості.

Політика підтримки фермерів, яку провадить компанія «Nestlé» в усьому світі, реалізується і для України. Однією з ініціатив компанії «Nestlé», спрямованих на підтримку та розвиток сільських територій, фермерів та сталого сільського господарства в Україні, є програма «Господар». Мета програми – допомогти українським постачальникам досягти того рівня розвитку виробництва, який забезпечуватиме відповідність сировини та умов її виготовлення стандартам «Nestlé». У довгостроковій перспективі програма націлена на зниження обсягу імпортованої сировини та пакувальних матеріалів для виробничих потужностей «Nestlé» в Україні та використання місцевих ресурсів. Частка української сировини і пакувальних матеріалів, що використовують фабрики компанії у Львові («Світоч»), на Волині («Волиньхолдинг») та у Харкові («Техноком»), становить 70 %. Сьогодні імпортують 30 % сировини для виробництва на підприємствах компанії в Україні. Головна ідея програми «Господар» – це безперешкодне постачання фермерами своєї сировини безпосередньо на підприємства компанії після належно перевірки їхньої продукції. Кожного постачальника оцінюють за такими критеріями:

вчасність поставок, відповідність за кількістю, рівень партнерських взаємовідносин, готовність постачальника адаптуватись до вимог «Nestlé», інновації, впровадження проектів, що стосуються економії вартості продукції [82].

Сьогодні у місцевих постачальників закупаються такі овочі [82]:

- морква (2–4 мм);
- цибуля у шматочках (3–7 мм);
- печериці (6x6 мм);
- буряк червоний (порошок);
- цибуля ріпчаста (3–10 мм);
- буряк столовий (3x3 мм);
- капуста білоголова (10x10 мм);
- броколі (1x7 мм);
- перець червоний солодкий (5x7 мм);
- кріп (2x7 мм);
- петрушка (2x4 мм);
- пастернак (2,5x4 мм).

Ефективність проекту та подальша співпраця багато в чому залежать від постачальників, від їхньої готовності активно розвиватись, впроваджувати нові принципи забезпечення контролю якості та безпеки на виробництві. Своєю чергою, компанія «Nestlé» в Україні охоче підтримує ці покращення шляхом проведення консультацій, навчань і практичних занять, роз'яснюючи вимоги щодо якості та безпеки харчових продуктів, надаючи іншу технічну підтримку. На базі лабораторій фабрик компанії регулярно відбуваються зустрічі з працівниками відділів якості [59].

Програма «Господар», яка діє в Україні, – чудовий початок у сфері підтримки українських фермерів, хоча вона має багато можливостей для свого розвитку. Зважаючи на те, що сільське господарство в Україні відіграє важливу роль, компанія могла б значно розширити перелік продукції, яку закуповуватиме

у місцевих виробників, включити сюди фрукти, більший спектр овочевої продукції (картоплю, огірки, помідори тощо), зернові культури. Також не слід забувати про сферу тваринництва та молочний сектор, хоча тут є кілька зауважень. Молочна продукція є такою, що швидко псується, а в Україні не існує підприємств компанії, які займають виробництвом та переробкою молочної продукції, якщо не враховувати кондитерський бізнес, де використовуються молочні продукти в невеликих кількостях. Також продукти українського молочарства здебільшого не відповідають санітарним вимогам, передбаченим стандартами компанії. Подібна ситуація щодо м'ясних продуктів.

Для того, щоб розширити можливості для співпраці між таким гігантом сфери харчування, як «Nestlé», українському уряду необхідно спрямувати додаткові зусилля на підтримку місцевих виробників на шляху до переходу на нові технології та стандарти, які даватимуть змогу виробляти якісну продукцію за вигідними цінами.

Підсумовуючи здійснений аналіз участі бізнесу у розвитку сільських територій на прикладі сфери харчування, можна побудувати цикл взаємодії між головними учасниками процесу, як проілюстровано на рис. 3.5 [36].

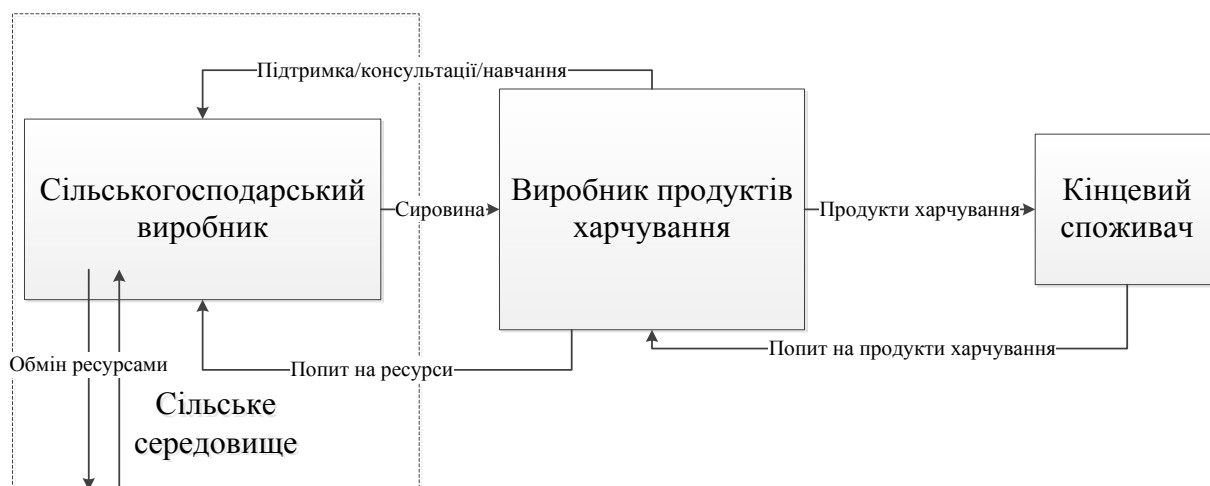

Рис. 3.5. Схема взаємодії сільськогосподарських виробників, виробників продуктів харчування та споживачів

Джерело: складено автором

Ця схема ілюструє взаємозалежність між чотирма ланками процесу. Завдяки взаємодії із сільським середовищем сільськогосподарський виробник отримує

відповідні сільськогосподарські товари, які він постачає у вигляді сировини на підприємства виробників продуктів харчування. Від якості та кількості сировини залежить те, яку і скільки продукції зможе виробити підприємець. Підтримка, надана виробником харчової продукції фермеру, повинна забезпечити те, щоб останній міг виробляти сировину потрібної якості та кількості, і в такий спосіб гарантувати підприємцеві стабільне виробництво продуктів харчування. Постійний ринок збуту, який отримує фермер від співпраці із виробником продуктів харчування, означатиме для нього його стабільні або ж зростаючі доходи. Зростання доходів можливе тоді, коли попит компанії на його продукцію зростатиме, або ж собівартість виробництва спадатиме. Щоб домогтись зростаючого попиту на свою продукцію, фермеру необхідно вирощувати її з дотриманням усіх вимог виробника продуктів харчування, а іноді й перевершувати їх. Для цього, як і для зменшення собівартості виробленої продукції, сільськогосподарському виробнику потрібно удосконалювати власні виробничі потужності. Цього можна досягти як за підтримки компанії-виробника продуктів харчування, так і завдяки власним засобам, якщо вони є. Зростаючий попит на сільськогосподарську сировину можливий також тоді, коли у компанії-виробника є попит на продукцію, яку вона виробляє. Цей попит залежить від смаків споживачів, ціни на відповідні товари та від довіри споживачів компанії-виробнику. Довіру покупця можна завоювати лише якістю, яка, знову ж таки, залежить від сировини. У такий спосіб замикається цикл, який пов'язує фермерів, компанії та споживачів [36].

Концентруючи увагу на питанні розвитку сільських територій, слід зазначити, що від добробуту та стабільності фермерів залежить і добробут сільської території, де вони проживають. Зокрема, від методів ведення їхньої господарської діяльності залежить стан довкілля сільських територій. Сільськогосподарські підприємства забезпечують можливості для працевлаштування сільських мешканців регіону, де вони розташовані. Залежно від участі фермера у суспільному житті громади, він також може долучитись до розбудови інфраструктури села, забезпечити розвиток інших,

несільськогосподарських видів діяльності на селі. З іншого боку, споживачами продуктів харчування, які виробляють підприємства харчової промисловості, є також сільська громада. Від якості продовольства, яке вона споживає, залежить життя і здоров'я її мешканців, а також добробут села загалом [36].

Вплив якості продуктів харчування на обсяги попиту на сільськогосподарську сировину можна відобразити з допомогою кривих попиту та пропозиції, а також кривих виробничих можливостей. З метою спрощення моделі припустимо, що на ринку є один постачальник сільськогосподарської сировини, одна компанія з виробництва продуктів харчування та один покупець. Фактори виробництва – праця і капітал [36].

За умови виробництва продуктів харчування високої якості, попит на них зростає. Відповідно, ринкова рівновага порушується і переміщується з точки A до точки B , в якій споживач готовий купувати Q_2 кількості товару. Щоб задовольнити зростаючий попит, виробникові продуктів харчування необхідно збільшити свої обсяги виробництва, а це залежить від виробничих потужностей та обсягів сировини. За незмінних виробничих потужностей постачальник сільськогосподарської сировини зможе забезпечити лише ту кількість сировини, що відповідає значенню точки a кривої виробничих можливостей Y . Для переходу до точки b йому необхідно або збільшити кількість ресурсів (L , K), або вдосконалити технологію виробництва, щоб його крива виробничих можливостей Y перемістилась в розташування Y' (рис. 3.6) [36].

За таких умов виробник продуктів харчування змушений надати фінансову підтримку постачальнику сировини, щоб отримати належну кількість сировини (точка b) та збільшити пропозицію свого товару і перемістити власну криву пропозиції в розташування S' . Проте, щоб компенсувати витрати на підтримку постачальника сировини, виробник продуктів харчування встановить ціну на рівні P_3 , що відповідає точці C , а обсяг його додаткового прибутку відповідатиме області M . З цієї моделі випливає: щоб отримати якісний продукт харчування, споживачеві потрібно заплатити вищу ціну, яка також вплине на обсяг підтримки,

яку виробник продуктів харчування виділить постачальнику сільськогосподарської сировини [36].

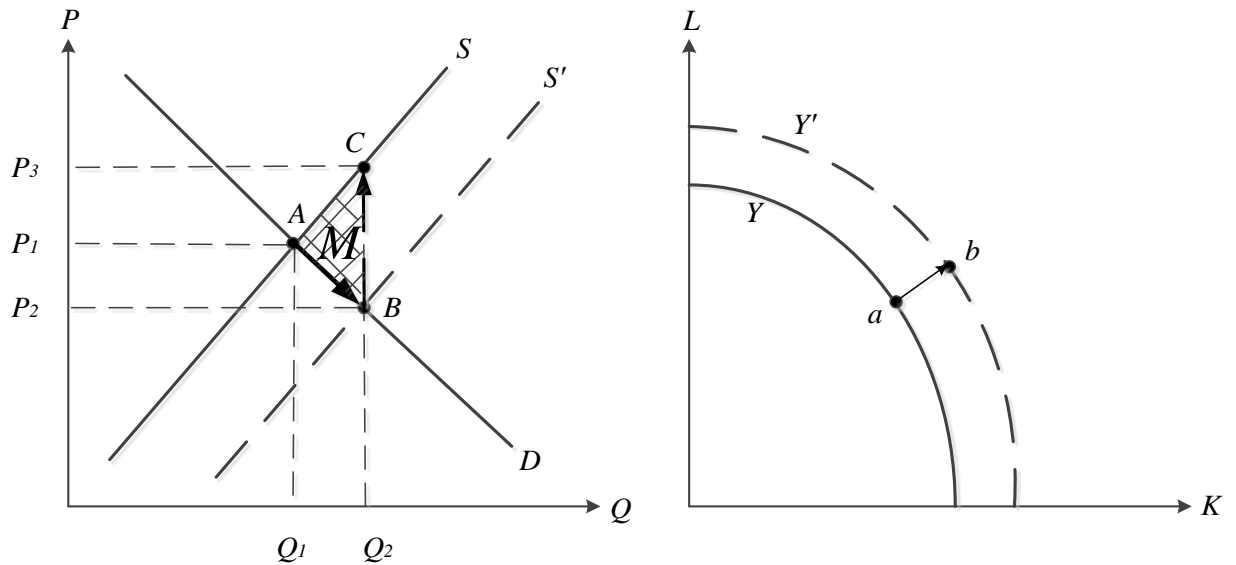

Рис. 3.6. Крива попиту та пропозиції на ринку продуктів харчування та виробнича крива сільськогосподарської сировини

Джерело: складено автором

Наведена модель містить чимало обмежень. В реальних умовах кількість фермерів, виробників продуктів харчування та споживачів є значно більшою, а поведінка кожного з учасників описаного вище циклу може бути різною і залежати від різних умов ринку. Проте ця модель пояснює загалом вплив якості сільськогосподарської сировини на підвищення добробуту фермерів [36].

Підсумовуючи здійснений аналіз, зазначимо, що сільські території та їхні мешканці, зайняті у сільському господарстві, безпосередньо впливають на такий сектор економіки, як виробництво продуктів харчування. Отож компанії, які є лідерами на світових ринках продовольства, об'єднують свої зусилля, щоб підтримати сільськогосподарських виробників, покращити їхній рівень життя й отримати надійних постачальників сільськогосподарської продукції, необхідної для їхніх виробництв. Така взаємодія є виграшною для усіх учасників ринкових відносин: виробники отримують стабільне постачання якісної сировини, споживачі отримують якісні продукти харчування, а сільські мешканці отримують підтримку та стабільні доходи від реалізації власної продукції.

Висновки до третього розділу

У третьому розділі дисертаційного дослідження проаналізовано сучасний стан розвитку сільських територій ЄС на прикладі Республіки Польща. Визначено стан та перспективи розвитку українського села та можливості для використання досвіду ЄС у реаліях України. Здійснено оцінку ролі бізнесу сфери виробництва продуктів харчування у розвитку сільських територій. Завдяки виконаному аналізу отримано такі результати:

1. Сільські території Республіки Польща мають усі умови для свого розвитку. Головними їхніми перевагами є вигідне просторове розташування, природні умови та людський потенціал країни. Водночас негативна демографічна ситуація, значна кількість малих господарств, які показують низьку ефективність своєї діяльності, зумовлює необхідність пошуку дієвих механізмів підтримки та подальшого розвитку польського села.

2. Членство країни у Європейському Союзі відкриває перед Польщею значні перспективи з точки зору можливостей для підтримки власних селян та організації міжнародної співпраці в питаннях розвитку села. Країна повинна зважати на надмірну прив'язаність селян до фінансових ресурсів з фондів ЄС, водночас необхідно розвивати потужний середній клас селян, які можуть самостійно сприяти розвитку власного бізнесу.

3. Соціально-економічна ситуація в українському селі залишається критичною. Відсутність комплексної політики підтримки сільських територій спричинює їх занепад та обезлюднення.

4. Необхідність активізації підприємництва на селі є одним із головних механізмів реформування та розвитку українського села. Наслідування європейської моделі стимулювання сільського господарства та сільських територій можливе завдяки впровадженню послідовної державної політики, яка даватиме змогу сільським мешканцям реалізувати свій підприємницький хист та покращити умови свого проживання та праці.

5. До можливих напрямів розвитку сільських територій України можна зачислити:

- розвиток малого та середнього бізнесу на селі;
- підтримку несільськогосподарських видів діяльності на селі;
- стимулювання переходу на сталі технології у веденні господарської діяльності на селі;
- розвиток сфери послуг у сільській місцевості;
- покращення інфраструктури села;
- підтримку та модернізацію діючих сільськогосподарських виробництв;
- заохочення об'єднання дрібних місцевих виробників у товариства та кооперативи з метою підвищення ефективності їхньої діяльності;
- надання дорадчих послуг сільському населенню з метою активізації та підтримки їхніх господарських ініціатив у сільській місцевості;
- організація культурно-духовної діяльності на селі з метою збереження культури та традицій українського села у різних регіонах країни.

6. Гостра проблема майнової підтримки сільських підприємців є однією з ключових проблем сільського підприємництва в Україні. Відсутність коштів для модернізації та розвитку власних господарств селян не дає змоги реалізувати їхні підприємницькі задуми.

7. Нестабільність законодавства, а також відсутність правових норм, які регулюватимуть та підтримуватимуть окремі види сільського підприємництва, стримують процес його формування в Україні. Відсутність достатніх коштів у бюджеті країни та пряме субсидування сільських підприємств не повинно бути чинником для остаточної відмови у підтримці сільських ініціатив. Надання сприятливих умов функціонування через низку податкових пільг, податкових канікул, пільгових ставок кредитування значною мірою активізує мале підприємництво на селі. Спрощення процедури реєстрації підприємства та отримання дозволів на підприємницьку діяльність стане прогресивним рішенням у подоланні проблем низького рівня розвитку підприємництва на селі.

8. Бізнес відіграє провідну роль у питаннях розвитку сіл та підтримки їхніх мешканців. Зазначимо, що 2014 року 376 тис. фермерів брало участь у програмах

навчань, організованих компанією «Nestlé» для підтримки сталого сільського господарства та розвитку сільських територій; 39 млн швейцарських франків фінансової допомоги виділено близько 83 600 фермерам в усьому світі, з цих коштів 32 млн франків становила пряма фінансова допомога.

9. Підтримка сільських виробників з боку компаній, які займаються виробництвом продуктів харчування, є вигідною для обох сторін, адже підприємці отримують стабільне джерело постачання продукції потрібної якості, а фермери отримують постійне місце збуту своєї сировини, а, отже, стабільні доходи. Благополуччя та добробут фермерів сприяє благополуччю сільських територій, де вони проживають.

Матеріал, викладений у цьому розділі, висвітлено у таких статтях:

1. Лесів М. М. Сільське підприємництво як фактор стимулювання розвитку сільських територій Польщі / М. М. Лесів // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2011. – С. 220–227. – (Серія «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес» ; вип. 163, ч. 1).
2. Лесів М. М. Вплив бізнесу на економічний розвиток сільських територій : приклад «Nestlé» / М. М. Лесів // Український соціум. – 2015. – №3 (54). – С 96–103.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні здійснено теоретичне узагальнення, виконано емпіричний аналіз і запропоновано нові варіанти вирішення актуальних проблем розвитку сільських територій Європейського Союзу та України. Одержані в процесі дослідження результати дали змогу сформулювати такі висновки:

1. Розвиток сільських територій є актуальною проблемою для всіх сучасних країн. Значних успіхів у підтримці власного села досягли країни-члени ЄС, сформувавши потужний організаційно-економічний механізм у формі Політики розвитку сільських територій. У доробку багатьох учених є визначення поняття «організаційно-економічний механізм» в контексті різних галузей економіки. Щоб сформулювати його дефініцію стосовно розвитку сільських територій, попередньо були визначені такі поняття:

– сільські території – це сформована на основі найдавнішої форми просторової організації людських поселень соціально-культурна система еколого-географічних та економіко-суспільних утворень у природно-культурному середовищі їхнього розташування, яка знаходиться за межами міст і міських агломерацій;

– розвиток сільських територій – це процес реалізації державних заходів і місцевих ініціатив, спрямованих на підвищення рівня життя у сільській місцевості, збереження її соціокультурного потенціалу та духовної спадщини, який відбувається за гармонійної взаємодії людини з природним середовищем;

– організаційно-економічний механізм розвитку сільських територій – це система взаємопов'язаних інструментів і методів стимулювання комплексного розвитку сільських територій – середовища проживання та господарської діяльності сільських мешканців, а також природного середовища існування рослин і тварин, спрямованих на поліпшення умов життя сільських мешканців, збереження культурного та природного середовища села. Водночас організаційно-економічний механізм розвитку сільських територій можна визначити як сукупність економічних важелів та інструментів, інтегрованих у систему економічних взаємозв'язків, що спрямовані на забезпечення розвитку сільських

територій у межах організаційних структур (сукупності інститутів та інституцій), з комплексом передбачених ними норм і правил.

2. Правильно побудований організаційно-економічний механізм розвитку сільських територій спроможний забезпечити комплексний розвиток села і добробут його мешканцям. Політика розвитку сільських територій, яка реалізується через систему програм розвитку сільських територій країн-членів ЄС, передбачає різноманітні заходи, визначені з урахуванням особливостей і потреб кожного регіону. Формувався цей організаційно-економічний механізм упродовж кількох десятиліть у межах Спільної аграрної політики ЄС. Пріоритетами Політики на сучасному етапі стали зміцнення конкурентоспроможності аграрного та лісового секторів, збереження довкілля та сільських краєвидів, підвищення рівня життя сільських мешканців шляхом диверсифікації їхньої господарської діяльності. Диверсифікація господарської діяльності на селі як складова програми багатофункціонального розвитку села передбачає розвиток несільськогосподарського підприємництва, зокрема туризму, ремесел, виробництва продуктів харчування, енергії тощо.

3. Щоб визначити роль сільського господарства в питаннях розвитку сільських територій ЄС, за допомогою кластерного аналізу країни класифіковано за ознакою залученості у сільське господарство. Аналіз допоміг з'ясувати, що у більшості країн-членів ЄС частка участі сільських мешканців у сільськогосподарському виробництві щораз зменшується. І хоча в економічному житті таких високорозвинених країн, як Бельгія, Люксембург, Мальта, Нідерланди, сільське господарство не відіграє ключової ролі, вони продовжують спрямовувати значні ресурси на стимулювання та підтримку ефективності сільського господарства як одного з рушіїв розвитку сільських територій. Менш розвинені країни-члени ЄС, наприклад, Румунія, більше залежні від сільського господарства, проте у більшості з них воно є низькоефективним. Щоб подолати цю невідповідність, треба модернізувати та перебудувати сільськогосподарське виробництво так, щоб забезпечити належний рівень доходів населення і, відповідно, стимулювати розвиток сільських територій.

4. Тривалість членства країни в ЄС не є визначальним чинником при формуванні пакета заходів, спрямованих на розвиток села, проте що довше країна є членом ЄС, то менше коштів вона отримує з бюджету Спільної аграрної політики. За підсумками реалізації коштів протягом 2007–2013 рр. (станом на кінець 2013 р.), основна частка коштів ЄС припала на країни, частки сільського населення та сільських регіонів яких у ЄС переважають. Водночас країни, які отримали менше програмних коштів, змогли втілити їх у життя краще завдяки досконалішому управлінню програмами.

5. Для оцінки ефективності заходів, упроваджених у межах Програми розвитку сільських територій 2007–2013 рр., на прикладі Польщі здійснено кореляційно-регресійний аналіз залежності між обсягом коштів, інвестованих у підтримку сільського господарства країни, та ефектом від цих заходів, вираженим зміною показників продуктивності сільськогосподарського виробництва. Аналізом підтверджено вплив реалізованих заходів, зокрема на показник продуктивності у сфері тваринництва. Аналіз також допоміг визначити негативні ефекти деяких заходів. Так, уряду Польщі потрібно більше підтримки надати молодим фермерам, створити умови для поступової заміни старшого покоління фермерів новим. Водночас надмірне стимулювання швидкого виходу на пенсію може спричинити зменшення обсягів сільськогосподарського виробництва внаслідок загального скорочення кількості суб'єктів господарювання в країні. Заходи, спрямовані на осучаснення та збільшення доданої вартості в сільському господарстві, забезпечують зростання обсягів сільськогосподарського виробництва, а також зміцнення конкурентоспроможності сільськогосподарських виробників. Аналіз бюджету Програми розвитку сільських територій на 2014–2020 рр. для Польщі підтвердив, що уряд країни, врахувавши результати впровадження програми 2007–2013 рр., у новому програмному періоді зосередив увагу на заходах, які сприятимуть збільшенню виробничих потужностей, впровадженню нових технологій у сільськогосподарське виробництво та залученню молодих фермерів до господарської діяльності на селі.

6. Щоб завершити оцінку ефективності реалізації заходів Програми розвитку сільських територій 2007–2013 рр. на прикладі Польщі, проведено регресійно-кореляційний аналіз показників розвитку агротуризму і рівня розвитку комунальної інфраструктури та забезпеченості сіл асфальтованими дорогами. Результати аналізу підтвердили позитивний вплив агротуризму на інфраструктуру села, зокрема збільшення кількості агросадиб на одиницю може сприяти подовженню мережі асфальтованих доріг більше ніж на 1 км. Коефіцієнт кореляції між кількістю органічних господарств у Польщі та викидами аміаку становить $-0,75$. Із збільшенням кількості органічних господарств у Польщі обсяг викидів аміаку в атмосферу зменшується, тобто органічне сільське господарство позитивно впливає на довкілля та ефективність використання виплат у цю сферу за Програмою розвитку сільських територій.

7. На підставі результатів аналізу чинного організаційно-економічного механізму забезпечення розвитку сільських територій ЄС, його сильних і слабких сторін визначено ймовірні можливості та загрози його функціонуванню. Так, на прикладі Польщі здійснено SWOT-аналіз основних тенденцій розвитку польського села. З'ясовано, що сільські території Польщі мають усі умови для розвитку. Основними їх перевагами є вигідне просторове розташування, природні умови та людський потенціал. Негативна демографічна ситуація, велика кількість дрібних господарств, діяльність яких є низькоефективною, спонукають до пошуку дієвих механізмів підтримки та розвитку польського села. Членство в Європейському Союзі суттєво розширило можливості у наданні Польщі підтримки власним селянам та в організації міжнародної співпраці з питань розвитку села. Водночас не варто надміру узалежнювати селян від фінансових ресурсів з фондів ЄС, натомість потрібно розвивати потужний середній клас сільських господарів, спроможних ефективно провадити власну справу. Країна повинна більше уваги приділяти обміну досвідом у сфері розвитку села з іншими країнами-членами ЄС, а також сприяти транскордонній співпраці в питаннях сталого розвитку сільських територій.

8. Порівнюючи соціально-економічну ситуацію в українському селі і в сільських поселеннях країн-членів ЄС, слід зазначити, що стан українських сільських територій є критичним. Без державної підтримки село занепаде і обезлюдніє. Запобігти цьому Україні допоможе європейський досвід відновлення сіл та їх повноцінного розвитку. Одним із основних механізмів реформування та розвитку українського села є поживлення підприємництва. Наслідування європейської моделі стимулювання сільського господарства та сільських територій передбачає провадження послідовної державної політики, яка дасть змогу сільським мешканцям реалізувати свій підприємницький хист і самим поліпшити своє життя та умови праці. Першочерговими заходами для України є модернізація сільськогосподарського виробництва та збільшення доданої вартості продукції аграрного та лісового секторів; навчання фермерів через систему дорадчих служб; диверсифікація господарської діяльності селян у напрямі розвитку різних видів несільськогосподарської діяльності; удосконалення та розвиток інфраструктури села; стимулювання органічного сільського господарства та збереження довкілля; використання культурно-історичної спадщини села для розвитку сільських територій і збереження їх автентичності. Частина з цих заходів уже впроваджується в життя, проте через брак фінансової підтримки не так швидко, як хотілося б. Через брак коштів для модернізації та розвитку власних господарств селяни не можуть реалізувати усі свої підприємницькі задуми. Нестабільність законодавства, невнормованість багатьох важливих питань суттєво гальмують формування підприємництва в українському селі.

9. Важливим механізмом розвитку сільських територій є залучення селян до підприємницької діяльності. Гідним наслідування є приклад транснаціональної корпорації «Nestlé» – одного з найбільших у світі виробників продуктів харчування. Сировину для своєї діяльності компанія отримує із сільського господарства, у відповідь надаючи підтримку фермерам і розвитку сільських територій. У 2014 р. 376 тис. фермерів взяли участь в організованих компанією «Nestlé» навчаннях для підтримки сталого сільського господарства та розвитку

сільських територій. Цього ж року майже 83 600 фермерів в усьому світі отримали 39 млн швейцарських франків фінансової допомоги, з них 32 млн франків прямої фінансової допомоги. Підтримка сільських виробників з боку компаній, які виробляють продукти харчування, вигідна для обох сторін, адже підприємці отримують стабільне джерело постачання сировини потрібної якості, а фермери – постійне місце збуту своєї продукції, а, отже, стабільні доходи. А разом зацікавлений інвестор і заможний фермер сприяють розвитку сільських територій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арабянц З. А. Хозяйственный механизм предприятия в новых экономических условиях / Арабянц З. А., Берг Л. В., Удодов В. Г. – Краснодар : Кн. изд-во, 1991. – 303 с.
2. Астапова Г. В. Организационно-экономический механизм корпоративного управления в современных условиях реформирования экономики Украины / Астапова Г. В., Астапова Е. А., Лойко Д. П. – Донецк : ДИЭХП, 2001. – 279 с.
3. Бидик А. Г. Теоретична структура механізму фінансового забезпечення розвитку сільських територій [Електронний ресурс] / А. Г. Бидик // Інноваційна економіка. – 2013. – № 3. – С. 156–162. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/inek_2013_3_37.pdf.
4. Бойко Л. В. Наукові засади організаційного регулювання земельних відносин у сільському господарстві / Л. В. Бойко // Економіка АПК. – 2011. – № 2. – С. 13–18.
5. Бородіна О. Сільський розвиток в Україні : проблеми становлення / О. Бородіна, І. Прокопа // Економіка України. – 2009. – № 4. – С. 74–85.
6. Бородіна О. Сільський розвиток в Україні : проблеми становлення / О. Бородіна, І. Прокопа // Економіка України. – 2009. – № 5. – С. 59–67.
7. Борщевський В. Організаційно-економічні механізми інноваційного розвитку сільських територій Карпатського регіону. Аналітична записка [Електронний ресурс] / В. Борщевський // Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1182/>.
8. Булеев И. П. Формирование организационно-экономического механизма управления предприятием по обработке цветных металлов / И. П. Булеев. – Донецк : ИЭП НАН Украины, 1993. – 225 с.
9. Бурков В. Н. Механизмы функционирования организационных систем / В. Н. Бурков, В. В. Кондратьев. – М. : Наука, 1981. – 384 с.
10. Важинський Ф. А. Організаційно-економічні механізми забезпечення розвитку сільських територій [Електронний ресурс] / Ф. А. Важинський,

О. С. Молнар // Науковий вісник НЛТУ України. – 2014. – Вип. 24.5. – С. 223–228. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/nvnltu_2014_24.5_37.pdf.

11. Васильєва Н. В. Розвиток сільського зеленого туризму в Україні [Електронний ресурс] / Н. В. Васильєва. – Режим доступу : <http://www.greentour.com.ua/ukrainian/news/22>.

12. Гончаренко І. В. Теоретичні засади формування механізму забезпечення сталого соціально-економічного розвитку сільських територій [Електронний ресурс] / І. В. Гончаренко, Т. О. Мороз // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). – 2013. – № 1 (1). – С. 136–141. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/znptdau_2013_1_1_18.pdf.

13. Горін Н. В. Еколого-економічний розвиток сільських територій України в умовах євроінтеграції / Н. В. Горін, М. М. Лесів // Еколого-економічні проблеми у міжнародній торгівлі та інвестиціях : Збірник матеріалів III Міжнародної наукової конференції (Львів, 20–21.10.2015) / за ред. І. Грабинського. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2015. – С. 13-16.

14. Горін Н. В. Ефективність фінансування заходів, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності аграрного сектору Польщі, у рамках Програми розвитку сільських територій ЄС / Н. В. Горін, М. М. Лесів // Актуальні проблеми модернізації економіки та фінансової системи України : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Черкаси, 28–29 листопада 2014 р.) / Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси, 2014. – С. 131–133.

15. Горін Н. В. Оцінка реалізації агроекологічних заходів в рамках Програми розвитку сільських територій в Польщі / Н. В. Горін, М. М. Лесів // Збірник наукових праць Буковинського університету. Економічні науки. – 2014. – Вип. 10. – С. 225–231.

16. Горін Н. В. Фінансові результати реалізації Політики розвитку сільських територій ЄС у середньостроковому періоді / Н. В. Горін, М. М. Лесів // Інформаційні технології, економіка та право: стан та перспективи розвитку (ІТЕП-2013) : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених

та студентів (Чернівці, 3–5 квітня 2013 р.) / Міністерство освіти і науки України, ПВНЗ «Буковинський університет». – Чернівці : Книги – XXI, 2013. – С. 234–235.

17. Горішевський П. Сільський зелений туризм: організація надання послуг гостинності / Горішевський П., Васильєв В., Зінько Ю. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2003. – 148 с.

18. Губені Ю. Е. Організація аграрного бізнесу: передумови становлення, сучасний стан та перспективи розвитку : монографія / Губені Ю. Е., Оліховська М. В., Оліховський В. Я. – Львів : Ліга-прес, 2014. – 187 с.

19. Гріфін Р. Основи менеджменту : підручник / Р. Гріфін, В. Яцура ; наук. ред. : В. Яцура, Д. Олесевич. – Львів : Бак, 2001. – 624 с.

20. Дем'яненко С. І. Основи аграрного розвитку і політики : навч. посібник / С. І. Дем'яненко. – К. : КНЕУ, 2010. – 396 с.

21. Диверсифікаційна діяльність, в тому числі агротуризм, як фактор розвитку низькотоварних сільськогосподарських підприємств : матеріали навчального курсу (Старе Поле, 15–29 серпня 2009 р.) [Електронний ресурс]. – Старе Поле, Республіка Польща. – ДОРАДА, PODR. – 1 електрон. опт. диск (DVD-ROM).

22. Економічна активність населення України 2013 : статистичний збірник [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Київ, 2014. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2014/zb/07/zb_ean_2013.zip.

23. Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015–2020 роки. 8 головних і 24 конкретні цілі [Електронний ресурс] / Міністерство аграрної політики і продовольства України. – Режим доступу : <http://minagro.gov.ua/node/16082>.

24. Єременко-Григоренко О. А. Організаційно-економічний механізм управління господарською діяльністю підприємства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.06.01 «Економіка підприємства і організація виробництва» / О. А. Єременко-Григоренко. – Донецьк, 2000. – 24 с.

25. Єрмоленко В. М. Особливості формування категорії «сталий розвиток сільських територій» [Електронний ресурс] / В. М. Єрмоленко. – Режим доступу : <http://elibrary.nubip.edu.ua/7490/1/10evm.pdf>.
26. Замятин Д. Н. Власть пространства и пространство власти. Географические образы в политике и международных отношениях / Д. Н. Замятин. – М. : Рос. полит. энцикл., 2004. – 352 с.
27. Зіемеле А. Аналіз сучасного стану та перспективи розвитку сільського зеленого туризму в Україні / А. Зіемеле // Туризм сільський зелений. – 2004. – № 1. – С. 8–13.
28. Іваненко Б. М. Формування організаційно-економічного механізму функціонування виробничого об'єднання в ринкових умовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.06.01 «Економіка підприємства і організація виробництва» / Б. М. Іваненко ; НАН України, Інститут економіки промисловості. – Донецьк, 1997. – 29 с.
29. Капітальні інвестиції за видами економічної діяльності за січень–грудень 2014 року [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Київ, 2015. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2014/ibd/iokved/iokved_u/iokved_0414_u.htm.
30. Карпенко О. О. Організаційно-економічний механізм управління капіталом підприємства [Електронний ресурс] / О. О. Карпенко, І. І. Семиволос. – Режим доступу : http://www.maritime.kiev.ua/uploads/Jurnal/1%2816_2013%29/71.docx.
31. Кількість адміністративно-територіальних одиниць [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Київ, 2015. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/ds/ator/kn_arh05_u.html.
32. Крамаренко Г. О. Організаційно-економічний механізм управління житлово-комунальним комплексом : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук : спец. 08.06.01 «Економіка підприємства і організація виробництва» / Г. О. Крамаренко. – Донецьк, 1998. – 36 с.

33. Кудла Н. Багатофункціональний розвиток сільських територій: від базових ідей до активізації місцевого підприємництва / Н. Кудла // Економіка України. – 2008. – № 1. – С. 62–71.

34. Кульман А. Экономические механизмы / А. Кульман ; [пер. с фр. под общ. ред. Н. И. Хрустальной]. – М. : Прогресс, 1993. – 92 с.

35. Лесів М. М. Використання досвіду ЄС для розвитку сільських територій України / М. М. Лесів // Реформування економіки держави та регіонів: технологічні та економічні аспекти : Збірник тез наукових робіт учасників Міжнародної науково-практичної конференції для студентів, аспірантів та молодих учених (Київ, 19–20 червня 2015 р.) : у 2 ч. – К. : Аналітичний центр «Нова Економіка», 2015. – Ч. I. – С. 100–103.

36. Лесів М. М. Вплив бізнесу на економічний розвиток сільських територій : приклад «Nestlé» / М. М. Лесів // Український соціум. – 2015. – №3 (54). – С 96–103.

37. Лесів М. М. Диверсифікація діяльності сільських жителів як один з чинників розвитку сільських територій в країнах-членах Європейського Союзу / М. М. Лесів // Соціально-економічні реформи в контексті інтеграційного вибору України : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (Київ–Дніпропетровськ, 29–30 листопада 2012 р.) – Київ – Дніпропетровськ : Біла К. О., 2012. – Т 2. – С. 36–38.

38. Лесів М. М. Особливості реалізації Політики розвитку сільських територій у 2007–2013 роках країнами членами ЄС / М. М. Лесів // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – С. 101–105. – (Серія «Економічні науки» ; вип. 7, ч. 1).

39. Лесів М. М. Особливості розвитку агротуризму в Польщі / М. М. Лесів // Агросвіт України : науково-практичний журнал з дорадництва. – 2009. – Вип. 11–12. – С. 6–7.

40. Лесів М. М. Особливості розвитку агротуризму в Польщі / М. М. Лесів // Агросвіт України : науково-практичний журнал з дорадництва. – 2010. – Вип. 1. – С. 45.

41. Лесів М. М. Оцінка впливу заходів Програми розвитку сільських територій ЄС 2007–2013 рр. на ефективність ведення сільського господарства Польщі / М. М. Лесів // Регіональна економіка. – 2015. – Вип. 1 (75). – С. 176–183.

42. Лесів М. М. Сільська оселя може сприяти фінансовому достатку / М. М. Лесів // Агросвіт України : науково-практичний журнал з дорадництва. – 2010. – Вип. 2. – С. 32–33.

43. Лесів М. М. Сільська оселя може сприяти фінансовому достатку. Економіко-правове регулювання агротуристичної діяльності європейських країн / М. М. Лесів // Агросвіт України : науково-практичний журнал з дорадництва. – 2010. – Вип.3. – С. 32–33.

44. Лесів М. М. Сільське підприємництво як фактор стимулювання розвитку сільських територій Польщі / М. М. Лесів // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2011. – С. 220–227. – (Серія «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес» ; вип. 163, ч. 1).

45. Лопатюк Р. І. Організаційно-економічний механізм забезпечення виробництва аграрної сфери України в сучасних умовах [Електронний ресурс] / Р. І. Лопатюк. – Режим доступу : <http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream/6789/209/1/Orhanizatsiino-ekonomichnyi%20mekhanizm%20zabezpechennia%20vyrobnytstva%20ahrarnoi%20sfery%20ukrainy%20v%20suchasnykh%20umovakh.pdf>.

46. Лузан Ю. Я. Організаційно-економічний механізм забезпечення розвитку агропромислового виробництва України: теоретико-методологічний аспект / Ю. Я. Лузан // Економіка АПК. – 2011. – № 2. – С. 3–12.

47. Лысенко Ю. Г. Организационно-экономический механизм управления предприятием / Ю. Г. Лысенко, П. В. Егоров // Экономика Украины. – 1997. – № 1. – С. 86–87.

48. Малік М. Й. Концептуальні засади розвитку сільських територій [Електронний ресурс] / М. Й. Малік, В. А. Пулім. – Режим доступу : <http://vadyba.asu.lt/8/156.pdf>.

49. Маркетингові дослідження сільського туризму в Карпатському регіоні [Електронний ресурс] / [Ю. В. Зінко, П. А. Горішевський, М. А. Петришин та ін.] // Науковий вісник Національного аграрного університету. – 2008. – Вип. 124. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/chem_biol/nvnau/2008-124/index.html.
50. Механизм управления предприятием: стратегический аспект / [Пономаренко В. С., Ястремская Е. Н., Луцковский В. М. и др.]. – Харьков : Изд-во ХГЭУ, 2002. – 252 с.
51. Мікловда В. П. Розширення несільськогосподарського сегменту економіки – об'єктивна основа розвитку трудового потенціалу села / В. П. Мікловда, Е. Ф. Югас // Університетські наукові записки. – Хмельницький, 2007. – Вип. 3 (23). – С. 151–154.
52. Могильний О. М. Спільна аграрна політика Європейського Союзу щодо сталого сільського розвитку: уроки для України / О. М. Могильний // Економіка АПК. – 2004. – № 7. – С. 3–12.
53. Могильний О. М. Державна політика у розвитку сільських територій / О. М. Могильний // Економіка АПК. – 2010. – № 10. – С. 125–131.
54. Населення України [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Київ, 2015. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html.
55. Наявність та основні показники роботи споруд для приймання, пропуску, відведення та очищення стічних вод за 2011 рік : Статистичний бюлетень [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Київ, 2012. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2012/05_2012/bl_knl_2011.zip.
56. Наявність та основні показники роботи споруд для приймання, пропуску, відведення та очищення стічних вод за 2012 рік : Статистичний бюлетень [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Київ, 2013. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2013/bl/05/bl_knl_12.zip.

57. Наявність та основні показники роботи споруд для приймання, пропуску, відведення та очищення стічних вод за 2013 рік : Статистичний бюлетень [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Київ, 2014. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2014/bl/05/bl_knl_13.zip.

58. Наявність та основні показники роботи споруд для приймання, пропуску, відведення та очищення стічних вод за 2014 рік : Статистичний бюлетень [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Київ, 2015. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2015/bl/05/bl_noprs.zip.

59. Nestlé запрошує до співробітництва місцевих постачальників сировини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.agroperspectiva.com/ru/press_release/7240.

60. Окулярник С. Перспективы развития польского и европейского сельского хозяйства, а также сельских территорий / С. Окулярник // Актуальные проблемы в сельском хозяйстве и в сельской местности – самоуправление, конкурентоспособность, качество : материалы конференции ПЦСХК. – Старое Поле, 2009. – 110 с.

61. Онищенко О. Сільське господарство, село і селянство України у дзеркалі пострадянської аграрної політики / О. Онищенко, В. Юрчишин // Економіка України. – 2006. – № 1. – С. 6–13.

62. Онищенко О. М. Сільський розвиток: основи методології та організації / О. М. Онищенко, В. В. Юрчишин // Економіка України. – 2006. – № 10. – С. 4–13.

63. Органік бізнес-довідник України / Швейцарсько-український проект «Розвиток органічного ринку в Україні» (2012–2016) ; ред. Прокопчук Н. та ін. – Київ : М. Лесін, 2014. – 404 с.

64. Павлов О. І. Сільський розвиток у контексті цивілізаційного підходу [Електронний ресурс] / О. І. Павлов. – Режим доступу :

<http://dspace.nbuiv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/35000/11-Pavlov.pdf?sequence=1>.

65. Павлов О. І. Сільський розвиток як предмет наукового аналізу [Електронний ресурс] / О. І. Павлов. – Режим доступу : https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0CBwQFjAA&url=http%3A%2F%2Fnbuv.gov.ua%2FUJRN%2Fapdy_2008_2_21&ei=LfhpVfTkMYfVyAObo4GIBA&usg=AFQjCNFLIiweJ85spfarjM_A9sCnuneH6A&bvm=bv.94455598,d.bGQ.

66. Павлов О. І. Сільський розвиток: об'єктність, просторові межі та суспільне призначення / О. І. Павлов // Економіка України. – 2011. – № 8. – С. 78–89.

67. Павлов О. І. Сільські території України : функціонально-управлінська модель : монографія / О. І. Павлов. – Одеса : Астропринт, 2009. – 344 с.

68. Павлов О. І. Управління соціально-економічним розвитком сільських територій України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» / О. І. Павлов. – Київ, 2010. – 24 с.

69. Панфилов А. С. Системный подход в организации управления предприятием / А. С. Панфилов. – М. : Знание, 1989. – 64 с.

70. Перспективи розвитку агротуризму в Україні [Електронний ресурс] / [М. Я. Бомба, В. В. Липчук, Н. В. Липчук та ін.]. – Режим доступу : www.nbuiv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Vliet/2009_4/3/2_Vomba.pdf.

71. Писаренко С. М. Інноваційна складова структурної трансформації національної економіки / С. М. Писаренко // Регіональна економіка. – 2012. – № 4. – С. 7–15.

72. Поленкова М. В. Наукові підходи до визначення економічного змісту категорії «сільська територія» / М. В. Поленкова // Вісник Чернігівського державного технологічного університету. – 2011. – С. 272–277. – (Серія «Економічні науки» ; № 4 (54)).

73. Полуянов В. П. Организационно-экономический механизм эффективного функционирования предприятий жилищно-коммунального хозяйства : монография / В. П. Полуянов. – Донецк : ИЭП НАН Украины, 2004. – 220 с.
74. Пономарьов І. Ф. Методологічні основи і соціально-економічні передумови удосконалення організаційно-економічного механізму управління підприємством / І. Ф. Пономарьов, І. Е. Полякова // Наукові праці ДонНТУ. – Донецьк : ДонНТУ, 2004. – Вип. 76. – С. 53–60.
75. Портал Бінокль [Електронний ресурс]. – Київ. – Режим доступу : <http://www.binokl.org/index.php>.
76. Про довгострокову стратегію сталого розвитку агропромислового комплексу / [В. М. Трегобчук, Б. Й. Пасхавер, А. Е. Юзефович та ін.] // Економіка АПК. – 2005. – № 7. – С. 3–11.
77. Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року : Постанова Кабінету Міністрів України № 1158 від 19 вересня 2007 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-%D0%BF>.
78. Про сільський аграрний туризм : Проект Закону України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minagro.gov.ua/page/?8602>.
79. Путятін Ю. О. Фінансові механізми стратегічного управління розвитком підприємства : монографія / Путятін Ю. О., Пушкар О. І., Тридід О. М. – Х. : Основа, 1999. – 488 с.
80. Рентабельність сільськогосподарського виробництва у 2010–2013 рр. [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Київ, 2015. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2014/sg/rsg/rsg_u/rsg_2013_u.html.
81. Розвиток сільських територій в системі євроінтеграційних пріоритетів України : монографія / НАН України, Ін-т регіональних досліджень ; наук. ред. В. В. Борщевський. – Львів, 2012. – 216 с. – (Серія «Проблеми регіонального розвитку»).

82. Розвиток сільського господарства. Програма "Господар" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nestle.ua/csv/rural-development-responsible-sourcing/gospodar-plan>.
83. Румянцев А. П. Організація міжнародної торгівлі послугами : навч. посібник / А. П. Румянцев, Ю. О. Коваленко. – К. : Таксон, 2003. – 109 с.
84. Саблук П. Т. Розвиток сільських територій – запорука відродження аграрної України / П. Т. Саблук // Вісник аграрної науки. – 2006. – № 5. – С. 21–23.
85. Саблук П. Т. Розвиток сільських територій в контексті забезпечення економічної стабільності держави / П. Т. Саблук // Економіка АПК. – 2005. – № 11. – С. 4–12.
86. Сахацький М. П. Організаційно-економічний механізм відродження житлового будівництва в сільській місцевості [Електронний ресурс] / М. П. Сахацький, А. Ю. Собченко // Сталий розвиток економіки. – 2013. – № 2. – С. 3–6. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/sre_2013_2_2.pdf
87. Селското стопанство в България – сегашно състояние [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.csd.bg/artShow.php?id=10366>.
88. Сердюк Т. В. Організаційно-економічний механізм енергозберігаючої діяльності в промисловості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.07.01 «Економіка промисловості» / Т. В. Сердюк. – К., 2001. – 26 с.
89. Сільський зелений туризм [Електронний ресурс] / Спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні. – Київ. – Режим доступу : <http://www.greentour.com.ua/ukrainian/category/mark/>.
90. Сільськогосподарська дорадча служба [Електронний ресурс] / Міністерство аграрної політики і продовольства України. – Режим доступу : <http://minagro.gov.ua/node/4386>.
91. Станкевич О. Б. Теоретичні аспекти формування організаційно-економічного механізму забезпечення сталого розвитку сільських територій [Електронний ресурс] / О. Б. Станкевич, С. Т. Девко // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2013.

– С. 151–155. – (Серія : Економіка, аграрний менеджмент, бізнес ; вип. 181(1)). – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/nvnau_econ_2013_181\(1\)_28.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/nvnau_econ_2013_181(1)_28.pdf).

92. Судеркін А. М. Розвиток малого підприємництва на селі та його соціально-економічні наслідки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук : спец. 08.07.02 «Економіка сільського господарства і АПК» / А. М. Судеркін ; Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана. – К., 2006. – 20 с.

93. Теорія, політика та практика сільського розвитку / за ред. О. М. Бородіної, І. В. Прокопи ; Ін-т економіки та прогнозування НАН України. – К., 2010. – 376 с.

94. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження : методологія, методи, методики / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2005. – 600 с.

95. Туристичні потоки [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/tyr/tyr_u/potoki2006_u.htm.

96. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/984_011/page.

97. Україна та ЄС підписали Угоду про асоціацію в повному обсязі [Електронний ресурс] / Інформаційне агентство УНІАН. – Режим доступу : <http://economics.unian.ua/finance/933607-ukrajina-ta-es-pidpisali-ugodu-pro-asotsiatsiyu-v-povnomu-obsyazi.html>.

98. Українець Л. А. Аналіз впливу агротуризму на розвиток інфраструктури сільських територій на прикладі Польщі / Л. А. Українець, М. М. Лесів // Вісник Львівського інституту економіки і туризму. – 2010. – № 5. – С. 293–298.

99. Уркевич В. Ю. Про категорію «сталий розвиток сільських територій» / В. Ю. Уркевич // Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право : актуальні проблеми теорії та практики : матеріали Міжнародної науково-

практичної конференції, (Біла Церква, 21–22 травня 2010 р.). – Біла Церква : БНАУ, 2010. – С. 24–26.

100. Федорюк М. Д. Організаційно-економічні основи розвитку соціальної інфраструктури сільських територій за умов інтеграції в СОТ / Федорюк М. Д., Григанич Н. С., Дубель І. В. // Інноваційна економіка. – Тернопіль, 2009. – Вип. 13. – С. 153–159.

101. Хачатурян О. С. Напрямки політики підтримки малого підприємництва в регіоні [Електронний ресурс] / О. С. Хачатурян // Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. – 2009. – С. 99–102. – (Серія «Економічні науки» ; вип. 16 (1)). – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Npkntu_e_2009_16\(1\)__18.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Npkntu_e_2009_16(1)__18.pdf).

102. Цибок В. О. Організаційно-економічний механізм державного регулювання АПК в умовах фінансової кризи / В. О. Цибок // Економіка АПК. – 2009. – № 10. – С. 22–25.

103. Якубів В. М. Ефективний сільський розвиток – пріоритет аграрної політики держави / В. М. Якубів // Вісник Прикарпатського університету. – Івано-Франківськ : Плай, 2008. – С. 76–79. – (Серія «Економіка» ; вип. 6).

104. Якубів В. М. Інноваційний підхід до процесу забезпечення сільського розвитку / В. М. Якубів // Інноваційна економіка. – 2008. – № 1. – С. 31–33.

105. Янків М. Д. Організаційно-економічні механізми розвитку і функціонування АПК України / М. Д. Янків. – Львів : Коопосвіта, 2000. – 450 с.

106. Adamowicz M. Perspektywiczne kierunki ewolucji wspólnej polityki rolnej / M. Adamowicz // Roczniki Nauk Rolniczych. – Warszawa : IRWiR PAN, Wydawnictwo SGGW, 2005. – S. 18–31. – (Seria G : «Ekonomika Rolnictwa» ; t. 90, z. 1.).

107. Agricultural land (% of land area) [Electronic resource] // The World Bank. – Mode of access : <http://data.worldbank.org/indicator/AG.LND.AGRI.ZS/countries?display=default>.

108. Agricultural Policy Perspectives Briefs [Electronic resource] // European Commission. – 2011. – Mode of access : http://ec.europa.eu/agriculture/policy-perspectives/policy-briefs/index_en.htm.

109. Agriculture and Rural Development. Agri-environment measures [Electronic resource] // European Commission. – Mode of access : http://ec.europa.eu/agriculture/envir/measures/index_en.htm.

110. Agriculture in 2013 [Electronic resource] // Główny Urząd Statystyczny. – Warszawa, 2014. – Mode of access : <http://stat.gov.pl/en/topics/agriculture-forestry/agriculture/agriculture-in-2013,4,10.html>.

111. Agriculture value added per worker (constant 2005 US\$) [Electronic resource] // The World Bank. – Mode of access : <http://data.worldbank.org/indicator/EA.PRD.AGRI.KD>.

112. Agriculture, value added (% of GDP) [Electronic resource] // The World Bank. – Mode of access : <http://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS>.

113. Aktywność ekonomiczna ludności Polski w latach 2010–2012 [Electronic resource] // Główny Urząd Statystyczny. – Warszawa, 2014. – Mode of access : <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rynek-pracy/pracujacy-bezrobotni-bierni-zawodowo-wg-bael/aktywnosc-ekonomiczna-ludnosci-polski-w-latach-2010-2012,5,3.html>.

114. Area distribution [Electronic resource] // European Commission. – Mode of access : http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/File:Area_distribution_new.png.

115. Baza noclegowa i jej wykorzystanie w 2009 roku [Electronic resource] // Główny Urząd Statystyczny. – Warszawa, 2010. – Mode of access : http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/kts_wykorzystanie_bazy_noclegowej_2009.pdf.

116. Baza noclegowa wg stanu w dniu 31 lipca oraz jej wykorzystanie w I półroczu 2012 roku [Electronic resource] // Główny Urząd Statystyczny. – Warszawa, 2012. – Mode of access : http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/KTS_wykorzyst_bazy_nocleg_w_1pol_2012.pdf.

117. Baza noclegowa i jej wykorzystanie w 2010 roku [Electronic resource] // Główny Urząd Statystyczny. – Warszawa, 2011. – Mode of access : http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/kts_wykorzyst_bazy_nocleg_w_2010.pdf.

118. Bryden J. M. A New Approach to Rural Development in Europe: Germany, Greece, Scotland, Sweden / J. M. Bryden, J. K. Hart. – NY : The Edwin Mellen Press, 2004. – 415 p.

119. Budżety gospodarstw domowych w 2013 r. [Electronic resource] // Główny Urząd Statystyczny. – Mode of access : <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/warunki-zycia/dochody-wydatki-i-warunki-zycia-ludnosci/budzety-gospodarstw-domowych-w-2013-r-,9,8.html>.

120. Burger A. The situation of Hungarian agriculture [Electronic resource] / A. Burger. – Mode of access : <https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=10&cad=rja&uact=8&ved=0CGMQFjAJ&url=http%3A%2F%2Fecon.core.hu%2Ffile%2Fdownload%2Fkonfea%2Fburgerne.doc&ei=3rngVIuFIMz8UOmGhPgF&usg=AFQjCNGagfA6jIY11U423vahYMdtV51hug&sig2=khUmc0kgE81wO66SR0T7dA&bvm=bv.85970519,d.d24>.

121. Chaplin H. Agricultural adjustment and the diversification of farm households and corporate farms in Central Europe / Chaplin H., Davidova S., Gorton M. // *Journal of Rural Studies*. – Elsevier Science, 2004. – Volume 20. – P. 61–77.

122. Chaplin H. Impediments to employment and enterprise diversification : evidence from small-scale farms in Poland / Chaplin H., Davidova S., Gorton M. // *IIS Discussion Paper*. – Dublin : Institute for International Integration Studies, 2005. – No. 102. – 17 p.

123. Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2013 r. [Electronic resource]. // Główny Urząd Statystyczny. – Warszawa, 2014. – Mode of access : <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rolnictwo-lesnictwo/rolnictwo/charakterystyka-gospodarstw-rolnych-w-2013-r-,5,4.html>.

124. Chudy W. Analiza wyposażenia obszarów wiejskich w wybrane elementy zagospodarowania turystycznego / W. Chudy // Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich. – 2009. – Zeszyt 4.– S. 123–133.

125. Clout H. D. A Rural Policy for the EEC? / H. D. Clout // Lancaster Pamphlets. – Methuen, 1984. – Volume 862 of Methuen EEC series. – 214 p.

126. Commission Regulation (EC) No 105/2007 of 1 February 2007 amending the annexes to Regulation (EC) No 1059/2003 of the European Parliament and of the Council on the establishment of a common classification of territorial units for statistics (NUTS) [Electronic resource]. – Mode of access : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32007R0105:EN:NOT>.

127. Cooper, T. The Provision of Public Goods Through Agriculture in the European Union, Report Prepared for DG Agriculture and Rural Development / Cooper T., Hart K., Baldock D. – London : European Environmental Policy, 2009. – 351 p.

128. Council Decision (EC) No 144/2006 of 20 February 2006 on Community strategic guidelines for rural development (programming period 2007 to 2013) [Electronic resource]. – Mode of access : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32006D0144>.

129. Council Regulation (EC) No 1698/2005 of 20 September 2005 on support for rural development by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD) [Electronic resource]. – Mode of access : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX:32005R1698>.

130. Croatia RDP Information [Electronic resource] // European Commission. – Mode of access : http://enrd.ec.europa.eu/enrd-static/country/croatia/en/croatia_en.html.

131. Crop production index (2004–2006 = 100) [Electronic resource] // The World Bank. – Mode of access : <http://data.worldbank.org/indicator/AG.PRD.CROP.XD/countries/1W?display=default>.

132. Davis Junior R. The Rural Non-Farm Economy, Livelihoods and their Diversification: Issues and Options. / Junior R. Davis // Chatham, UK: Natural Resources Institute, 2004. – 41 p.

133. Decyzja Rady z dnia 20 lutego 2006 r. w sprawie strategicznych wytycznych Wspólnoty dla rozwoju obszarów wiejskich (okres programowania 2007–2013) [Electronic resource] // Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej. – Mode of access : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2006:055:0020:0029:PL:PDF>.

134. Duczkowska-Małysz K. Pozarolnicza działalność gospodarcza – kierunki i możliwości rozwoju przedsiębiorczości / K. Duczkowska-Małysz, M. Duczkowska-Piasecka // Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich na terenach przygranicznych : Studium na przykładzie gminy Myślibórz / pod red. nauk. M. Kłodziński, J. Okuniewski. – Warszawa : Wydawnictwo SGGW, 1993. – S. 78–92.

135. Emissions of ammonia (NH₃), by source sector [Electronic resource] // Eurostat. – 2013. – Mode of access : <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>.

136. Employment in agriculture (% of total employment) [Electronic resource] // The World Bank. – Mode of access : <http://data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.EMPL.ZS>.

137. Europäische ARGE Landentwicklung & Dorferneuerung [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.landentwicklung.org/home/>.

138. Eurostat Statistical Atlas [Electronic resource]. – Mode of access : <http://ec.europa.eu/eurostat/statistical-atlas/gis/viewer/>.

139. Ewolucja gospodarstw rolnych w latach 1996 – 2002 [Electronic resource] // Główny Urząd Statystyczny. – Available from : http://www.stat.gov.pl/gus/5840_1583_PLK_HTML.htm.

140. Ex-post evaluation of Rural Development Programmes 2000–2006. Synthetic summary [Electronic resource] // European Commission. – Mode of access : http://ec.europa.eu/agriculture/evaluation/rural-development-reports/2012/ex-post-evaluation-rdp-2000-2006/synt_sum_en.pdf.

141. Food production index (2004–2006 = 100) [Electronic resource] // The World Bank. – Mode of access : <http://data.worldbank.org/indicator/AG.PRD.FOOD.XD/countries/1W?display=default>.

142. Forest area (% of land area) [Electronic resource] // The World Bank. – Mode of access : <http://data.worldbank.org/indicator/AG.LND.FRST.ZS>.

143. From 6 to 28 members. Enlargement policy. European Commission [Electronic resource]. – Mode of access : http://ec.europa.eu/enlargement/policy/from-6-to-28-members/index_en.htm.

144. GDP per capita (current US\$) [Electronic resource] // The World Bank. – Mode of access : <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD>.

145. Glossary: Local administrative unit (LAU) [Electronic resource] // Eurostat. – Mode of access : <http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:LAU2>.

146. Helming K. Landscape Tomorrow: a research network for sustainable development of multifunctional landscapes / K. Helming // Sustainable Development of Multifunctional Landscapes / Edited by K. Helming, H. Wiggering. – NY : Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2003. – P. 269–277.

147. History of NUTS [Electronic resource] // Eurostat. – Mode of access : <http://ec.europa.eu/eurostat/web/nuts/history>.

148. Horin N. Evaluation of Agri-Environmental Measures Implementation within the Rural Development Policy for Poland / N. Horin, M. Lesiv // Ecological and Economic Problems of International Trade and Investments : Materials of the Second International Scientific Conference (Lviv, October 22–23, 2013) / Ed. by I. Hrabynskiyi. – Lviv : Ivan Franko National University of Lviv, 2013. – Part. I. – P. 46–47.

149. I Borghi più belli d'Italia [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.borghitalia.it/pg.categoria.php?id=1&lang=en>.

150. Idziak W. Odnow a wsi. Przestrzeń, ludzie, działania / W. Idziak, R. Wilczyński // Warszawa : Fundacja Programyw Pomocy dla Rolnictwa FAPA, 2013. – 160 p.

151. Informacja na Temat Realizacji PROW 2007–2013 [Electronic resource] // Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. – Warsaw. – 2012. – Mode of access : <http://www.minrol.gov.pl/pol/>.

152. Infrastruktura komunalna w 2008 r. [Electronic resource] // Główny Urząd Statystyczny. – Warszawa, 2009. – Mode of access : http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/WZ_Infrastruktura_komunalna_2008.zip.

153. Infrastruktura komunalna w 2009 r. [Electronic resource] // Główny Urząd Statystyczny. – Warszawa, 2010. – Mode of access : http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/ik_Infrastruktura_komunalna_2009.zip.

154. Infrastruktura komunalna w 2010 r. [Electronic resource] // Główny Urząd Statystyczny. – Warszawa, 2011. – Mode of access : http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/ik_infrastruktura_komunalna_2010.zip.

155. Infrastruktura komunalna w 2011 r. [Electronic resource] // Główny Urząd Statystyczny. – Warszawa, 2012. – Mode of access : http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/IK_infrastruktura_komunalna_2011.zip.

156. Infrastruktura komunalna w 2012 r. [Electronic resource] // Główny Urząd Statystyczny. – Warszawa, 2013. – Mode of access : <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/infrastruktura-komunalna-nieruchomosci/nieruchomosci-budynki-infrastruktura-komunalna/infrastruktura-komunalna-w-2012-r-,3,10.html>.

157. Infrastruktura komunalna w 2013 r. [Electronic resource] // Główny Urząd Statystyczny. – Warszawa, 2014. – Mode of access : <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/infrastruktura-komunalna-nieruchomosci/nieruchomosci-budynki-infrastruktura-komunalna/infrastruktura-komunalna-w-2013-r-,3,11.html>.

158. Institut für Nahversorgungs Services [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.nahversorger-institut.de/>.

159. Investment and maintenance expenditure, by nature of expenditure [Electronic resource] // Eurostat. – Mode of access : http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/road_ec_invest.

160. Kłodziński M. Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich / M. Kłodziński // Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich na terenach przygranicznych : Studium na przykładzie gminy Myślibórz / pod red. nauk. M. Kłodziński, J. Okuniewski. – Warszawa : Wydawnictwo SGGW. – S. 13–18.

161. Krakowiak-Bal A. Pozarolnicza działalność gospodarcza w polskich gospodarstwach rolniczych na tle gospodarstw z krajów UE / A. Krakowiak-Bal // *Infrastruktura I Ekologia Terenów Wiejskich*. – Polska Akademia Nauk, 2009. – Nr 5 / 2009. – S. 209–217.
162. Kropsz I. Bariery rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Dolnego śląska / I. Kropsz // *Roczniki Naukowe SERiA*. – Warszawa, 2005. – Tom 7, Zeszyt 4. – S. 203–206.
163. Kropsz I. Przedsiębiorczość pozarolnicza jako źródło dodatkowych dochodów gospodarstw rolnych Dolnego Śląska / I. Kropsz // *Journal of Agribusiness and Rural Development*. – Poznań : Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego, 2009. – Tom 13, Zeszyt 3. – S. 123–128.
164. Kwartalna informacja o rynku pracy [Electronic resource] // Główny Urząd Statystyczny. – Warszawa, 2014. – Mode of access : <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rynek-pracy/pracujacy-bezrobotni-bierni-zawodowo-wg-bael/kwartalna-informacja-o-ryнку-pracy-w-iv-kwartale-2014-r-,12,19.html>.
165. Les Plus Beaux Villages de France [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.france-beautiful-villages.org/en/about-us>.
166. Livestock production index (2004–2006 = 100) [Electronic resource] // The World Bank. – Mode of access : <http://data.worldbank.org/indicator/AG.PRD.LVSK.XD/countries/1W?display=default>.
167. Los Pueblos más Bonitos de España [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.lospueblosmasbonitosdeespana.org/en/asociacion.html>.
168. Luxembourg : country overview [Electronic resource] // Eubusiness. – Mode of access : <http://www.eubusiness.com/europe/luxembourg>.
169. Marsden T. *The Condition of Rural Sustainability* / T. Marsden. – Assen : Van Gorcum Ltd, 2003. – 269 p.
170. Multifunctionality of Agriculture and Rural Areas as Reflected in Policies : The Importance and Relevance of the Territorial View / Cairol D. [et al.] // *Journal of Environmental Policy & Planning*. Special Issue : Multifunctional Agriculture. – Routledge Taylor&Francis Group, 2009. – Vol. 11, Issue 4. – P. 269–289.

171. Nestlé in society. Creating Shared Value and meeting our commitments 2014. Full report [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.nestle.com/csv>.

172. Nestle. About us [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.nestle.com/aboutus>.

173. NUTS – Nomenclature of territorial units for statistics. Overview [Electronic resource]. – Mode of access : <http://ec.europa.eu/eurostat/web/nuts/overview>.

174. Policy in Action. Introduction [Electronic resource] // The European Network for Rural Development. – Mode of access : http://enrd.ec.europa.eu/policy-in-action/rural-development-policy-overview/introduction/en/introduction_en.cfm.

175. Powszechny Spis Rolny 2010 – Zrównoważenie polskiego rolnictwa [Electronic resource] // Główny Urząd Statystyczny. – Warszawa. – Mode of access : <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rolnictwo-lesnictwo/psr-2010/powszechny-spis-rolny-2010-zrownowazenie-polskiego-rolnictwa,11,1.html>.

176. Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020 [Electronic resource] // Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. – Warszawa, 2014. – Mode of access : <http://www.minrol.gov.pl/Wsparcie-rolnictwa-i-rybolowstwa/PROW-2014-2020>.

177. Regulation (EC) No 1059/2003 of the European Parliament and of the Council of 26 May 2003 on the establishment of a common classification of territorial units for statistics (NUTS) [Electronic resource]. – Mode of access : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32003R1059:EN:NOT>.

178. Regulation (EC) No 176/2008 of the European Parliament and of the Council of 20 February 2008 amending Regulation (EC) No 1059/2003 on the establishment of a common classification of territorial units for statistics (NUTS) by reason of the accession of Bulgaria and Romania to the European Union [Electronic resource]. – Mode of access : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32008R0176:EN:NOT>.

179. Regulation (EC) No 1888/2005 of the European Parliament and of the Council of 26 October 2005 amending Regulation (EC) No 1059/2003 on the

establishment of a common classification of territorial units for statistics (NUTS) by reason of the accession of the Czech Republic, Estonia, Cyprus, Latvia, Lithuania, Hungary, Malta, Poland, Slovenia and Slovakia to the European Union [Electronic resource]. – Mode of access : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32005R1888:EN:NOT>.

180. Rocznik statystyczny województw w 2013 r. [Electronic resource] // Główny Urząd Statystyczny. – Warszawa, 2014. – Mode of access : http://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5515/4/9/1/rocznik_statystyczny_wojewodztw_2013.pdf.

181. Rolnictwo Ekologiczne w Polsce [Electronic resource] // Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. – Mode of access : <http://www.minrol.gov.pl/pol/Jakosc-zywnosci/Rolnictwo-ekologiczne/Rolnictwo-ekologiczne-w-Polsce>.

182. Roszkowska-Mądra B. Rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich – kierunki i możliwości / B. Roszkowska-Mądra // Czynniki wspierające rozwój MSP w Polsce / red. G. Michalczuk, I. Przychocka, J. Sikorski. – Białystok : Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2008. – 310 s.

183. Rural areas – our link to the land // Environmental Issues [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&frm=1&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0CBwQFjAAahUKEwj88PaA84_GAhWlfnIKHS7GAbo&url=http%3A%2F%2Fwww.eea.europa.eu%2Fpublications%2F92-9157-202-0%2F3.13.pdf&ei=NtN9Vfz9K6X9yQOujIfQCw&usg=AFQjCNHK3OvYeVsTZZJ012Xt1rFCZPGPQQ&sig2=UjKGpcX78-m6iVHBCarb5w&bvm=bv.95515949,d.bGQ.

184. Rural development 2014–2020 [Electronic resource] // European Commission. – Mode of access : http://ec.europa.eu/agriculture/rural-development-2014-2020/index_en.htm.

185. Rural Development Gateway 2014–2020. Policy Overview 2014–2020 [Electronic resource] // The European Network for Rural Development. – Mode of access : http://enrd.ec.europa.eu/enrd-static/policy-in-action/cap-towards-2020/rdp-programming-2014-2020/policy-overview/en/policy-overview_en.html.

186. Rural Development in the EU. Statistical and Economic Information. Report 2013. – European Commission Directorate-General for Agriculture and Rural Development European Union, December 2013 [Electronic resource]. – Mode of access : http://ec.europa.eu/agriculture/statistics/rural-development/2013/full-text_en.pdf?_sm_au_=iVVrRRZWQWPLt0T3.

187. Rural development in the European Union. Statistical and Economic information. Report 2010 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://ec.europa.eu/agriculture/agrista/rurdev2010/ruraldev.htm>.

188. Rural Development policy 2007–2013. Common monitoring and evaluation framework [Electronic resource] // European Commission. – Mode of access : http://ec.europa.eu/agriculture/rurdev/eval/index_en.htm.

189. Rural Development: From Practices and Policies towards Theory / Van der Ploeg [et al.] // *Sociologia Ruralis*. – Oxford : Blackwell Publishers, 2000. – Vol. 40, Issue 4. – P. 391–408.

190. Rural Poland after the integration with the European Union / ed. by M. Markiewicz. – Warszawa : Foundation for the Development of Polish Agriculture, 2004. – 176 p.

191. Rural population (% of total population) [Electronic resource] // The World Bank. – Mode of access : <http://data.worldbank.org/indicator/SP.RUR.TOTL.ZS>.

192. Rural population [Electronic resource] // The World Bank . – Mode of access : <http://data.worldbank.org/indicator/SP.RUR.TOTL>.

193. Strategy / SWOT Matrix Tool [Electronic resource]. – Mode of access : https://www.google.co.il/url?sa=t&rct=j&q&esrc=s&source=web&cd=5&sqi=2&ved=0CD8QFjAEahUKEwjU5qrHluXGAhXHB9sKHafHAMw&url=http%3A%2F%2Fwww.amces.com%2Ffiles%2FStrategy-SWOT%2520Matrix%2520Tool.doc&ei=_4iqVZTrFseP7Aahj4ngBg&usq=AFQjCNGYtGaVtqQZbXxI41ylZBIK1SzMgA&bvm=bv.98197061%2Cd.d24&cad=rja.

194. Sustainable Agriculture Initiative Platform [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.saiplatform.org/about-us/who-we-are-2>.

195. Synthesis of Mid-Term Evaluations of Rural Development Programmes 2007–2013. Final Report [Electronic resource] // European Commission. – Vienna, October 2012. – Mode of access : http://ec.europa.eu/agriculture/evaluation/rural-development-reports/synthesis-mte-2007-2013_en.htm.
196. Terluin I. J. Employment Dynamics in Rural Europe / I. J. Terluin, J. H. Post. – CABI, 2000. – 253 p.
197. The Environmental Impacts of Organic Farming in Europe / M. Stolze, A. Piorr, A. Häring, S. Dabbert // Organic Farming in Europe : Economics and Policy. – Stuttgart-Hohenheim, 2000. – Volum 6. – 127 p.
198. The EU Rural Development Policy : Facing the challenges [Electronic resource] // The European Network for Rural Development. – Mode of access : <http://enrd.ec.europa.eu/enrd-static/fms/pdf/2067BB37-F930-016B-4338-41FC992B5F58.pdf>.
199. Towards Sustainable Rural Regions in Europe: Exploring Inter-Relationships Between Rural Policies, Farming, Environment, Demographics, Regional Economies and Quality of Life Using System Dynamics / J. M. Bryden [et al.]. – Routledge Taylor&Francis Group, 2012. – 382 p.
200. Transport drogowy w Polsce w latach 2005–2010 [Electronic resource] // Główny Urząd Statystyczny. – Warszawa, 2011. – Mode of access : http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/tl_transport_drogowy_2005-2009.pdf.
201. Transport drogowy w Polsce w latach 2010, 2011 [Electronic resource] // Główny Urząd Statystyczny. – Warszawa, 2013. – Mode of access : <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/transport-i-lacznosc/transport/transport-drogowy-w-polsce-w-latach-2010-2011,6,2.html>.
202. Transport drogowy w Polsce w latach 2012 i 2013 [Electronic resource] // Główny Urząd Statystyczny. – Warszawa, 2015. – Mode of access : <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/transport-i-lacznosc/transport/transport-drogowy-w-polsce-w-latach-2012-i-2013,6,3.html>.
203. Urban-rural typology [Electronic resource] // Eurostat. – Mode of access : http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Urban-rural_typology.

204. Villes et Villages Fleuris [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.villes-et-villages-fleuris.com/>.

205. Von Meyer H. Employment is a Territorial Issue / H. Von Meyer, P. Muheim // The OECD OBSERVER. – December 1996–January 1997. – No. 203. – P. 22-26.

206. Wykorzystanie bazy noclegowej zbiorowego zakwaterowania w 2011 roku [Electronic resource] // Główny Urząd Statystyczny. – Warszawa, 2012. – Mode of access : http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/kts_wykorzyst_bazy_nocleg_w_2011.pdf.

207. Zbiornicze sprawozdania bieżące z realizacji PROW 2007–2013 [Electronic resource] // Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. – Mode of access : <http://www.minrol.gov.pl/pol/Wsparcie-rolnictwa-i-rybolowstwa/PROW-2007-2013/Monitoring-i-sprawozdawczosc-PROW-2007-2013/Zbiornicze-sprawozdania-biezace-z-realizacji-PROW-2007-2013>.

208. Zone EUR SAIN Cases [Electronic resource] // Nestle Intranet Page. – Mode of access : http://thenest-eur-hq.nestle.com/TP/TP_AGRI/SustainableAgriculture/Pages/SAIN%20Cases%20subsites/Zone-EUR-SAIN-Cases.aspx

Додаток А

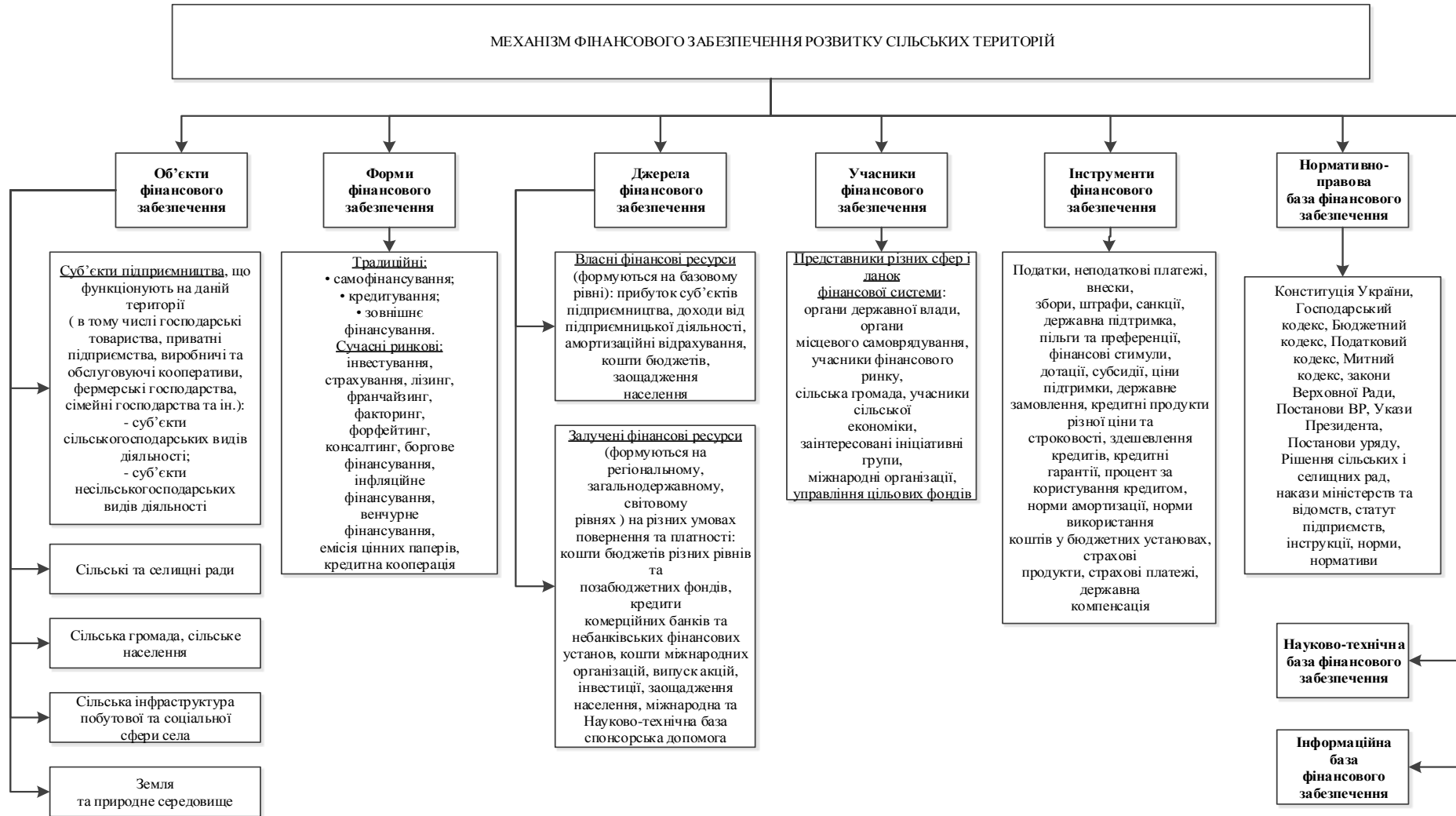

Рис. А.1. Структура механізму фінансового забезпечення розвитку сільських територій

Джерело: [3]

Рис. А.2. Структура механізму сталого соціально-економічного розвитку сільських територій

Джерело: [12]

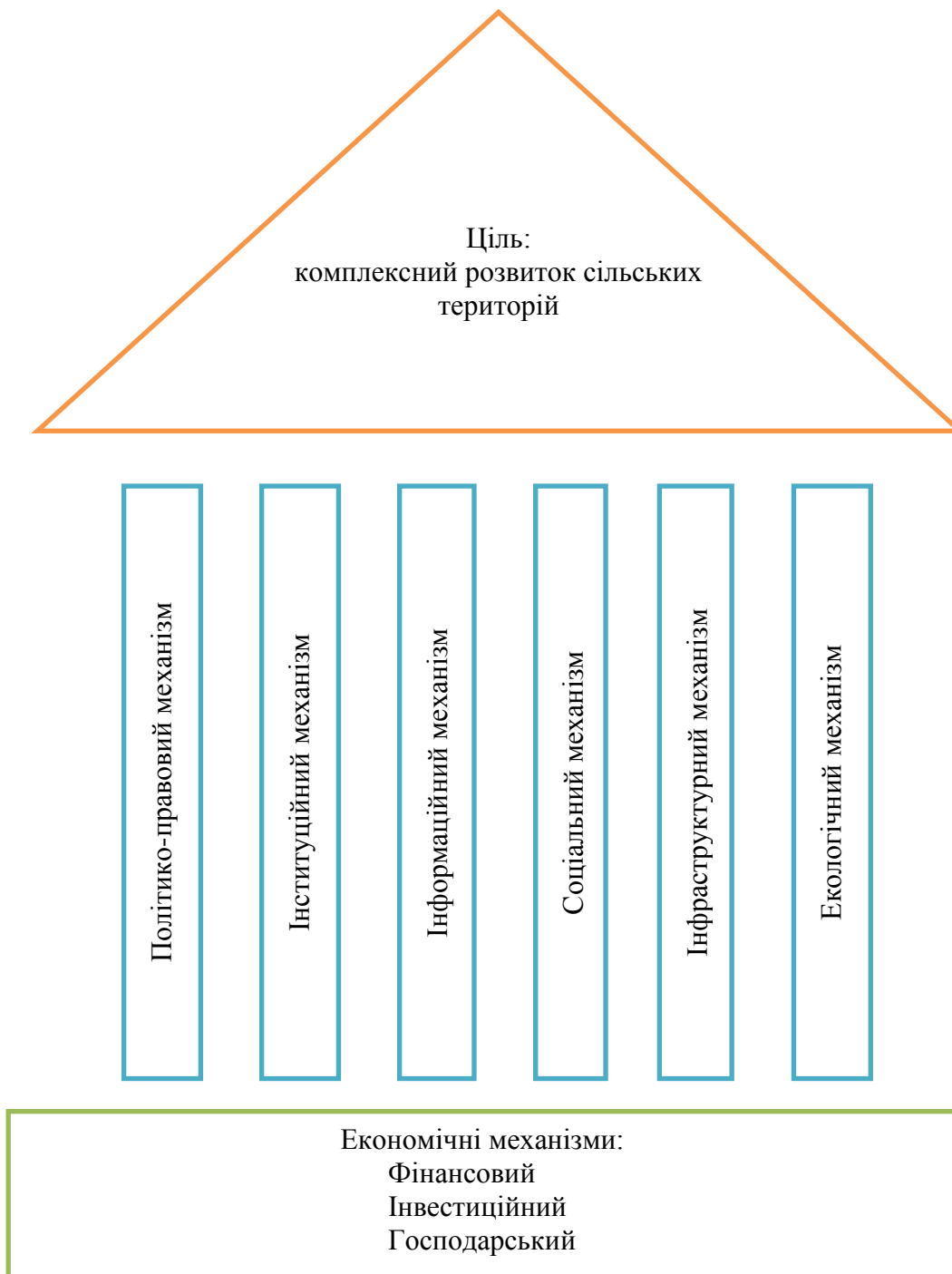

Рис. А.3. Організаційно-економічний механізм розвитку сільських територій
Джерело: складено автором

Додаток Б

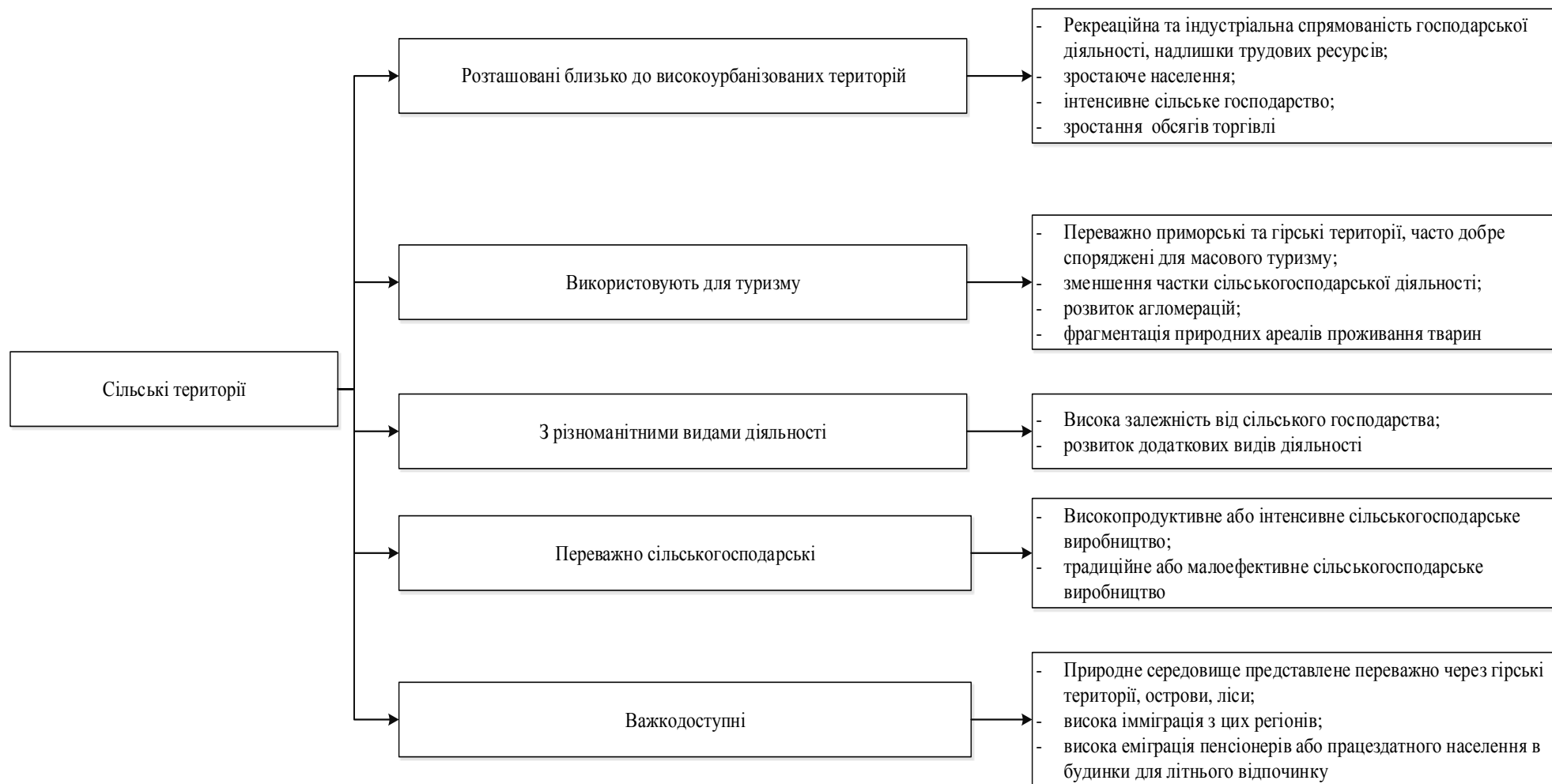

Рис. Б.1. Сільські території та їхні ознаки за видами діяльності та просторовим розташуванням

Джерело: складено автором за [183]

**Характеристики переважно сільських, значною мірою сільських
та переважно міських територій**

Переважно сільські території	Значною мірою сільські території	Переважно міські території
Важлива роль сільського господарства у господарській діяльності	Сільське господарство є головною формою використання земельних ресурсів	Інтенсивне сільське господарство
Низька продуктивність праці	Змінна продуктивність праці	Висока продуктивність праці
Високе біорізноманіття	Фрагментовані ареали рослин та тварин	Урбанізація, рекреація
Перехід у напрямі до використання землі у лісництві, туризмі та нефермерських видах діяльності	Диверсифікація діяльності не на користь сільськогосподарського виробництва	Зростання обсягів торгівлі
Старіюче населення, кількість якого постійно зменшується	Стабільне / змінне населення	Зростаюче / стабільне населення
Віддаленість у часі та просторі		

Джерело: [183]

Додаток В

Таблиця В.1

Заходи, передбачені віссю 1 «Підвищення конкурентоспроможності аграрного та лісового секторів»

Розповсюдження знань та підвищення людського потенціалу	111 – професійні навчання та інформаційні заходи
	112 – допомога молодим фермерам
	113 – ранній вихід на пенсію
	114 – використання дорадчих послуг
	115 – започаткування системи послуг з управління, підтримки та дорадництва
Реструктуризація та розвиток фізичного потенціалу, впровадження інновацій	121 – модернізація сільськогосподарських господарств
	122 – підвищення господарської вартості лісів
	123 – збільшення доданої вартості продуктів аграрного та лісового секторів
	124 – кооперація у напрямі розвитку нових продуктів, процесів та технологій у аграрному, продовольчому та лісовому секторах
	125 – покращення та розвиток інфраструктури, пов'язаної з розвитком та адаптацією аграрного та лісового секторів
	126 – відновлення сільськогосподарського потенціалу
Якість сільськогосподарської продукції	131 – виконання норм законодавства Спільноти
	132 – участь фермерів у системах якості продуктів харчування
	133 – інформаційна та рекламна діяльність
Перехідні заходи	141 – низькотоварні господарства
	142 – групи сільськогосподарських виробників
	143 – надання дорадчих послуг в аграрній сфері та поширення сільськогосподарських знань
	144 – допомога аграрним господарствам, що знаходяться у фазі реструктуризації у випадку реформи загальної організації ринків

Джерело: [174]

Заходи, передбачені віссю 2 «Захист довкілля та краєвидів»

Стале використання сільськогосподарських угідь	211 – підтримка господарської діяльності у гірській місцевості
	212 – підтримка господарської діяльності в інших регіонах з несприятливими умовами для господарювання
	213 – виплати для регіонів Natura 2000 та виплати, пов'язані з постановою 2000/60/WE
	214 – програма взаємодії сільськогосподарського виробництва та навколишнього середовища
	215 – виплати для забезпечення сприятливих умов утримання тварин
	216 – інвестування в невиробничу сферу
Стале використання лісових ґрунтів	221 – заліснення сільськогосподарських ґрунтів
	222 – первинне закладання аграрно-лісових систем на сільськогосподарських ґрунтах
	223 – заліснення несільськогосподарських ґрунтів
	224 – виплати для регіонів Natura 2000
	225 – виплати для програм взаємодії лісового господарства та навколишнього середовища
	226 – відновлення потенціалу продукції лісового господарства, знищеного внаслідок катастроф, або впровадження запобіжних заходів
	227 – інвестування в невиробничу сферу

Джерело: [174]

Таблиця В.3

Заходи, передбачені віссю 3 «Якість життя у сільській місцевості та диверсифікація господарської діяльності на селі»

Диверсифікація сільськогосподарської діяльності	311 – диверсифікація у напрямі несільськогосподарської діяльності
	312 – підтримка фермерів для розвитку та започаткування бізнесу
	313 – заохочення туристичної діяльності
Покращення рівня життя у сільській місцевості	321 – базові послуги для господарства та сільського населення
	322 – відновлення та розвиток села
	323 – збереження та розвиток сільської спадщини
	331 – навчання та інформування фермерів
	341 – отримання навичок та активізація місцевого населення з метою приготування та реалізації місцевої стратегії розвитку

Джерело: [174]

Таблиця В.4

Заходи, передбачені програмою «ЛІДЕР»

Впровадження місцевих стратегій розвитку	411 – конкурентоспроможність
	412 – управління довкіллям/земельними ресурсами
	413 – якість життя/диверсифікація
	421 – впровадження проектів співпраці
	431 – функціонування місцевих ініціативних груп, отримання навичок та активізація місцевого населення

Джерело: [174]

Додаток Д

Таблиця Д.1

**Стан реалізації запланованих коштів ЄАФСР на Програму розвитку
сільських територій 2007–2013 рр. між країнами-членами ЄС станом на
кінець 2013 р.**

Країна	Вісь 1		Вісь 2		Вісь 3		Загальний бюджет, тис. євро* / % виконання бюджету	
	Тис. євро / % від заг. бюджету		Тис. євро / % від заг. бюджету		Тис. євро / % від заг. бюджету		тис. євро* / %	
Австрія	461 120	14,06	2 487 853	75,88	257 379	7,85	3 278 732	81,4
Бельгія	190 002	46,62	177 620	43,58	32 984	8,09	407 594	83,6
Болгарія	532 897	41,66	155 063	12,12	445 090	34,8	1 279 069	49,1
Велика Британія	385 970	11,56	2 566 743	76,89	342 501	10,26	3 338 392	72,4
Греція	484 504	26,44	1 273 326	69,49	47 983	2,62	1 832 405	46,9
Данія	94 888	27,48	186 532	54,02	43 705	12,66	345 274	59,7
Естонія	197 801	35,78	216 953	39,25	106 717	19,3	552 806	76,4
Ірландія	178 487	8,26	1 853 556	85,79	216 788	10,03	2 160 458	86,6
Іспанія	1 850 777	40,75	2 229 889	49,09	327 190	7,2	4 542 067	56,4
Італія	1 851 391	37,08	2 637 603	52,83	379 181	7,59	4 993 075	55,6
Кіпр	43 482	43,5	50 824	50,84	4 781	4,78	99 964	60,7
Латвія	334 884	40,13	347 215	41,61	129 312	15,5	834 477	79,1
Литва	584 113	46,96	483 381	38,86	117 443	9,44	1 243 852	70,4
Люксембург	27 286	33,41	48 918	59,89	4 212	5,16	81 681	86
Мальта	14 087	31,59	13 579	30,45	14 696	32,95	44 595	57,4
Нідерланди	82 812	22,62	141 952	38,77	136 187	37,2	366 132	61,7
Німеччина	1 599 196	24,87	3 147 413	48,95	1 583 459	24,63	6 429 949	70,8
Польща	3 977 281	46,14	3 030 474	35,15	1 465 326	17	8 620 711	64,3
Португалія	1 065 099	40,65	1 331 544	50,82	154 202	5,89	2 619 879	64,6
Румунія	1 211 561	29,69	1 419 539	34,79	1 089 672	26,7	4 080 892	50,2
Словаччина	477 766	30,79	844 009	54,39	198 015	12,76	1 551 781	77,7
Словенія	198 053	29,52	396 097	59,03	67 240	10,02	670 967	73,2
Угорщина	1 052 882	44,3	920 216	38,72	261 836	11,02	2 376 698	61,6
Фінляндія	153 692	9,28	1 322 134	79,83	147 903	8,93	1 656 232	76,8
Франція	1 432 031	26,99	3 538 565	66,68	287 339	5,41	5 306 503	69,9
Чеська Республіка	455 863	20,7	1 327 969	60,31	386 132	17,54	2 201 797	77,1
Швеція	241 441	16,29	1 045 795	70,57	132 020	8,91	1 481 825	75,9
Євро–27	19 179 367	30,74	33 194 763	53,2	8 251 544	13,22	62 397 809	64,9

Примітка:* загальний бюджет містить бюджет на 3 осі, програму «ЛІДЕР», а також технічну підтримку та додаткові прямі платежі.

Джерело: складено та підраховано автором за [186]

Таблиця Д.2

Розподіл коштів, передбачених на реалізацію Програми розвитку сільських територій 2007–2013 рр. між країнами-членами за роком вступу країни в ЄС

Країна	Рік вступу в ЄС	Бюджет на вісь 1, тис. євро	Бюджет на вісь 2, тис. євро	Бюджет на вісь 3, тис. євро	Загальний бюджет, тис. євро
Австрія	1995	461 120	2 487 853	257 379	3 278 732
Бельгія	1952	190 002	177 620	32 984	407 594
Болгарія	2007	532 897	155 063	445 090	1 279 069
Велика Британія	1973	385 970	2 566 743	342 501	3 338 392
Греція	1981	484 504	1 273 326	47 983	1 832 405
Данія	1973	94 888	186 532	43 705	345 274
Естонія	2004	197 801	216 953	106 717	552 806
Ірландія	1973	178 487	1 853 556	216 788	2 160 458
Іспанія	1986	1 850 777	2 229 889	327 190	4 542 067
Італія	1952	1 851 391	2 637 603	379 181	4 993 075
Кіпр	2004	43 482	50 824	4 781	99 964
Латвія	2004	334 884	347 215	129 312	834 477
Литва	2004	584 113	483 381	117 443	1 243 852
Люксембург	1952	27 286	48 918	4 212	81 681
Мальта	2004	14 087	13 579	14 696	44 595
Нідерланди	1952	82 812	141 952	136 187	366 132
Німеччина	1952	1 599 196	3 147 413	1 583 459	6 429 949
Польща	2004	3 977 281	3 030 474	1 465 326	8 620 711
Португалія	1986	1 065 099	1 331 544	154 202	2 619 879
Румунія	2007	1 211 561	1 419 539	1 089 672	4 080 892
Словаччина	2004	477 766	844 009	198 015	1 551 781
Словенія	2004	198 053	396 097	67 240	670 967
Угорщина	2004	1 052 882	920 216	261 836	2 376 698
Фінляндія	1995	153 692	1 322 134	147 903	1 656 232
Франція	1952	1 432 031	3 538 565	287 339	5 306 503
Чеська Республіка	2004	455 863	1 327 969	386 132	2 201 797
Швеція	1995	241 441	1 045 795	132 020	1 481 825

Джерело: складено автором за [143;187]

Додаток Е

Таблиця Е.1

**Показники протяжності асфальтованих доріг та кількість агросадіб у
сільській місцевості, обсяги інвестицій на спорудження та підтримку доріг у
Польщі**

Квартал	Асфальтовані дороги у сільській місцевості, тис. км	Інвестиції та витрати на підтримку доріг, млрд євро	Кількість агросадіб у сільській місцевості
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
2005_4	203,0	8,3	4 519
2006_1*	203,2	1,0	4 632
2006_2*	203,6	2,5	4 760
2006_3*	204,1	5,5	4 980
2006_4	204,4	1,1	5 002
2007_1*	204,7	2,0	5 127
2007_2*	205,5	3,0	5 471
2007_3*	206,7	5,0	5 897
2007_4	207,2	1,0	6 064
2008_1*	207,4	2,0	6 043
2008_2*	207,9	5,5	6 056
2008_3*	208,5	7,0	6 156
2008_4	209,0	3,1	6 208
2009_1*	209,8	4,0	5 546
2009_2*	210,7	8,0	5 675
2009_3*	213,8	9,0	5 769
2009_4	214,8	5,8	5 473
2010_1*	215,4	3,0	5 496
2010_2*	216,7	10,0	5 554
2010_3*	218,1	14,0	5 605
2010_4	218,9	4,4	5 643
2011_1*	219,6	5,0	6 041
2011_2*	221,4	13,0	7 290
2011_3*	223,9	16,0	8 765
2011_4	224,4	4,0	9 491
2012_1*	224,4	3,0	9 870
2012_2*	224,5	10,0	10 548
2012_3*	224,6	12,0	11 050

Закінчення табл. Е. 1

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
2012_4	224,7	5,0	11 143
2013_1*	223,0	2,0	11 350
2013_2*	225,4	7,0	11 542
2013_3*	226,8	10,0	12 934
2013_4	227,0	1,5	13 052

Примітка: *оцінено автором за [159; 200; 201; 202].

Джерело: складено автором за [159; 200; 201; 202]

Додаток Ж

Таблиця Ж.1

Показники економічної активності населення 2013 р.

Адміністративна одиниця	Економічно активне населення, тис. осіб						Економічно неактивне населення, тис. осіб	Рівень економічної активності, %		Рівень зайнятості, %		Загалом рівень безробіття, %			
	Усього		у тому числі					міські поселення	сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість
			зайняті		безробітні										
	міські поселення	сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість		міські поселення	сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
Україна	15 072,6	6 908,0	13 998,2	6 405,9	1 074,4	502,1	8 687,7	3 174,0	63,4	68,5	58,9	63,5	7,1	7,3	
Автономна Республіка Крим	581,7	384,5	550,0	361,0	31,7	23,5	335,7	159,4	63,4	70,7	60,0	66,4	5,4	6,1	
Вінницька обл.	365,3	403,7	330,4	374,2	34,9	29,5	254,7	157,8	58,9	71,9	53,3	66,6	9,6	7,3	
Волинська обл.	232,9	250,7	218,3	227,4	14,6	23,3	171,3	91,4	57,6	73,3	54,0	66,5	6,3	9,3	
Дніпропетровсь ка обл.	1 393,0	244,8	1 303,9	227,1	89,1	17,7	683,4	143,4	67,1	63,1	62,8	58,5	6,4	7,2	
Донецька обл.	1 923,4	210,3	1 783,4	184,7	140,0	25,6	1 042,8	87,8	64,8	70,5	60,1	62,0	7,3	12,2	
Житомирська обл.	338,9	270,2	306,5	245,8	32,4	24,4	220,7	93,0	60,6	74,4	54,8	67,7	9,6	9,0	
Закарпатська обл.	246,7	340,1	224,0	317,2	22,7	22,9	98,4	238,3	71,5	58,8	64,9	54,8	9,2	6,7	
Запорізька обл.	674,4	205,2	630,6	191,3	43,8	13,9	370,2	90,5	64,6	69,4	60,4	64,7	6,5	6,8	
Івано- Франківська обл.	259,9	346,6	235,9	326,8	24,0	19,8	194,4	214,0	57,2	61,8	51,9	58,3	9,2	5,7	

Закінчення табл. Ж. 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Київська обл.	498,1	309,7	468,5	289,9	29,6	19,8	312,8	153,4	61,4	66,9	57,8	62,6	5,9	6,4
Кіровоградська обл.	297,8	173,2	276,1	157,9	21,7	15,3	168,6	90,4	63,9	65,7	59,2	59,9	7,3	8,8
Луганська обл.	910,8	167,2	854,5	157,2	56,3	10,0	572,8	51,0	61,4	76,6	57,6	72,0	6,2	6,0
Львівська обл.	727,9	461,1	666,1	438,6	61,8	22,5	437,6	251,4	62,5	64,7	57,2	61,6	8,5	4,9
Миколаївська обл.	388,9	188,2	361,6	172,9	27,3	15,3	219,1	85,7	64,0	68,7	59,5	63,1	7,0	8,1
Одеська обл.	746,1	377,9	703,3	361,2	42,8	16,7	462,4	198,5	61,7	65,6	58,2	62,7	5,7	4,4
Полтавська обл.	425,9	280,1	400,4	247,9	25,5	32,2	258,8	125,8	62,2	69,0	58,5	61,1	6,0	11,5
Рівненська обл.	243,4	302,9	216,6	278,3	26,8	24,6	177,1	107,5	57,9	73,8	51,5	67,8	11,0	8,1
Сумська обл.	369,3	189,4	338,4	177,5	30,9	11,9	228,6	71,0	61,8	72,7	56,6	68,2	8,4	6,3
Тернопільська обл.	216,7	272,4	189,8	253,1	26,9	19,3	146,8	152,7	59,6	64,1	52,2	59,5	12,4	7,1
Харківська обл.	1 092,5	278,1	1 027,1	255,7	65,4	22,4	602,1	113,2	64,5	71,1	60,6	65,3	6,0	8,1
Херсонська обл.	293,0	231,6	261,2	219,0	31,8	12,6	203,0	77,5	59,1	74,9	52,7	70,9	10,9	5,4
Хмельницька обл.	352,6	271,0	327,5	246,2	25,1	24,8	207,4	130,2	63,0	67,5	58,5	61,4	7,1	9,2
Черкаська обл.	350,9	266,4	310,4	251,7	40,5	14,7	197,7	123,6	64,0	68,3	56,6	64,5	11,5	5,5
Чернівецька обл.	148,4	274,6	137,6	254,0	10,8	20,6	147,2	97,4	50,2	73,8	46,5	68,3	7,3	7,5
Чернігівська обл.	325,5	196,3	295,5	177,9	30,0	18,4	196,0	63,4	62,4	75,6	56,7	68,5	9,2	9,4
м.Київ	1 490,6	–	1 413,1	–	77,5	–	687,3	–	68,4	–	64,9	–	5,2	–
м. Севастополь	178,0	11,8	167,5	11,4	10,5	0,4	90,8	5,7	66,2	67,4	62,3	65,1	5,9	3,4

Джерело: [22]